

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут літератури ім. Т. Шевченка

МЕРКУЛОВ МАКСИМ РОБІНОВИЧ

УДК: 821. 161. 2. 09 Зіновієв «16/17»

ДИСЕРТАЦІЯ
ТВОРЧІСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА В КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЕПОХИ БАРОКО

10. 01. 01. – українська література

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджен. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Меркулов М. М.

Науковий керівник:
доктор філологічних наук
Пелешенко Юрій Володимирович

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Меркулов М. Р. Творчість Климентія Зіновієва в контексті української літератури доби Бароко.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10. 01. 01. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ, 2020

У дисертації здійснено дослідження рукописної збірки Климентія Зіновієва «Вірші. Приповіді посполиті» в контексті української барокової літератури XVII – XVIII ст.

У роботі розглянуто поетику, тематику і проблематику віршів Климентія Зіновієва, а також їхній ідейний зміст. Наголошено на важливій ролі релігійно-християнської літератури у формуванні світогляду і творчої індивідуальності поета. Розглянуто зв'язки творів Климентія з текстами інших видатних письменників епохи Бароко, акцентовано на таких рисах його поезії, як дуалізм, теоцентризм, песимізм і науковий підхід у зображенні суспільства та природних явищ.

Спадщина Климентія Зіновієва неодноразово привертала увагу дослідників української культури, його вірші ставали об'єктом вивчення для П. Куліша, В. Перетца, О. Компан, Д. Рижук, В. Колосової, М. Сулими, І. Ісіченка, В. Шевчука та ін. Попри скупі та обмежені біографічні відомості про цього автора (видобуті головним чином з його ж таки творів) ученим все ж вдалося скласти більш-менш повний портрет митця, окреслити його життєвий шлях, уподобання, погляди, риси характеру і місце, яке він займав у тодішньому українському суспільстві. Значною мірою це вдалося зробити завдяки обізнаності з соціально-економічними і політичними реаліями XVII – XVIII ст., а також з культурними особливостями тієї доби. Оцінки творчості Климентія Зіновієва були неоднозначні – від різко негативних (С. Єфремов) до схвальних (М. Сулима), проте більшість літературознавців дійшли висновку,

що за своїм змістом вона є унікальним явищем вітчизняного красного письменства.

Упродовж XVII-XVIII століть відбувалося зближення української освіти і культури з культурою і освітою європейською. Це спричинило явище полілінгвізму (написання творів не лише українською, а польською і латинською мовами), а також розвиток багатьох літературних жанрів (панегірик, шкільна драма, полемічний трактат, духовний вірш, інтермедія, проповідь, епіграма, історичний літопис). Характерною рисою тогочасної української культури був зв'язок з ідейними, тематичними і художньо-естетичними традиціями попередніх епох, симбіоз новацій і старих елементів. Значний вплив на літературний процес справляла і народна словесність. Видатними письменниками тієї епохи були Лазар Баранович, Іоан Орновський, Феофан Прокопович, Мелетій Смотрицький, Іван Величковський, Данило Братковський, Григорій Сковорода.

Життєвий шлях Климентія Зіновієва окреслено серединою XVII і початком XVIII сторіччя. Поет, імовірно, мав козацьке походження і міг стати сиротою через загибель батька на війні. Початкову освіту здобув у церковній школі, згодом продовжив науку у вищому навчальному закладі, деякі дослідники, зокрема В. Шевчук, припускають, що Климентій був спудеєм славнозвісної Київської колегії. Точні відомості про сімейне життя віршописця відсутні: він міг одружитися, але цей шлюб виявився нещасливим – овдовівши, письменник подався до монастиря, життя в якому стало новим випробуванням і розчаруванням. Можливо, саме через нестерпні умови чернечого побуту Климентій був змушений багато часу провести у мандрах, завдяки чому він здобув чималий досвід і краще пізнав побут простих людей. Збірку «Вірші. Приповісті посполиті» було укладено приблизно в останніх декадах XVII – першій декаді XVIII століття.

Однією з основ світогляду барокової людини був теоцентризм. Це було зумовлено пануванням християнства у тогочасній освіті і культурі. Ідея теоцентризму яскраво виражена і в творчості Климентія Зіновієва. У цьому

контексті його вірші тематично діалогують з творами інших митців того періоду (Петра Поповича-Гученського, Лазаря Барановича, Кирила Транквіліона-Ставровецького). Климентій говорить про непізнанність природи Бога, про Його милосердя і всемогутність, про важливу роль церкви і Божого Слова (Біблії), а також про нагальну потребу людини у праведному і смиренному житті. Іноді поет вдається до несміливих спроб осмислити по своєму деякі незрозумілі йому питання, як у вірші «Слово о сотворении Богом земли...», але ніколи не піддає сумніву основи християнського віровчення.

Не менш значне місце в українській літературі XVII-XVIII сторіччя посідає топос мандрів, зокрема тема подорожі. Свідченням цього є паломницька проза, літературна спадщина мандрованих дяків і Григорія Сковороди. Ця тема окреслена і в творчому доробку Климентія: письменник провів у мандрах чимало часу, але цей життєвий досвід не прищепив йому любові до подорожей. Дорога для митця була виміром небезпеки і непевності, що видно на прикладі вірша «О заблуждающих в дорогах людех». Твір «О волочащихся поневоле людех» просякнутий співчуттям до знедолених мандрівників. Водночас не всі подорожні викликають у поета симпатію, адже Климентій розрізняє два типи мандрівки – мандрівку з примусу спричинену життєвою необхідністю і мандрівку, зумовлену недоброю волею людини, бажанням волочитися без пуття. Останній тип подорожі поет сприймає вкрай негативно (твори «О утѣкающих з долгов», «О женах утѣкающих з доброго миру от мужей своїх», «О волочащихся чернцах...»).

Змістовною домінантою літератури епохи Бароко був дуалізм або ж двоєдність, поєднання двох суперечливих одне одному начал, їхнє одночасне протистояння і взаємодоповнення. Думка про трагічність як невід'ємну частину людського існування була властива не лише Климентію Зіновієву, а й багатьом тогочасним письменникам – Івану Величковському, Данилу Братковському, Лазарю Барановичу. Водночас у фокус культурних діячів потрапляли і позитивні явища, які збагачували й урізноманітнювали тематику їхніх творів. Говорячи про дуалізм у віршах Климентія, можна виділити такі його різновиди:

чуттєво-емоційний (протиставлення щастя і смутку), морально-філософський (протиставлення праведності і гріха), науково-природничий (протиставлення малого й великого, вогню і води тощо) і соціальний (протиставлення багатих і бідних людей). Так віршописець досліджує людську печаль (смуток, скорботу) і намагається дати їй найточнішу характеристику (твори «О печали», «О скорби...», «О скорбящих людех збитне...»). Про радість Климентій пише набагато менше, але все ж не оминає зовсім і це почуття («О щасливом, кому Бог дал, житіи...»). Розмірковуючи на тему скорботи, поет визначає три джерела цього явища: морально-етичне (гріх), соціальне (злидні), суто природне (наприклад, хвороби). Також письменник звертає увагу на численні вади людського характеру, яким присвячує окремих розділ своєї збірки, засуджує брехню (вірші «О вразех», «О свѣдителях неправдивих...»), вбивство (вірш «О мужех злых, убивающих жоны своя до смерти...»), крадіжку («И се о злодѣях...»), лінощі («О лѣнливих»), розбій («О козаках, не годных похвалы...»), пияцтво («О пѣяных людех...») та ін. Не забуває Климентій і позитивні риси людської вдачі, про які пише з неприхованою симпатією, оспівує щедрість (вірш «О творящих милостиню...»), гостинність (вірш «О страннолюбных...»), вірність у дружбі («О друзьях зичливых...»). Присутня у його творах і соціальна тематика. З одного боку, суспільна несправедливість викликає у митця гнів та обурення (вірш «О неравностях людских»), з іншого боку Климентій усвідомлює, що абсолютна рівність серед людей просто неможлива. Але навіть попри це усвідомлення поет виступає проти утисків багатими бідних і знедолених. Загалом тривалі війни, численні міжрелігійні і міжетнічні конфлікти сприяли утворенню песимістичного світогляду. Важливу роль у цьому відіграло і знання про скороминучість земного світу, про невідворотний кінець життя. Тему смерті Климентій Зіновійв трактує досить своєрідно, говорячи про неї не лише зі страхом, але зі своєрідними замилюванням, навіть з пафосом (вірш «О смерти»). Проте не слід забувати, що крім філософських роздумів і духовних рефлексій доробок Климентія містить огляд багатьох природних і соціальних явищ. Цього автора справедливо

названо енциклопедистом українського життя кінця XVII- поч. XVIII ст., адже він зумів майстерно зобразити картину тодішнього суспільства. Твори Климентія можна розділити на дві групи – натуралістичні (про рослин, тварин, природні явища) і соціально побутові (присвячені різними ремеслам і суспільними станами). У віршах «О огнь», «О димъ», «О вѣтръ» письменник намагається пояснити природу різних стихій, спираючись на власний життєвий досвід, на свої висновки і релігійні переконання. Цікаві спостереження про рослинний світ містить вірш «О древах всяких, и о всяких зеліях...», окремий розділ збірки присвячено різним звірам – коням, козам, свиням, собакам, ведмедям та ін. Поет не лише описує відомих йому тварин, а й намагається класифікувати їх (вірш «О скотъ и о бидлу, и о бестіях»). Крім того Климентій Зіновійов намагається осмислити природу тілесних немочей людини. Убогий чернець, що сховався багату земель, був добре знайомий з усілякого роду недугами – від кашлю до вродженої глухоти. Жодна хвороба не дістала від поета позитивної оцінки, проте все ж він робить висновок, що захворювання може принести людині і користь, якщо змусить її замислитися над своїми вчинками і своїм життям (вірш «О лежащих в немочах»).

Майже півсотні творів доробку Климентія присвячено фаховій праці. Даний корпус текстів є спробою поетичного осмислення автором теми професійного покликання. При цьому письменник мав вельми неоднозначне ставлення до різних ремесел: про одних робітників (гончарів, теслярів, друкарів) він говорить з повагою і наголошує на тому, що їхня праця дуже потрібна суспільству, тоді як про інших (дударів, ткачів) пише у зневажливому тоні. Але в цілому робота є для Климентія однією з найбільших чеснот, гідних хвали і заохочення.

Розділ книги, що містить народні прислів'я і приказки («Приповѣсти (або теж присловія) посполитые...») асоціативно нагадує перекладну збірку «Пчола», який містить казання відомих людей (Отців Церкви, античних філософів), а також вислови зі Святого Письма. Проте між «Пчолою» і

«Приповістями» існує відмінність: якщо у перекладній збірці чітко вказано, хто є автором того чи іншого вислову (Епікур, Сократ, Діоген, Плутарх, Іван Златоуст), то переважна більшість афоризмів у книзі Климентія, конкретного автора не має, бо є продуктом колективної творчості. Зібрані Климентієм приповіді можна поділити на дві групи: до першої належать твердження морально-дидактичного характеру, до другої – твердження, які не містять повчання, але виражають певний досвід, констатують певне життєве явище або ж закономірність.

У своїх творах Климентій Зіновійв використовує широкий спектр художньо-стильових засобів – епітети, метафори, гіперболу, порівняння. Таке розмаїття тропів зумовлене високим рівнем освіченості самого автора, його доброю обізнаністю з мистецтвом віршоскладання, а також впливом народної творчості, її образних висловів і поетичної символіки, впливом живої мови простолюдю. Творам Климентія Зіновієва властивий парний тип римування, в них, як доведено дослідниками його спадщини, переважає жіноча рима. У багатьох віршах можна зустріти асонанс та алітерацію, окрему увагу слід звернути на гумористичний настрій деяких текстів: поет вдається до такого прийому не лише заради розваги, а й для виховання і напучування читачів. Різноманітною є і жанрова форма поезій – псалми, канти, орації, молитви, епіграми. Особливе місце у доробку автора посідають панегіричні тексти, присвячені народним ремеслам.

Ключові слова: література, Климентій Зіновійв, бароко, поезія, теоцентризм, дуалізм, песимізм, прислів'я, приказки

SUMMARY

Merkulov M.R. Klymentii Zinoviyev's Literary Work in the Context of Ukrainian Literature of the Baroque Era.

Thesis for a Candidate Degree in Philology (Doctor of Philosophy), specialty 10.01.01 - Taras Shevchenko Institute of Literature of National Academy of Sciences of Ukraine. - Kyiv, 2020.

The thesis studies Klymentii Zinoviyev's manuscript collection "Poems. The Commonwealth Preambles" in the context of Ukrainian Baroque literature of the XVIIth - XVIIIth centuries.

The thesis work examines the poetics, subjects and problems of Klymentii Zinoviyev's poems as well as their ideological content. The work highlights the important role of religious-Christian literature in shaping the poet's outlook and creative personality. It studies the connections existing between the works by Klymentii and the texts of other prominent writers of the Baroque period, it emphasizes such features of his poetry as dualism, theocentrism, pessimism and a scientific approach in depicting society and natural phenomena.

Klymentii Zinoviyev's heritage has repeatedly attracted the attention of Ukrainian culture scholars, and his poems became the subjects of study for P. Kulish, V. Perets, O. Kompan, D. Ryzhuk, V. Kolosova, M. Sulima, I. Isichenko, V. Shevchuk and others. Despite scarce and sketchy biographical information about the author (mainly based on his works), the scientists have still managed to draw a more or less complete portrait of the writer and outline his life path, preferences, views, character traits and the place he occupied in Ukrainian society of his time. It has become possible mainly owing to the knowledge of social, economic and political facts of life of the XVIIth – XVIIIth centuries and cultural aspects of that period. The evaluation of Klymentii Zinoviyev's literary work has always been ambiguous ranging from utterly negative (S. Yefremov) to quite positive (M.Sulyma). However,

most literary scholars agree that based on its content it is a unique phenomenon of national literary traditions.

During the XVIIth – XVIIIth centuries there was observed a growing approach of Ukrainian education and culture to European ones. It led to plurilingualism (literary works were written not only in Ukrainian but also in Polish and Latin) and the uprise of numerous literary genres (laudation, school drama, polemical treatise, spiritual poem, interlude, sermon, epigram, historical chronicle). A peculiar feature of the Ukrainian culture of that period was the connection with ideological, thematical and esthetical traditions of previous epochs, symbiosis of innovative and old elements. The literary process was greatly affected by folk literature. The outstanding writers of that epoch were Lazar Baranovych, Ioan Ornovskyi, Feofan Prokopovych, Meletii Smotrytskyi, Ivan Velychkovskyi, Danylo Bratkovskyi, Hryhorii Skovoroda.

Klymentii Zinoviiev is believed to have lived in the middle of the XVIIth and the beginning of the XVIIIth century. The poet was probably of Cossack origin and could have become an orphan because of the death of his father in the war. He received his elementary education at a church school and went on to study at university. Some scholars, including V. Shevchuk suggest that Klymentii was a scholar of Kyiv Collegium. The accurate information about the family life of the poem writer is not available: he could have been married, but this marriage was unhappy - having become a widower, the writer retired to a monastery where his life turned into ordeal and disappointment. It was perhaps because of the unbearable conditions of the monastic life that Klymentii was forced to spend a lot of time wandering, which allowed him to gain a valuable experience and a better understanding of the life of ordinary people. The collection "Poems. The Commonwealth Preambles" was compiled approximately in the late XVIIth - early XVIIIth centuries.

One of the foundations of the outlook of people living in the Baroque epoch was theocentrism. This was due to the dominance of Christianity in education and culture. The idea of theocentrism is clearly expressed in the work of Klymentii Zinoviiev. Under this context his poems resonate with the works of other writers of

the period (Petro Popovych-Guchenskyi, Lazar Baranovych, Kyryl Tranquilion-Stavrovetskyi). Klymentii speaks of knowing little about the nature of God, of His mercy and omnipotence, of the important role of the church and the Word of God (the Bible) and of the man's need of a righteous and humble life. Sometimes the poet resorts to vain attempts to comprehend some of the questions he fails to understand, as in the poem "The Word about the Creation of Earth by God...", but he never questions the basis of Christian doctrine.

A significant place in Ukrainian literature of the XVIIth - XVIIIth centuries is occupied by the topos of wanderings, in particular the topic of travel. Evidence of this is the pilgrimage prose, the literary heritage of wandering clerks and Hryhorii Skovoroda. This topic is also highlighted in the literary works of Klymentii: the writer spent a lot of time travelling, but this life experience did not instil love of travel in him.

The road was a measure of danger and uncertainty for the poet as can be seen in the poem "About people who lost their way on the road". The poem "About the people who wander by no will of their own" is full of sympathy for unfortunate travellers. However, Klymentii is not sympathetic to all the travellers since the poet distinguishes between two types of travel - a journey under constraint caused by a vital need and a journey caused by a person's ill-will, the desire to drag oneself along aimlessly. The poet thinks ill of the latter type of travel (the works "About those who escape from debt", "About wives escaping from their husbands", "About wandering monks ...").

The Baroque literature was substantially dominated by dualism or duality, a combination of two conflicting principles, their simultaneous confrontation and complementarity. The idea of tragedy as an integral part of human existence was characteristic not only of Klymentii Zinoviiv's works, but also of those of many writers of that time - Ivan Velychkovskyi, Danylo Bratkovskyi, Lazar Baranovych. At the same time, the cultural figures also focused on positive phenomena that enriched and diversified the subject matter of their works. Speaking of dualism in the poems of Klymentii, one can distinguish the following varieties: sensually-emotional

(contrasting happiness with sorrow), moral and philosophical (contrasting righteousness with sin), scientific and natural (contrasting small with large, fire with water, etc.) and social (contrasting the rich with the poor).

Thus, the poet examines human sorrow (sadness, mourning) and attempts to give it the most accurate description (the works "About sorrow", "About mourning", "About mourning people". Klymentii does not write a lot about joy, however, he does not omit the feeling completely ("The happy to whom God gave life..."). Considering the concept of sorrow, the poet defines three sources of this feeling: moral and ethical (sin), social (poverty) and merely natural (e.g. disease). Besides, the poet pays attention to numerous flaws of the human character; one of the chapters of his collection of poems is dedicated to them. Thus, the poet condemns lies (poems "About lies", "About dishonest witnesses", murder (the poem "About husbands murdering their wives), theft ("About thieves"), idleness ("About the idle"), robbery ("About Cossacks who do not deserve praise"), drinking ("About the drunk") and others. However, Klymentii also writes about positive features of the human character and describes them with sympathy. He celebrates generosity ("About those who give alms..."), hospitality ("About the hospitable"), and loyalty in friendship ("About friends who wish you good").

There is also a social theme in Klymentii's works. On the one hand, social injustice causes poet's anger and indignation (the poem "About the inequalities of the human"), on the other hand, Klymentii is aware of absolute equality among people being impossible. But despite this awareness, the poet opposes the poor and disadvantaged being oppressed by the rich. In general, prolonged wars and numerous inter-religious and interethnic conflicts contributed to the formation of a pessimistic outlook. It was also greatly influenced by the knowledge about the fleetingness of the earthly existence and the inevitable end of life. Klymentii Zinoviiv treats the topic of death in rather a peculiar way, speaking of it not only with fear, but with a kind of adoration, even with pathos (the poem "About death"). However, it should be mentioned that besides philosophical and spiritual reflections Klymentii's literary work includes an overview of many natural and social phenomena. The author is

fairly called the encyclopedist of the Ukrainian life of the late XVIIth - the early XVIIIth centuries, as he was able to skilfully depict the life of the society of that time. The works of Klymentii can be divided into two groups - naturalistic (about plants, animals and natural phenomena) and social (devoted to different crafts and social states). In his poems "About fire", "About smoke", "About wind" the poet attempts to understand the nature of various forces of nature based on his life experience, his own conclusions and religious views. The poem "About different trees and herbs" contains interesting observations of plant life. One of the chapters of the collection of poems is dedicated to animals – horses, goats, pigs, dogs, bears and others. Not only does the poet describe the animals familiar to him, but also attempts to classify them ("About domestic and wild animals"). In addition, Klymentii Zinoviyev tries to understand the nature of body sickness. The poor monk who travelled through many different lands was well familiar with all kinds of disease - from coughing to congenital deafness. No illness received a positive evaluation from the poet. However, he concludes that disease can still benefit people since it leads them to reflect on their actions and life (the poem "About the sick").

Almost fifty Klymentii's works are dedicated to professional work. This corpus of texts is an attempt of author's poetic comprehension of the topic of professional vocation. Meanwhile, the writer had a very ambiguous attitude to various crafts: he speaks of some workers (potters, carpenters, printers) with respect and stresses out that their work is very much needed by the society, while others (pipers, weavers) are depicted in a disdainful manner. But overall, Klymentii regards work as one of the greatest virtues worth praise and encouragement.

The chapter of the book that contains folk proverbs and sayings ("The Commonwealth Preambles...") associatively resembles the translation of "The Bee" which contains the sermons of famous people (Fathers of the Church and ancient philosophers) and sayings from Holy Scripture. However, there is a difference between "The Bee" and "The Parables": while the translated collection clearly states who the author of the saying is (Epicurus, Socrates, Diogenes, Plutarch, Ivan Zlatoust), the vast majority of the aphorisms in the book by Klymentii are not those

by a particular author since they are the product of collective creative work. The parables collected by Klymentii can be divided into two groups: the first one includes the sayings of moral and didactic nature while the saying of the second one do not contain teach, but express a certain experience or ascertain a certain life phenomenon or pattern.

In his works, Klymentii Zinoviiv uses a wide range of artistic and stylistic tools - epithets, metaphors, hyperbole and simile. Such diversity of figures of speech is conditioned by the high level of author's education, his good knowledge of verse composing art, the influence of folk art, its figurative expressions and poetic symbolism and the influence of the living language of common people. The works of Klymentii Zinoviyev are characterized by pair rhyme with feminine rhyme being predominant as proved by the researchers of his heritage. In many poems one can find assonance and alliteration, special attention should be paid to a humorous mood of some texts: the poet resorts to such techniques not only for the sake of entertainment, but also to educate and instruct readers. The genre forms of poetry are versatile - psalms, cantos, orations, prayers and epigrams. A special place among author's works is occupied by panegyric texts about traditional crafts.

Key Words: literature, Klymentii Zinoviiv, baroque, poetry, theocentrism, dualism, pessimism, proverbs, sayings

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Меркулов М. Тема праці у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Слово і Час*. 2014. № 2. С. 28–32. (0,4 друк. арк.).
2. Меркулов М. Тема натури як Божого промислу у творчості Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва. *Слово і Час*. 2015. № 4. С. 8–14. (0,5 друк. арк.).
3. Меркулов М. Ідея дуалістичної будови світу у філософській поезії Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва. *Літературознавчі обрії*. 2014. Вип. 21 С.141–147. (0, 5 друк. арк.).
4. Меркулов М. Алкоголь, пияцтво і хміль у віршах Климентія Зіновієва, Лазаря Барановича і Данила Братковського. *Волинь філологічна: текст і контекст. Полоністичні студії: зб. наук. пр. / упоряд. Т. П. Левчук*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. Вип. 27. С. 130-140. (0,5 друк. арк.).
5. Меркулов М. Пантелеймон Куліш як дослідник спадщини Климентія Зіновієва. *Літературознавчі студії: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2020. Випуск 59 (1). С. 133-142. (0,5 друк. арк.).

Публікації у зарубіжних виданнях:

6. Меркулов М. Тема щастя у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Spheres of culture/Maria Curie-Sklodovska University in Lublin*, 2014. Vol. VII. P. 184–191. (0,5 друк. арк.)

Додаткові публікації:

7. Меркулов М. Античні образи у творах українських письменників барокової доби (на матеріалі віршів Григорія Сковороди та Феофана Прокоповича). *Слово і Час*. 2016. № 6. С. 56–62.

8. Меркулов М. Тема мандрів у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Слово і Час*. 2017. № 3. С. 61 – 68.

9. Меркулов М. Візія суспільства у творчості Климентія Зіновієва і Лазаря Барановича. *Ізборник 2012-2016*. 2018. С. 85 – 101.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВІДКРИТТЯ, ПУБЛІКАЦІЙ І ДОСЛІДЖЕННЯ	
ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА.....	24
РОЗДІЛ 2. ТВОРЧІСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА В КОНТЕКСТІ	
УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ПОЕЗІЇ.....	56
2.1. Коротка характеристика літературного процесу XVII ст.: імена, тенденції, жанри.....	56
2.2. Сторінки біографії Климента Зіновієва.....	60
2.3. Християнські підвалини барокової поезії.....	62
РОЗДІЛ 3. ІЄРОМОНАХ КЛИМЕНТІЙ (КЛИМЕНТІЙ ЗІНОВІЙВ СИН):	
РУХ У ПРОСТОРІ, СЛОВІ, ЧАСІ.....	80
3.1. Мандри як символ життєвої непрякааності.....	80
3.2. Дуалізм і його вияви у творах Климента Зіновієва.....	89
3.2.1. Різновиди дуалізму.....	89
3.2.2. Смуток і радість: тема протилежних почуттів і настроїв.....	91
3.2.3. Гріховність і праведність.....	98
3.2.4. Розкіш і вбогість (до проблеми соціальної нерівності).....	132
3.3. Песимізм як настроєва домінанта поетичної творчості Климента.....	138
3.3.1. Недосконалість світу.....	138
3.3.2. Тема смерті: страх і залюбленість.....	139
3.3.3. Скорбота як недуг людської душі.....	144
РОЗДІЛ 4. РОЛЬ НАУКИ В РОЗВИТКУ БАРОКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	150
4.1. Натура очима поета.....	151
4.2. Вірші про хвороби.....	158
4.3. Твори про народні ремесла.....	164
4.4. Збірка фольклору або ж приповіді посполиті.....	176
4.5. Художньо-стильові особливості віршів.....	178

ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	193
ДОДАТОК А.....	201

ВСТУП

Доба Бароко посідає вагоме місце в історії української літератури. Вона значно вплинула на подальший розвиток вітчизняного красного письменства, на його ідеї, тематику, проблематику, художні засоби і жанрову систему. Тут спостерігаємо самобутній синтез різних епох і літературних традицій, завдяки чому українську поезію, прозу і драматургію XVII–XVIII ст. можна назвати помітним і унікальним явищем вітчизняної культури. Естетичну цінність даної епохи визначає її поліаспектне відображення в ній тогочасних суспільних, політичних і релігійних реалій; дослідник Дмитро Чижевський дає їй таку оцінку: «Це був новий розквіт — після довгого підупаду — мистецтва та культури взагалі. В історії народів епохи розквіту мають не лише суто історичне значення, вони накладають певний відбиток на всю дальшу історію народу, формуючи національний тип або залишаючи на довгий час певні риси в духовній фізіономії народу. Так, здається, було і з епохою барокка на Україні. Барокко залишило тут силу конструктивних елементів, які ще збільшив вплив романтики, що в багатьох рисах споріднена з барокком... Розуміється, конструктивні елементи, які барокко залишило в українській культурі не всі позитивні, багато з них можна вважати й за негативні. Але культура барокка не мало спричинилася до зформування української "історичної долі"» [141, 250 – 251].

За часів Бароко відбулося розширення культурних меж людства. Архієпископ Ігор Ісіченко зазначає: «Морськими шляхами італійські, іспанські та португальські завойовники, купці та місіонери вирушили до Індії, Африки і на Далекий Схід. У сферу стратегічних інтересів європейських держав включилася Америка. Вже упорядник "Синопису" (1674) починає свій історичний огляд з широкої картини світу, даючи перелік країн Європи, Азії й Африки... Таким чином, нові просторові виміри безпосередньо позначаються на моделі світу, що функціонує в українській літературі» [43, 25]. В історії

України XVII і XVIII ст. ознаменувалися бурхливими і доленосними подіями: Хотинська війна, масштабні антипольські повстання, Національно-визвольний рух під проводом Богдана Хмельницького, який завершився фатальною унією з Московською державою, Конотопська битва, повстання гайдамаків, остаточне знищення царатом інституту гетьманства і зруйнування Запорізької Січі, три поділи Польщі, підпорядкування української церкви Московській митрополії. І хоча численні міждержавні, міжрелігійні і міжнаціональні конфлікти завдали українським землям великої шкоди, вони не змогли завадити культурному розвитку суспільства, проникненню на вітчизняні терени європейських ідей і художніх течій, про це свідчить той факт, що «українські інтелектуали були присутні у європейській системі наукових комунікацій» [43, 25]. Понад те, нестабільність цієї епохи справила значний вплив на суть барокового письменства з його авантюристською, схильністю до песимізму, тео- і бібліоцентричності, з його любов'ю до зіставлення і протиставлення різних за своєю природою явищ.

Сучасні дослідники барокової літератури наголошують на важливій ролі, що її відіграла тогочасна поезія у процесі становлення вітчизняних духовних і філософських традицій. Увібравши в себе здобутки античної і християнської культури, нові художні прийоми і мистецькі традиції попередніх епох, барокове віршотворення стало поетичним відображенням синтезу неугасимої щирої віри і потужного, допитливого інтелекту, суворого і вимогливого аскетизму та блискучого інтелектуального епатажу: це проявлялося у специфіці світовідчуття, у стилістиці, у сміливих експериментах з формою творів і значенням слів, у експресивних зверненнях до читача з метою провокації його до роздумів і полеміки.

Актуальність дослідження. Поезія доби Бароко (кінець XVI-XVIII ст.) посідає вагоме місце в історії української літератури. Вона справила значний вплив на подальший розвиток вітчизняного красного письменства, на його ідеї, тематику, проблематику, художні засоби і жанрову систему. У ній спостерігаємо чудернацький синтез різних епох і літературних традицій,

світоглядів і віровчень, що робить українську поезію помітним і унікальним явищем вітчизняної культури. Водночас цей пласт текстів відображає низку суспільних, політичних і релігійних реалій того часу.

Сучасні дослідники барокової літератури наголошують на важливій ролі, що її відіграла тогочасна поезія у процесі становлення вітчизняних духовних і філософських традицій. Увібравши в себе здобутки античної і християнської культури, нові художні прийоми й елементи попередніх епох, барокове віршотворення стало синтезом неугасимої щирої віри і потужного, допитливого інтелекту, суворого і вимогливого аскетизму та блискучого інтелектуального епатажу: це проявлялося у характері світовідчуття, у стилістиці, у сміливих експериментах із зовнішньою формою творів, з формами і значенням слів, у викликах читачеві і провокації до роздумів і полеміки.

Творчість Климентія Зіновієва, одного з чільних поетів XVII-XVIII ст., своєрідна і багатогранна, що демонструє різнопланова тематика його творів. Збірка «Вірші. Приповіді посполиті» говорить про чудову обізнаність автора з творами отців Церкви, Святим Письмом, а також із життям і побутом простого люду. Недаремно доробок цього автора опинився став об'єктом наукового зацікавлення П. Куліша, І. Франка, В. Перетца, М. Грушевського, а згодом – О. Компан, В. Колосової, Д. Рижук, Ю. Пелешенка, М. Сулими, І. Ісиченка, Л. Ушкалова, Б. Криси, В. Шевчука та ін., які розгледіли у ньому глибоке, проникливе і досконале відображення унікальної панорами українського суспільства.

Як особливий тип віршованої літератури, барокова поезія потребує пильного розгляду не лише з літературознавчих, але й з історичних, богословських і філософських позицій. Такий підхід дасть змогу краще зрозуміти особливості цього жанру, його головні ознаки й основи, його вплив на подальший розвиток красного письменства і культури в цілому. Поетичні тексти доби Бароко міцно пов'язані не лише з християнським віровченням, а й з язичницькою міфологією, філософією, виражають не тільки смирення і покору,

а й інтелектуальне дерзання своїх авторів, неспокійний і трагічний дух часу, що позначався на їхньому світогляді.

Одним з таких поетів є Климентій Зіновійв – поет зі своїм обличчям та особливою творчою манерою. Потреба окреслити творчу індивідуальність цього письменника, визначити специфіку його стилю і світобачення, а також зв'язок з філософською і літературною традицією зумовила це дисертаційне дослідження

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у відділі історії української літератури Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України і є частиною планованої теми «Українська література: теоретичний, історико-літературний та герменевтичний дискурс» (2012 – 2016; 0112U001725) та «Прототекст/текст/контекст як інтерпретаційні стратегії дослідження давньої і модерної української літератури (X-XVIII ст.)» (2017 – 2021; 0117U000649).

Мета і завдання дисертації полягає в дослідженні творчості Климентія Зіновієва як взірця української поезії барокової доби, аналізі тематики, проблематики, філософського та ідейного змісту його віршів у контексті поетичної літератури XVII-XVIII ст.

Мета передбачає виконання таких завдань:

- розглянути історіографію творчості Климентія Зіновієва, охарактеризувати етапи дослідження його спадщини у XIX і XX ст.;
- виявити у творчості Климентія Зіновієва властиві для барокової філософії і барокового світогляду риси;
- проаналізувати творчість Климентія Зіновієва крізь призму християнського вчення і показати генетичну залежність його текстів від тем та образів Святого Письма;
- дослідити тексти Климентія Зіновієва у річищі барокової поетики;
- дослідити творчість Климентія у світлі поетичного дискурсу епохи Бароко і визначити індивідуальну творчу манеру митця;

Об'єкт дослідження – збірка «Вірші. Приповісті посполиті», твори українських поетів XVII-XVIII ст.

Предмет дослідження – художньо-стильові особливості творів Климентія Зіновієва, їхня тематика, проблематика, ідейний зміст тощо.

Теоретико-методологічна основа дослідження: у роботі задіяно різні літературознавчі методами. Основний акцент зроблено на розгляді поетичних творів в контексті барокової поезії і філософії, а також християнського вчення. Автор вдається до описового та культурно-історичного методів. Такий підхід спричинив той факт, що творчість Климентія Зіновієва тісно вплетена в дискурс тогочасної української культури, водночас вона чітко виражає індивідуальність автора, його погляди на різні проблеми і явища цього періоду.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що спадщину Климентія Зіновієва ретельно розглянуто не лише в контексті української поезії і філософії XVII-XVIII ст., а й крізь призму християнського віровчення, яке було єством поета-ієромонаха. Відображення біблійних ідей та образів у збірці «Вірші. Приповісті посполиті» стає об'єктом спеціального аналізу. Також зроблено спробу охарактеризувати твори письменника з точки зору низки основоположних принципів барокової літератури з акцентом на секулярній та конфесійній складовій його віршованої спадщини, адже в ній здебільшого оспівано родинно-побутові колізії українців, гендерні проблеми, педагогічні ідеї, що панували на межі XVII-XVIII ст., професійну діяльність українців, становище ченців, міжнаціональні і міжконфесійні стосунки, здоров'я чоловіків і жінок, соціальне розшарування суспільства тощо, а також тваринний і рослинний світ, на версифікаційній майстерності автора – писанні віршів «на нуту» (на певний мотив), римуванні, художніх засобах тощо.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані для написання наукових статей, посібників, дипломних і курсових робіт.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, загальних висновків, додатку та списку

використаних джерел (156 позицій). Обсяг роботи становить 189 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ВІДКРИТТЯ, ПУБЛІКАЦІЇ І ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА

Першим, хто виявив творчу спадщину Климентія Зіновієва, був етнограф і письменник Олександр Шишацький-Ілліч: ним було знайдено рукопис обсягом у 321 сторінку. Свою знахідку етнограф передав Пантелеймону Кулішу.

Пантелеймон Куліш присвятив Климентію Зіновієву оглядово-критичну статтю «Климентий, украинский стихотворец времен гетмана Мазепы» [61, 79 – 140], яку було опубліковано в журналі «Русская беседа» (1859 р.), а пізніше – в «Основі» (1861 р.). Попри своє упереджене ставлення до давньої української літератури дослідник побачив позитивний момент у тому, що Климентій спробував вивести поезію у живу народну стихію. Біографічні відомості про письменника Куліш бере з його ж таки текстів і робить висновок, що цей автор був типовим представником свого часу, що й пояснює його світоглядну позицію.

В «Історії літератури руської» 1887 р. Омелян Огоновський вміщує матеріал про Климентія Зіновієва в останній частині книги, що має назву «Период четвертый», у розділі «Література суспільно-моральна і національна». Сам розділ присвячений двом письменникам – Климентію Зіновієву і Григорію Сковороді. Про Климентія О. Огоновський говорить, що цей письменник жив за часів Івана Мазепи, був мандрівним ченцем, відвідав багато місцевостей, часто бував у школах, які в той час давали притулок подорожнім, підкреслює, що віршотворець «добре познав побуть український свого часу» [89, 407] і «зладив збѣрник стихотворѣвъ вѣршами сылябичными» [89, 407]. Дослідник зазначає, що твори Климентія «...не мають стойности литературной», але мають цінність, бо «суть вѣрнымъ суспѣльного житя на Украинѣ въ першой половинѣ

XVIII вѣку» [89, 407]. Огоновський згадує П. Куліша як автора, що написав «основну розвѣдку» про віршову спадщину цього письменника. Далі учений переходить до розгляду творчості Климентія, проте майже не наводить уривків з його віршів, обмежуючись лише коротенькими фрагментами, словами та назвами. Винятки – уривки двох творів на сторінці 409: «І сие тому ж подобное, о пняных, и о неписменных» [51, 90] та «О женах и о девицах, и о писменных черницах» [51, 99]. Дослідник пише, що Климентій пережив тяжку скорботу, зображував суспільне життя, побут різних соціальних верств, не симпатизував церковній владі, натомість підлещувався до панів, поважав козаків, а мужиків «цѣнив дуже низько» [89, 408-409]. Моральні погляди Климентія Зіновієва, на думку Огоновського, були «вельми хитливѣ» [89, 410], проте все ж його збірка «малює досить вѣрно Украину за гетьмановання Мазепы» [89, 410]. Особливо значущими вчений вважає вірші, де є характеристика «сучасныхъ цехѣв и ремесникѣвъ» [89, 410].

У «Нарисі з історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Іван Франко двічі згадує про Климентія Зіновієва: вперше у розділі XVIII, що має назву «Православні письменники XVIII віку». На початку другого абзацу дослідник говорить, що письмо Климентія з-поміж тогочасних авторів, чиї твори дійшли до нас і які заслуговують на ближчу увагу, хоч його твори і «невеликої поетичної вартості» [136, 256], проте дають «дуже багато характерних рисів для зрозуміння життя і побуту... народної маси придніпрянської України» [136, 256]. У розділі XXXVIII «Костомаров і Куліш» І. Франко побіжно згадує Климентія в контексті творчої біографії П. Куліша.

Інша, невелика за обсягом праця І. Франка – це розділ «Климентій Трясця і Григорій Сковорода» в «Історії української літератури» (1909 р.) [135]. У ній дослідник зіставляє постаті Климентія Зіновієва та іншого письменника барокового періоду – Григорія Сковороду. Дослідник доходить висновку як про подібність цих двох митців, так і про розбіжність їхніх поглядів на життя. І. Франко посилається на вищезгадану статтю П. Куліша, дорікає йому за

надмірну суб'єктивність, але при цьому визнає, що стаття все ж не позбавлена наукової вартості. Водночас при розгляді творів письменника Франко воліє спиратися насамперед на його тексти, а не на висновки свого попередника. Фактично Франко полемізує з П. Кулішем впродовж усього розділу, виступає своєрідним адвокатом Климентія, захищаючи його від Кулішевих обвинувачень у нелюбові до жінок і лицемірному моралізаторстві. Також дослідник не забуває згадати про вірші, присвячені народним ремеслам, і загалом стверджує, що спадщина Климентія Зіновієва дає цікавий матеріал для вивчення української культури XVIII ст.

У книжці Миколи Дашкевича «Отзыв о сочинении Г. Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX ст."» (Київ, 1889) [31] вміщено лише одну побіжну згадку про Климентія Зіновієва, що має негативний характер. Говорячи про соціальний гніт в Україні XVII-XVIII ст., М. Дашкевич пише: «Господство казацкой старшины над посполитыми оправдывается ссылками на Святое Писание. Выражение таких воззрений дошло до уродства у некоего украинского стихотворца Климентия» [31, 106]. Дослідник не подає ані уривків з творів цього письменника, ані аналізу його текстів, натомість відсилає читача до вже згаданої статті П. Куліша.

У статті-передмові Василя Доманицького «Невідомі вірші ієромонаха Климентія (з початку XVIII віку)», що була опублікована у «Записках наукового товариства імени Шевченка» (81 випуск, 1908 р.) [33], подано інший погляд на творчість поета. Стаття починається зі згадки огляду Пантелеймона Куліша: Доманицький у першому ж абзаці відкидає ранній варіант кулішевої розвідки («Русская бесѣда», 1859 р.), говорячи, що «доволі буде посилати ся на одну лишень "основ'янську працю"» [33, 51], тобто на більш пізній варіант, надрукований 1861 року в журналі «Основа». Далі йде невеликий огляд історії поширення рукописної спадщини Климентія Зіновієва, зокрема згадано діяльність О. Марковича, який у 1859 році зробив копію климентієвих віршів (утім, дослідник стверджує, що то була власне «не копія, а витяги... для лінгвістичної цілі» [33, 52]). В. Доманицький схвально оцінює вчинок

Марковича, який «залишив нам дуже цінну спадщину» [33, 52], але тут-таки критикує його за понадмірну «українізацію» мови досліджуваних ним творів, а також зазначає, що копія О. Марковича налічує 305 віршів, тоді як публікація Куліша в «Основі» подає нам лише 108 текстів, отже, майже дві сотні творів давньоукраїнського поета читач відкриває вперше – саме завдяки цій копії.

Говорячи про життєву позицію Климентія, Доманицький, з одного боку, погоджується з оцінкою П. Куліша, який закидав цьому авторові безпринципність, цинізм і запобігання перед сильними світу сього, але все ж зауважує: «Часом у Климентія прорветься вірш зовсім таки симпатичний, де бачиш, як автор, забувши на час свою шкаралупу формалізму, промовляє так, як підказало йому безпосереднє чуте та співчуте до простого люду» [33, 57]. В цілому вчений стверджує, що Климентій Зіновіїв «міг би бути справді поет український», якби не ряд негативних чинників: так, на думку В. Доманицького, Климентій «багато собі зашкодив в своїй поетичній кар'єрі тим, що одбігав сюжетів побутових з сільського життя...» [33, 61], і що було б краще «коли-б Климентій ближше держав-ся народньої мови» [33, 62]. Стаття завершується великою добіркою віршів письменника, що подані «в тому порядку, в якому вони були переписані у Марковича» [33, 62]. Доманицький припускає, що саме такий порядок був і в оригіналі рукопису.

Стаття-передмова Володимира Перетца «Вірші ієромонаха Климентія, Зіновієва сина» [94] складається з чотирьох розділів, перший з яких присвячений огляду виписок про Климентія Зіновієва, що їх зробив О. Маркович. Дослідник скептично говорить про добу Руїни в українській історії і стверджує, що цей автор виділяється на її «мертвім тлі». Для розуміння значення творчості Климентія необхідне ґрунтовне історичне дослідження («добрий та докладний коментарій»), поки ж учений констатує, що література про цього письменника є «невелика». Подано огляд присвяченої Климентієві статті П. Куліша, у якому Перетц відзначає недоліки цієї праці, відсутність «правдивого історичного погляду» на досліджувану тему, потім переходить до виписок климентієвих віршів, які було зроблено О. Марковичем у 1859 році, і

пише, що вартість цих виписок невелика, оскільки Маркович повівся з текстами Климентія ще недбаліше, ніж Куліш: невдале транскрибування віршів, безпідставне внесення змін до цих текстів, через що науковець доходить висновку, що Маркович робив свої виписки похапцем, мало зважаючи на оригінал. Впродовж тривалого часу історики літератури мали справу саме з виписками Куліша і Марковича, причому низка дослідників красного письменства або взагалі не згадує про твори Климентія (М. Петров), або ж обмежуються лише кількома словами про постать цього літератора (М. Дашкевич, С. Єфремов [94, 4-5]).

Другий розділ статті В. Перетца присвячено власне змісту віршованої збірки Климентія. Рукопис творів і зібраних народних прислів'їв та приказок є, на думку дослідника, автографом, згадка про нього є в «Обзоре рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира», складеного С. І. Масловим (ст. 5-6 і 19 під №73 (193) [94, 5]). Науковець говорить про зовнішній вигляд рукопису, розмір його сторінок, характер письма (вживаний на зламі XVII – XVIII ст. український скоропис), подає порядок розміщення віршів, зазначаючи, що цей порядок не є точним.

Третій розділ статті є найбільшим за своїм обсягом. Він присвячений біографічним відомостям про Климентія Зіновієва, які В. Перетц видобуває з його ж таки творів, уважно перечитуючи вірші, збираючи та пояснюючи «розкидані то тут, то там натяки», які можуть дати інформацію про життєвий шлях письменника, риси його характеру, його світогляд.

Від спроби з'ясувати зовнішні риси біографії Климентія Зіновієва В. Перетц переходить до характеристики його поглядів, настрою і вподобань. За мірками свого часу поет був освіченою людиною, шанував розумову працю, наголошував на користі освіти і вихваляв «почитаніє книжнє». Мав цікаві погляди на майнову нерівність людей: така нерівність, на думку письменника, встановлена Богом, який розділяє людей на багатих і бідних, але водночас являє свою милість убогим і спонукає багатих дбати про неімущих. Згадує В. Перетц і про естетичні уподобання митця, акцентуючи на його ставленні до

різних проявів мистецтва, зокрема виготовлення кахлів для печей, малярства і музики, звертає увагу на спостережливість Климентія, завдяки якій поет набув песимізму та обережності, а також на те, що вірші Климентія містять багато практичних порад і думок, але при цьому автор не нав'язує читачам своїх поглядів, визнає їхнє право чинити у тій чи іншій ситуації на власний розсуд, та й загалом є обережним і чемним, попри деякі різкі висновки і слова.

Від морального обличчя літератора дослідник переходить до його релігійних переконань. Релігійні погляди Климентія, вважає учений, були цілком традиційні, такі, що відображають риси його оточення й особливості тогочасної доби. Бог у творах поета постає суворим суддею, який пильно стежить за людським життям і дотриманням біблійних заповідей. Вірив письменник і в лихі потойбічні сили, які можуть шкодити християнам і зводити їх на манівці. Щодо теми смерті, яка була дуже популярна в українській літературі доби Бароко, то тут позиція віршотворця цілком вписується у давню православну традицію підготовки до переходу душі в потойбічний світ. Водночас В. Перетц зауважує, що Климентій не культивує смерть і ставиться до людського життя як до цінності, втрата якої є трагедією; письменник не схвалює самогубства, адже смерть неодмінно прийде сама, і залюбки розмірковує про те, як різні люди зустрічають свій земний кінець, надає велике значення християнським таїнствам та обрядам.

Далі Перетц розглядає ставлення поета до гріха, до суспільного становища духовенства, до проблеми безшлюбності серед ченців, проблеми грошолобства у чернечому середовищі, звертає увагу на надмірну забобонність автора, що подеколи доходить до курйозу, а також на його допитливість, яка свідчить про наявність у поета живого розуму, що мислив і прагнув знань. Врешті-решт, В. Перетц переходить до описаних віршотворцем ремесел, відзначає суб'єктивний характер цих описів (деякі види людської діяльності подобаються поетові більше, деякі – менше, митець насамперед шанує тих ремісників, які приносять користь церкві (теслів, вапенників, воскобойників, дзвінників та ін.), потреби якої є для нього головним критерієм в оцінці того чи

іншого виду робітничої діяльності), говорить про «добачливість» митця, з якою він описує людську працю, виявляючи добру обізнаність і з сільським господарством, і з тим же ремісництвом. Загалом В. Перетц дає Климентієві таку характеристику: це людина допитлива, проте без систематичної освіти, ощадлива і досвідчена у питаннях господарства й побуту, має за ідеал сите і побожне життя, вона ставить численні запитання щодо будови світу і людського існування, а також намагається дати на ці запитання відповіді.

При цьому дослідник вказує на те, що відповісти на ряд питань Климентієві не вдається, тому той пояснює ті чи інші явища волею Бога. Відступити від своїх поглядів віршописець, на думку В. Перетца, пробує лише раз, коли просить Всевишнього відвернути від людини страшну загибель у полум'ї (вірш «О согаряющих в огни») [51, 42]. За своєю громадянською позицією Климентій є дитям свого часу: він ладен виправдати насильство, коли воно застосовано задля збереження порядку – для покарання злочинців чи непокірних владі людей, водночас обстоює справедливий суд. Ставлення до жінки в цього автора доволі патріархальне: головним у домі має бути чоловік, що має над перевагу над своєю дружиною; сама жінка, на думку В. Перетца, постає перед поетом як втілення гріха. Загалом віршописець є великим прихильником і оборонцем подружжя як такого, рішуче засуджує блуд і взагалі радить одружуватися всім мирським людям, але при цьому виступає за добровільний шлюб між уже дорослими (за мірками тих часів) молодятами; шлюб із примусу викликає в нього несприйняття, так само як і шлюб молодих зі старими. Що стосується власне подружнього життя, то тут письменник обстоює жорстку дисципліну, твердячи, що непокірних жінок треба карати, однак упертих і заздрісних чоловіків, які самі штовхають своїх дружин на шлях розпусти, примушують їх тяжко працювати у полі, він так само осуджує. На прикладі ставлення поета до жіноцтва, а також на прикладі його ставлення до волоцюг і курців, дослідник робить висновок про егоїзм і безсердечність митця, які видно з «більшості його віршів» [94, 40]. Та все ж Перетц звертає увагу і на «іскру теплового почуття» [94, 40] в душі мандрівного монаха, який співчуває

нужденним та скривдженим (утікачам, бідним). Головним мотивом настроїв ченця-віршотворця учений називає «спокійне спостерігання життя» [94, 41], головною прикметою, яка характеризує Климентія – рівновагу.

По завершенні розгляду власне текстів письменника, дослідник згадує про книгу «Апостол» XVI ст., яка перебуває у Московському Рум'янцевському музеї: «ся книга містить запис ієромонаха на ім'я Климентій, який одержав її від козака Сидора Карповича» [94, 43]. В очах В. Перетца Климентій постає «як характерний представник того покоління, котре сполучило заповіді минувшини з якимись новими стремліннями та змаганнями» [94, 43], вірші якого не мають «жадної прикмети правдивого літератора, духовного письменника XVII ст.» [94, 43-44]. Також Перетц не бачить у віршах Климентія «слідів обзнайомлення» з творами його сучасників (І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського, І. Гізеля), але не виключає, що ці сліди можна відшукати при більш детальному розгляді текстів поета.

Останній, четвертий розділ статті, містить перелік віршів, у яких ученому вдалося відшукати певні літературні впливи. Тексти подано не за назвами, а за порядковими номерами. Перетц визнає, що його знахідки можуть бути не зовсім точні, «припадкові», тому більш ретельний розгляд лектури Климентія Зіновієва – завдання для майбутніх дослідників цього автора.

Завершує матеріал так зване «Кінцеве слово», у якому Перетц говорить, що спадщина Климентія освітлює добу Руїни численними побутовими подробицями, називає письменника чудовим свідком духовного життя, поглядів і вподобань звичайного українського обивателя кінця XVII – початку XVIII ст., відзначає строкатість мови віршописця, стверджує, що саме такою мовою (мішаниною з церковнослов'янських, українських та польських елементів) послуговувалися його сучасники, а також звертає увагу на те, що Климентій не користується готовою формою літературної мови, яка склалася у видатних проповідників того часу, натомість намагається писати «по славянському», вносячи у своє письмо окремі українізми, що дуже вирізняє цього письменника з-поміж інших представників духівництва.

Один із найкритичніших поглядів на спадщину цього автора вміщено в «Історії українського письменства» (1911 р.) Сергія Єфремова [35]. Дослідник називає Климентія чудернацьким зайдою «з того світу», характеризує його як кровожерливого і зарозумілого чоловіка, який зневажає простий народ «з високості своєї науки» [35, 196]. Учений дорікає Климентію, що у його творах «все пішло на умовну форму, все витрачено на штучні риторичні фокуси» [35, 196] і дивується, чому саме цьому поетові пощастило як «рідко взагалі кому з старих наших письменників» [35, 196]. Єфремов вважає несправедливим той факт, що на творчість Климентія Зіновієва звертали увагу такі авторитетні діячі, як П. Куліш, В. Перетц та В. Доманицький, адже «літературна спадщина Климентія показує, що в його особі маємо типового графомана того віку» [35, 196]. Дослідника навіть не влаштовує думка В. Перетца, що Климентій, будучи письменником середніх здібностей, все ж мав здатність до спостережень. В очах С. Єфремова даний автор – людина, яка «...нижча за середню», а його творчість – «графоманія без ознаки навіть іскри літературного хисту» [35, 196]. Віршову спадщину цього письменника Єфремов описує так: «Сіра велеречивість без кінця і краю, монотонне моралізаторство, вбоге міркування...» [35, 197]. Дослідник відзначає: Климентій все ж володів великим життєвим досвідом, але тут таки пише, що всі теми, які траплялися йому на шляху, поет змальовує «однаковими нудними словами... млявим неживим стилем...» [35, 197]. Одним словом, тематичний матеріал Климентію трапився справді багатий, але віршописець не зміг використати його як слід через брак таланту. С. Єфремов критикує навіть ті твори, які присвячені ремісникам і ремеслам: наводячи уривок вірша «О гребінниках», він намагається переконати, що й тут марно шукати живого слова і цікавих відомостей. Зрештою вчений виносить Климентію Зіновієву суворий вирок: «На всьому-бо лежить у нього тавро безнадійного туподумства і сірої нікчемності, велеречивості й обскурантизму» [35, 198].

Академік Микола Возняк у своїй «Історії української літератури» (1920 – 1924 р.) [20] присвячує Климентію Зіновієву розділ під назвою «Чернець-

мандрівець Климентій і його вірші» [20, 29-38]. Спершу вчений подає деякі біографічні дані про поета, спираючись на його окремі тексти, далі переходить до з'ясування уподобань і поглядів митця, відзначає його високий рівень національної свідомості (а саме – усвідомлення ним окремішності українців од литвинів-білорусів і москвинів), а ще – нелюбов до євреїв, циган, поляків, собак, людей, які вживають тютюн, а також повагу до освічених книжників і до оборонців рідного краю – козаків. Ставлення Климентія до жінок і селян учений характеризує як нелюдське; що стосується алкоголю, то Возняк пише про Климентія як панегіриста пияцтва через прихильність останнього до помірного пиття. Говорить учений і про зацікавлення поета фольклором та народними ремеслами, відзначає своєрідний гумор, що іноді трапляється у його творах. Усі свої висновки М. Возняк супроводжує цитатами з віршів Климентія, проте художню вартість цих текстів учений вважає низькою. Климентій Зіновіїв, на думку науковця, не лишив по собі літературно довершених писань через брак ідейності і поетичного хисту: стати співцем народного побуту цьому письменникові завадив його ж таки світогляд. І хоча Возняк говорить про Климентія як про формаліста, циніка, малоосвічену і пересічну людину, він усе ж визнає, що твори цього автора дають цінний матеріал для дослідження української історії доби Руїни. Розділ завершується невеличкою згадкою про діяльність попередніх дослідників цієї теми – Шишацького-Ілліча, Куліша, Перетца.

У «Хрестоматії давньої української літератури» [12], укладеній 1952 року Олександром Білецьким, вміщено одинадцять віршів Климентія Зіновієва, а також коротку характеристику цього автора і знімок автографа твору «О православных людех». Упорядник зазначає, що рукописний збірник поета налічує 369 творів невеликого розміру, у яких можна знайти багато даних про народний побут тодішньої України, однак біографічних відомостей про самого автора немає: поет, вочевидь, належав до «мандрованих дяків» [12, 206]. За своїми поглядами Климентій, на думку О. Білецького, є типовим міщанином, хоч іноді і дозволяє собі несміливу іронію щодо багатих і можних. Мову віршів

Климентія дослідник характеризує як книжну, але відзначає «великий домішок елементів мови народної» [12, 206]. Характеристика завершується посиланням на вже згадувану працю В. Перетца 1912 року.

Невеличкий за обсягом огляд творчості Климентія Зіновієва наявний у п'ятому розділі першого тому двотомної «Історії української літератури» 1955 року [46] («Література періоду посилення кріпосницького гніту та зародження капіталізму (XVIII ст.)» у підрозділі «Драматична і віршова література», автор – О. І. Білецький). Спадщина Климентія, на думку Білецького, доводить, «що поряд з літературою панівної верхівки та усною народною творчістю існувала ще творчість «плебейського стану» [46, 106]. Дослідник не пояснює, за якими саме критеріями відносить даного автора до плебейського стану, так само він майже нічого не говорить про життєвий шлях віршописця, бо «певних біографічних відомостей про Климентія нема» [46, 106]. Саму ж творчість письменника дослідник характеризує так: «віршова спадщина Климентія розкриває перед нами образ людини, типової для тієї епохи, повної суперечностей» [46, 106]. Учений відзначає різноманітну тематику Климентієвих творів, його виступ проти суспільної нерівності і хабарництва, симпатію до школярів і повагу до чесних ремісників і доходить висновку, що поет «бачив і частково змальовував соціальні суперечності своєї епохи, але до узагальнень не підносився» [46, 106], що мова Климентія близька до народної, що його вірші рясніють прислів'ями, приказками і дотепними виразами і що даний автор збирав і використовував у своїй творчості фольклор.

Доволі значна за своїм обсягом праця О. С. Компан «Творчість Климентія Зінов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст.» («Наукові записки Інституту історії», 1957 р., том 9) [53]. Перша частина містить історію виявлення і дослідження рукопису Климентія Зіновієва. Компан стверджує, що «жоден з дореволюційних дослідників не поставив Климентію у заслугу пізнавальну цінність його віршів» [53, 253], бо негативна оцінка П. Куліша вплинула і на інших науковців, які займалися цією темою (Доманицький, Перетц), хіба що

І. Франко помітив у творчості цього поета не лише суперечності, а й художню та історичну цінність. Вчена шкодує, що в сучасному їй українському літературознавстві «немає, на жаль, спеціальних праць, присвячених Климентію» [53, 254], полемізує з О. Білецьким, який зарахував Климентія до «плебейського стану». Що ж до самих віршів Климентія, то вони, на думку дослідниці, виділяються на тлі тогочасної літератури «як за формою, так і за змістом» [53, 251].

Друга частина праці Компан містить характеристику історичної доби, за якої жив і творив Климентій Зіновійв. У цій частині автор статті демонструє чудове знання історії, ґрунтовну обізнаність із господарськими, політичними і суспільними реаліями того часу. Фактично О. Компан аналізує твори Климентія крізь призму тодішніх суспільно-економічних відносин і водночас описує суспільно-економічне становище на землях Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст., викривляючи при цьому численні подробиці, взяті з Климентієвих віршів. Дослідниця відзначає певну «обмеженість» поетового світогляду, проявом якої була «його переконаність у незмінності суспільного ладу, віра в провидіння» [53, 257], тому що «Климентій... не піднявся над офіційною точкою зору щодо існуючого ладу...» [53, 262] і «далекій від того, щоб кинути виклик пануючому класу» [53, 262]. Проте це аж ніяк не применшує цінності, яку має спадщина цього письменника, бо хоч його вірші і «не осмислення внутрішніх процесів і їх взаємозв'язку, а відображення безлічі різноманітних фактів...» [53, 255], але все ж «реалістичне зображення життя, незалежно від того, наскільки Климентій розумів справжній зміст соціальних явищ, дозволяє нам не лише знаходити в його віршах цікаві факти, а й відчувати дух часу» [53, 256].

У наступній, третій частині статті, О. Компан пильно придивляється до творів, які присвячені народним ремеслам. Дослідниця подає невеликий, але змістовний екскурс у робітниче життя того часу, попередньо відзначивши, що спільна риса віршів Климентія про ремесло – це «глибока повага до праці трудівника і його уміння» [53, 268].

На початку четвертої (останньої) частини дослідниця звертає увагу на збірку зібраних Климентієм Зіновієвим прислів'їв «Приповісти або теж присловія посполите» і відзначає, що «Такої збірки до Климентія не було на Україні» [53, 273], а також пише про важливу фольклорну складову самих творів поета. Говорячи про світобачення поета, О. Компан вказує на суперечливий характер його вдачі: надмірна набожність і несприйняття забобонів, проголошення чернечих принципів аскетизму і любов до мирських утіх, повага до освіти і заборона вчитися жінкам. До людських слабкостей письменника дослідниця ставиться поблажливо, без рішучого осуду, робить висновок, що у світогляді Климентія «можна назвати багато темних рис», але загалом це «людина гуманна, добра», якій властивий «справжній український гумор» [53, 275]. Загалом стаття зазнала впливу комуністичної ідеології. Саме тому Компан називає П. Куліша представником буржуазно-націоналістичної історіографії, яка навмисно оцінювала спадщину Климентія Зіновієва вкрай однобоко, а про цілий ряд інших талановитих українських письменників XVII – XVIII ст. (Л. Барановича, І. Гізеля, Д. Туптала та ін.) пише як про представників офіційної літератури, яка захищала інтереси панівних класів і була відірвана від народного життя, «відводила увагу читача від життєвих питань в сферу абстрактних, схоластичних, головним чином релігійних проблем» [53, 251]. Головний акцент у своїй статті О. Компан робить на соціальному антагонізмі того часу, посиленні протестних настроїв, недосконалості феодально-кріпосницької системи.

Ф. Я. Шолом у статті «Соціальні елементи у віршах Климентія Зінов'єва» («Матеріали до вивчення історії української літератури», 1959 р.) [148] називає Климентія Зіновієва «одним із перших письменників, що у своїх віршованих творах описав ремесла, сільськогосподарські роботи, народний побут...» [148, 363], подає приблизні хронологічні межі діяльності цього автора (друга половина XVII – початок XVIII ст.), а також коротку характеристику його рукопису: кількість віршів (369), кількість аркушів з прислів'ями (з 200 по 269 аркуш) та кількість сторінок загалом (6+336) [148, 364]. З дослідників, які

раніше займалися цією темою, згадано П. Куліша, В. Перетца та І. Білецького. Ф. Шолом говорить про матеріали, опубліковані Кулішем у «Русской бесѣдѣ» (19 січня 1859 р.) та в журналі «Основа» (12 січня 1861 р.), зазначаючи, що це «по суті одна стаття» [148, 364]. Куліш, на думку Шолома, «ігноруючи ту соціальну епоху, в яку жив Климентій і... яка його породила, оцінює письменника як ідеолога феодалізму, кріпосництва» [148, 364]. Про оцінку Климентієвих віршів М. Чернишевським (який спирався на вже згаданий матеріал П. Куліша) дослідник пише так: «великий революціонер-демократ робить вірний висновок, що Климентій був породжений конкретною історичною епохою, конкретним соціально-економічним ладом» [148, 364]. Про статтю-передмову В. Перетца 1912 року Шолом згадує лише побіжно, натомість наводить велику цитату академіка О. Білецького, який характеризує спадщину Климентія Зіновієва так: «У цих записах є цікаві деталі, але сама по собі особа автора, який всіляко виправдовував економічну нерівність і нерівність стану... дуже мало приваблива» [148, 364]. Зрештою, сам Ф. Шолом стверджує, що письменник у своїх поглядах «не завжди відзначається прогресивністю» [148, 364], проте його твори все ж мають цінність як картини тодішнього суспільного життя. Дослідник наводить низку уривків з Климентієвих текстів (вірші «О убогих людех» [51, 76], «О богатстве и нищете» [51, 81], «О убогих и о богатых» [51, 81]), і при цьому зазначає, що поет вірний своєму принципу правдивого зображення життя, викриває соціальну нерівність, хабарництво і продажність, але водночас демонструє свою неспроможність «узагальнити і зробити правильний висновок про те, що для поліпшення становища убогого слід змінити соціальну систему життя...» [148, 365]. У кращих традиціях радянського літературознавства учений закликає не замовчувати «консервативні» та «реакційні» елементи у поглядах Климентія Зіновієва (до яких можна віднести надмірну релігійність, засудження селян-утікачів, суворе ставлення до жінок тощо), але водночас належно оцінювати кращі його твори як реалістичний опис тодішньої дійсності. В кінці статті Ф. Шолом робить висновок, що всі свої «реакційні» вірші

Климентій створив під впливом схоластики, тоді як найкращі твори поет написав під впливом народного життя і російських письменників XVII ст. (Симеона Полоцького, К. Істоміна).

Стаття Д. А. Рижук «О творчестве Климентия Зиновьева» [104] була опублікована в 1959 році. Це значний за своїм обсягом матеріал, що складається з семи розділів. Стаття написана російською мовою. Перший розділ присвячено історії вивчення рукопису Климентія Зіновієва. На основі ряду поетичних текстів (№ 229, 230, 231, 358 та ін.) дослідник намагається подати певні об'єктивні дані про їхнього автора. Говорячи про діяльність П. Куліша, О. Марковича, О. Шишацького-Ілліча та В. Перетца, Рижук утримується від різких оцінок, обмежується лише фактами, проте все ж зазначає, що П. Куліш, готуючи матеріал до публікації, робив витяги з рукопису Климентія «довольно односторонне» [104, 114], а В. Перетц (чию передмову до видання Климентієвих віршів у 1912 році Рижук трактує як «наиболее полное и объективное исследование» на цю тему; це, щоправда, стосується лише «дооктябрьского периода» [104, 115]); дослідник, на жаль, проігнорував зібрані поетом приказки і прислів'я.

У другому розділі праці Д. Рижук описує той варіант рукопису Климентія Зіновієва, що дійшов до наших днів: подає відомості про кількість аркушів (336), віршів (369), а також кількість прислів'їв (1619) [104, 115], дає характеристику орфографії поета, а також пропонує поділити рукопис на три частини: перша (аркуші № 9 - 199) і третя (з 270 по 336 аркуш) містять вірші, причому якщо в першій частині поетичні твори розташовані за тематичними розділами, то у третій частині письменник вже не дотримується цього принципу. Цю зміну Д. Рижук пояснює тим, що Климентій багато часу проводив у мандрах і був дуже бідний, відтак не мав доступу до нового і якісного паперу і komponував твори абияк. Що ж до другої частини (аркуші № 200-260), то її дослідник розділяє на дві складові: перша складова (аркуші 200-260) містить зібрані поетом прислів'я, а друга складова (аркуші 261-268) – настанови для молодих людей. Проаналізувавши сторінки рукопису, Рижук

доходить висновку, що Климентій Зіновійв планував завершити свою книгу на другій частині (прислів'ях), але під впливом нових спостережень і вражень продовжив писати далі.

У третьому розділі Д. Рижук знову повертається до більш ранніх дослідників теми. Цього разу він усе ж вдається до критики, дорікаючи попередникам (В. Доманицькому, В. Перетцу, П. Кулішу) за те, що вони оминали стороною зібраний Климентієм фольклор, зосереджували надмірну увагу на суперечливих рисах вдачі цього поета, замовчували «важные социально-обличительные мотивы» у його віршах [104, 118-119]. Набагато м'якше Рижук оцінює діяльність І. Франка, адже «этот выдающийся писатель и ученый специального исследования о Климентии не оставил, но дал самые лестные отзывы» [104, 119]. Що ж до радянського літературознавства, то воно «вплоть до середины 50-х гг. не занималось исследованием ни творчества, ни собирательской деятельности Климентия» [104, 119]. Дослідник згадує працю О. І. Компан і, що цікаво, піддає критиці навіть цю, здавалося б, «ідеологічно правильну» статтю: попри те, що Компан, історик за фахом, «затрагивает и литературоведческие вопросы, и многие из них решает верно...» [104, 120] (зокрема Рижук підтримує Компан у її полеміці з «буржуазно-націоналістичним» Кулішем), вона, на думку вченого, помиляється, коли стверджує, що Климентій Зіновійв нібито випередив тодішню офіційно-схоластичну літературу не лише за змістом, а й за формою, і що творчість цього письменника ознаменувала початок критичного сприйняття суспільного ладу. Наступні три розділи (з IV по VI) присвячено аналізу Климентієвих віршів, їхньої тематики, насамперед описові суспільного ладу і суспільних вад (розділ IV), народної моралі і народного побуту (розділ V), а також чернечого життя (розділ VI). Збірку Климентія Рижук характеризує так: «... это единственная в своем роде книга, в которой дается описание почти всех прослоек общества 2-й половины XVII – начала XVIII вв.» [104, 121]. Автор цієї книги «человек любознательный и наблюдательный», але «многих сторон действительности не постигает» [104, 122]. Дослідник відзначає такі риси

Климентія: співчуття до знедолених людей, неприязнь до гріха та аморальних вчинків, повагу до праці і трудівника, водночас не оминає увагою і його «реакционных» поглядів (захист Церкви, світської влади, кріпосного права), та й узагалі віршописець, на думку Рижука, «в своих суждениях исходит не из классово-социальных условий, а из религиозно-морализаторских принципов» [104, 123]. Останній, сьомий розділ, присвячено впливу на творчість Климентія Зіновієва стихії народного фольклору, причому тут дослідник звертає увагу не лише на прислів'я, а й на пісенні мотиви у його віршах (твори «О чернецах...», «О шевцах...»). У підсумку Рижук пише, що значення і новаторство Климентія полягає в тому, що він «одним из первых во весь голос заговорил о народе, о бедных и "посполитых" людях... поставил в литературе проблему труда, как высшего достоинства человека...» [104, 133].

Пізніше, у 1963 році, Д. Рижук опублікував статтю «Пословицы и поговорки, собранные Климентом Зиновьевым» [105], у якій, спираючись на свою попередню працю по даній темі, дав характеристику наявних у збірці Климентія приказок і прислів'їв. Основну увагу дослідник звертає на соціальну тематику даного фольклорного матеріалу (викриття і засудження суспільної несправедливості, зображення соціальної нерівності та суспільного антагонізму), при цьому зазначає, що письменник хоч і бачив недосконалість сучасного йому світу, проте все ж «порой осуждает классовую борьбу...» і «Среди собранных им пословиц немало имеющих реакционную направленность» [105, 196]. В кінці статті автор пише, що багато записаних Климентієм висловів мають білоруське, російське та польське походження, про що свідчить їхня лексика, образність та зміст.

У восьмитомній «Історії української літератури» (Київ, 1967 р., том 1) [47]. побіжні згадки про Климентія Зіновієва наявні у розділі «Література Київської Русі (XI – перша половина XIII ст.)» (стаття «Моленіє Даниїла Заточника», автор – Володимир Кречотень) та розділі «Література другої половини XVII – першої половини XVIII ст.» (стаття «Загальна характеристика літературного процесу», автор Леонід Махновець). У першому

випадку ім'я барокового поета згадано в контексті характеристики відомого твору давньоруського письменника Данила Заточника: В. Кречотень знаходить у «Моленії...» риси, які споріднюють його з Климентієвими віршами (йдеться про опис буденного побуту). У другому випадку про Климентія говориться в контексті характеристики віршової літератури: Л. Махновець відзначає новаторство цього автора, у творах якого з'являється «незнана доти в українській поезії тема праці» [47, 362].

У підрозділі «Народна словесність» (розділ «Література другої половини XVII – першої половини XVIII ст.») Олексі Мишанича зазначено, що Климентій уклав першу добірку українських прислів'їв і приказок «десь наприкінці XVII або на самому початку XVIII ст.» [47, 375]. Мишанич подає коротку характеристику зібраного Климентієм фольклорного матеріалу, стверджує, що він відображає повагу поета до праці і відбиває тодішні суспільні реалії. Свою думку дослідник підтверджує тим, що наводить ряд висловів з Климентієвої книжки. Учений припускає, що поет записував прислів'я і приказки не лише з вуст народу, а й «мав перед собою якесь літературне джерело» [47, 376]. У тому ж таки розділі наявні матеріали В. Колосової «Світська лірика» та «Епіграматичне віршування». Перший з них містить короткий опис життєвого шляху Климентія Зіновієва, а також аналіз його віршів на соціальну тематику. В. Колосова акцентує увагу на прихильності Климентія до бідних, на протиставленні нижчих і вищих суспільних верств, на обуренні, яке викликала в поета суспільна несправедливість, але водночас говорить про наявність суперечностей у творах автора: Климентій, на думку дослідниці, «хоче виступити як безсторонній поборник правди, захищати підлеглих – і не зачіпати господарів» [47, 441]. Характеризуючи поетичну мову Климентія, Колосова говорить про великий вплив на неї живої народної стихії (численні приказки, прислів'я, ідіоми, вислови з дум тощо), стверджує, що «поет-монах під тиском життєвого матеріалу відходив від трафаретних книжно-біблійних образів» і «вводив у свої вірші означення, яких не знала попередня українська книжна поезія» [47, 442]. Дослідниця звертає увагу і на духовну

лірику Климентія Зіновієва, проте зазначає, що ця лірика «не становить і десятої частини збірки поета» [47, 443]. Деякі твори Климентія В. Колосова розглядає у другій статті – «Епіграматична поезія». До епіграм дослідниця відносить вірші, у яких поет викриває і засуджує продажність суддів, свавілля влади, засилля ледарів і шахраїв та ін., а також вірші, присвячені ремісникам і ремеслам. Ці тексти Колосова позитивно оцінює вже тому, що в них оспівано людську працю, звеличено не духовну і світську верхівку, а простий народ: Климентій Зіновійв «першим серед українських авторів увів до книжної поезії... світ ремісничого люду» [47, 460], попри те, що мова його хвалебних віршів «відзначається простотою, а іноді навіть певним прозаїзмом» [47, 461].

Леонід Махновець у хрестоматії 1959 року під назвою «Давній український гумор і сатира» [75] вміщує три вірші Климентія Зіновієва: «Нищенский вірш», «О заматерѣлых дѣвицах», «О женах сварливых, и злоязычных». Про самого Климентія упорядник побіжно згадує у вступній статті як про єдиного автора нищенського вірша, чиє ім'я нам відоме [75, 21]. Дослідник також зазначає, що віршовий спадок, залишений Климентієм, містить «численні записи народних прислів'їв і приказок» [75, 21].

Монографія Вікторії Колосової «Климентій Зіновійв. Життя і творчість» [52] є на даний момент найбільш ґрунтовним і розгорнутим дослідженням біографії і літературної діяльності Климентія Зіновієва. Це дослідження, що містить ретельний аналіз як життєвого шляху письменника, так і його творчої спадщини, складається з двох основних частин – власне життєпису та розділу, що присвячений розгляду творів письменника, а також зі вступу, висновків і резюме. Розділ «Життєвий шлях поета» є невеликим за своїм обсягом (кількадесят сторінок). Тут дослідниця реконструює біографію митця, спираючись на низку історичних фактів, на соціальні і політичні процеси, які відбувалися в Україні у XVII-XVIII ст., на численні деталі тодішнього побуту, а також власне на вірші самого Климентія, зіставляючи їхній зміст з тогочасними реаліями.

Перш ніж почати говорити про власне творчу спадщину письменника, В. Колосова подає опис тодішнього культурного і соціально-політичного становища на українських землях, зокрема у Лівобережній Україні, яка перебувала у складі Російської імперії. Далі вона вказує на структуру збірки Климентія, який уклав свою книгу, дотримуючись певної системи. Збірка складається з різних розділів, кожен з яких має свій заголовок. При цьому останній розділ містить вірші, що є різними за своєю тематикою – їх не об'єднано за спільним критерієм. Також поет сам порушує принцип розподілу за темами, вміщуючи у той чи інший розділ твір стороннього характеру (напр., вірш «О колючках, що колять людей в боки часом» [51, 74] у розділі III; вірш «О ключниках панов великих свѣцких и духовных властях» [51, 170] у розділі X). Таку невідповідність дослідниця пояснює тим, що окремі твори Климентій додавав до збірки вже після її укладення, іноді причиною невідповідності була неухважність поета, про що той сам говорить у замітці на полях. Колосова поділяє всі вірші Климентія на дві великі тематичні групи: соціально-побутову і філософсько-релігійну. Такий поділ, на думку науковця, є надто загальним, але «найбільш зручним для дослідження збірки поета». Свій огляд дослідниця починає з віршів на соціально-побутові теми. Роздуми про суспільну нерівність, на думку Колосової, займають у творчості Климентія провідне місце. Цій нерівності поет присвячує окремі цикли («О богатствах и о нищетах...»), а також повертається до неї протягом усієї збірки. Автор розділяє суспільство на два табори за принципом матеріальної забезпеченості – на багатих і бідних. Колосова зосереджує увагу на несправедливості соціального устрою «феодально-кріпосницької» України, який, до того ж, був просякнутий корупцією: вірш Климентія «О кумовствѣ...» [51, 127], що спрямований проти хабарництва, дослідниця називає найсильнішим серед творів подібної тематики, адже він спрямований проти архієреїв-срібллюбців. Акцент, який дослідниця робить на антиклерикальних і нібито антицерковних настроях поета, є насамперед даниною тому історичному періоду, у який вона писала свою дослідницьку роботу. В. Колосова порівнює Климентія Зіновієва з Іваном

Вишенським, який так само викривав духовенство, закидаючи йому невиситимість і жадібність. Колосова знаходить у його віршах фрагменти опису життя простолюду й зіставляє їх із відомими історичними фактами: масовою втечею селян на слободу через їхнє нестерпне становище, безжальний гніт з боку можновладців, несправедливість судочинства (попутно роблячи певні висновки щодо освіти поета). Дослідниця зазначає, що попри своє неприйняття суспільної несправедливості, поет залишається законником-ортодоксом, що зумовлено панівним на той час християнським ученням, за яким влада має «божественне» походження, а терпимість і покора є одними з найліпших чеснот. Обмеженим світоглядом віршописця В. Колосова пояснює і його уявлення про «доброго пана», з яким слуги і наймити повинні жити в мирі і злагоді, але все ж зазначає, що письменникові були ближчі інтереси простих людей, про страждання яких він пише з неприхованим болем. При цьому дослідниця пише, що Климентій, на відміну від І. Вишенського, не був такий відвертий у викритті сваволі можновладців і не мав тієї рішучості, з якою пізніше виступить проти суспільної кривди Тарас Шевченко, тому що його (Климентія) свідомість була обмежена релігійним світоглядом і феодално-кріпосницькою ідеологією. Не оминає В. Колосова увагою і цикл віршів, присвячених ремеслам: вона робить акцент на повазі, яку автор відчуває до праці, присвячує його «робітничим» віршам з півтора десятки сторінок і називає поета співцем ремісників (значною мірою це данина комуністичній ідеології, за якою дослідник конче мав звертати увагу на соціальну тематику у творчості того чи іншого автора). Далі вчена говорить про ставлення письменника до військових, про яких Климентій пише з неприхованою симпатією і повагою як про оборонців рідної землі і православної віри. Колосова вдається до невеличкого екскурсу про тодішнє становище козацтва (про його роль і статус, про перехід у козаки селян і протидію цьому з боку гетьмана і козацької верхівки, а також вищого духовенства), вдаючись до матеріалів із літописів. Особливу увагу вчена приділяє двом творам: «О уписующихся в козаки дурных мужыках і знову виписуватися

хотящих...» [51, 59] та «О идучих на слободы людех...» [51, 49], які містять незвичний для Климентія осуд простих мужиків. Колосова переконана, що дослідники помилково інтерпретують ці тексти, адже гнів поета спрямований не проти селян як таких, а проти тих, хто, записавшись у козаки, злякався військової служби і тепер безчестить своїх бойових товаришів, а також проти селян-утікачів, які йшли освоювати нові землі (слободи), покинувши свого пана – така втеча в очах віршотворця була справжнім гріхом, до того ж переселенці на слобідські землі часто не покращували, а погіршували своє становище.

У цілому ж висновки ученої, що Климентій любив рідний край і щиро зичив йому добра і процвітання, доволі обґрунтовані. Історичні реалії XVII – XVIII століть відбито у творчості Климентія Зіновієва досить нерівномірно: так майже нічого не сказано про конфлікти українців зі шляхетською Польщею, натомість значний слід на тематику віршів митця наклали війни з татарами і турками, зокрема про бусурманську неволю поет говорить з неприхованою гіркотою, описуючи страшну долю християн, які опинилися в полоні чужинців-іновірців. Письменник ненавидить усіляку брехню, пияцтво, розпусту, невігластво, закликає людей бути правдивими, навчатися грамоти і Святого Письма, виховувати дітей у християнських чеснотах, картає марновір'я і забобони, обурюється з приводу засилля в Україні питних закладів (корчемних домів), описує різні хвороби, дає поради для боротьби з ними. В. Колосова зазначає, що до Климентія жоден український поет не виявив такого інтересу до життя простих людей, проте не обходить увагою і деякі «помилки», що їх припускався письменник, описуючи те чи інше явище (напр., автор не схвалює бажання жінки мати освіту). Дослідниця знову наводить цитати з І. Франка, який стверджує, що Климентій «дитина свого часу», також Колосова відзначає, що погляди віршописця на деякі проблеми суттєво відрізняються від поглядів багатьох його сучасників, зокрема поет не засуджує покриток.

Детального опису життя вищих верств населення Климентій Зіновійв не подає, адже їхній побут він «споглядав здалека і писав про нього більше з чуток» [52, 156]. Натомість низку творів він присвячує природним явищам –

порам року, флорі і фауні, стихіям (вогонь, вітер) тощо, виявляючи неабияку спостережливість і кмітливість. Розглядаючи ці вірші, вчена також стверджує, що Климентій виступає чи не першим виразником «приземленого», «олюдненого» сприйняття Бога.

Цікавими є вірші, присвячені монашому побуту, в якому письменник так само бачить несправедливість, нерівність, лицемірство і жадібність, а також інші пороки. Все це викликає в автора стійку відразу до чернечого життя, яку В. Колосова зіставляє з тою зневагою до «носіїв чорної ряс», яку відчував Григорій Сковорода. При цьому науковець відзначає глибоку релігійність поета, його відданість церкві.

Загалом оцінюючи соціально-побутову лірику Климентія Зіновієва, Колосова доходить висновку, що віршописець мав вельми суперечливі погляди на сучасне йому життя, і ця суперечливість відбилася на його творчості: пристрасне прагнення справедливості боролось з чернечою психологією послуху і терпіння, монах-законник виступав проти митця-правдолюбця. Що ж до філософсько-релігійної лірики, то її огляд у даній науковій роботі вкрай малий за своїм обсягом – не налічує і десяти сторінок. Подібно до багатьох інших барокових письменників (Касіян Сакович, Кирило Транквіліон-Савроvecький), Климентій Зіновій розвиває у своїх творах теми смерті, гріха, мінливості світу і його кінця. Колосова вказує на те, що допитливість поета обмежується його ж таки релігійними переконаннями, проте зазначає, що прогресивним є уже сам той факт, що митець дозволяє собі різні, часом доволі сміливі, як на його світогляд, роздуми. Деякі судження Климентія дослідниця називає наївними, причину цих суджень вона вбачає у тій таки ж релігійності поета. Завершується тематичний огляд віршів Климентія Зіновієва порівнянням його творів з творами інших барокових митців – ігумена Онуфрія, Симеона Полоцького, Лазаря Барановича. Науковець виявляє спільні риси у творах Климентія і творах вищеперелічених митців, водночас говорить, що Климентій брав страждання незаможних «ближче до серця», що його співчуття іншим

людям ґрунтується не лише на релігійній моралі, а й на гіркому життєвому досвіді.

Далі В. Колосова переходить до поетики віршів Климентія Зіновієва. Науковець розглядає такі її елементи, як метрика, ритміка, лексика, тропи (художні засоби), риму і поетичний синтаксис, а також жанрову природу віршів. Спершу дослідниця згадує критику творів Климентія попередніми дослідниками (П. Кулішем, В. Перетцом, М. Возняком) і зазначає, що лише І. Франко дав віршам цього автора позитивну оцінку з художньої точки зору, і що поетика творів Климентія досі не розглядалася всебічно і глибоко. Спираючись на марксистську методологію дослідження, Колосова відмовляється від оцінки художніх якостей творчості поета з точки зору прийнятих у ХХ ст. естетичних норм і бере на озброєння конкретно-історичний підхід, який зважає на стан розвитку тодішньої літератури, вимоги і вподобання тодішнього читача тощо. На прикладі першої частини дослідження видно, що Климентієві вдалося у своїх віршах відбити правду життя, хоч його сподівання на Бога учена називає «облудним шляхом». Сила емоцій даного автора, стверджує науковець, долає перешкоди, створені обмеженими можливостями силабічного віршування, а в кращих творах письменника зовсім усуває бар'єр між естетичними уподобаннями сучасного читача і давньою поезією.

Лексичний склад поезії Климентія дуже різноманітний, значний відбиток на нього наклала приналежність автора до духовенства, зокрема цим можна пояснити велику кількість старослов'янizmів у текстах, також помітний латино-польський вплив. Водночас у деяких творах поета старослов'янizми майже повністю відсутні («О ратаях» [51, 131], «О ткачах» [51, 133], «О бондарях» [51, 134]): вочевидь, поет хотів якомога точніше описати різні трудові професії, тому задля цього надав перевагу виробничо-професійній і побутовій лексиці. Відсутність старослов'янizmів у деяких творах Климентія В. Колосова називає новим явищем у тодішньому книжному віршуванні. Завдяки Климентію Зіновієву у книжну віршовану мову вперше потрапили назви багатьох ремесел, ремісників та ремісничих матеріалів. Побутова лексика

панує там, де мова йде про їжу, одяг, питво, хатні речі, музичні інструменти, хвороби. Поет звертається до просторіччя, але не вживає вульгаризмів, вдається до запозичень з діалектів тогочасної української мови. Також наявний відчутний вплив мови російської, зокрема присутність російських словосполучень і слів. Цікавим є те, що в одному й тому ж творі можна побачити українські, російські, старослов'янські і польські лексичні елементи. Іноді трапляються литовські й угорські назви. Разом з тим Колосова говорить, що на творчості Климентія майже не відбилося бурхливе проникнення в тодішню мову іноземних слів, яке відбулося через активне запозичення Російською імперією елементів західної культури й науки. Прислів'я і приказки, що зустрічаються у віршах, свідчать про тісний зв'язок мови Климентія з живою мовою простого народу. Дослідниця згадує про зібрані віршописцем народні афоризми, чимало з яких увійшло у його ж таки твори (щоправда, більшість з них при цьому зазнали певних змін відповідно до законів віршування). Зібрані митцем афоризми Колосова так само ділить на соціально-побутові (таких більшість) і такі, що мають релігійне забарвлення. Народні прислів'я і приказки відіграли у творчості письменника значну роль: автор використовує їх для вираження ідей того чи іншого вірша, як основу твору, а іноді він навіть вступає у суперечку зі змістом крилатого виразу. Крилаті народні фрази є органічною складовою текстів Климентія, афористичність художньої мови цього автора вплинула на деяких письменників XIX ст., зокрема на Марка Вовчка. Також у віршах Климентія Зіновієва В. Колосова знаходить відгомін народних пісень і навіть народної думи.

У даній роботі уважно проаналізовано вжиті поетом художні засоби – порівняння, епітети, метафори, означення, розглядає їх крізь призму соціально-побутової та історичної тематики творів, дидактичного характеру та емоційного забарвлення віршів, аналізує специфіку побудови речень у поетичних текстах, метрику і ритміку віршів, уживану автором риму. Розмірковуючи над жанровою природою текстів Климентія, Колосова наводить висновки дослідників М. Петрова і Г. Сивоконя, які відносять вірші поета до жанру

епіграми. Сама вчена не відкидає думки про зв'язок творів Климентія з епіграматичною поезією, але з висновками своїх вищезгаданих колег все ж не погоджується. Науковець наводить визначення поняття «епіграма» і коротку історію цього жанру, його розвитку і побутування на українських землях (принагідно згадуючи Л. Барановича, С. Яворського, Д. Туптала, І. Максимовича, Т. Прокоповича та ін.). Що ж до самого Климентія, то, твердить дослідниця, епіграмами можна назвати лише окремі його твори, написані під значним впливом українських шкільних поетичних курсів: цим текстам властива пишномовність, велика кількість релігійних цитат і старослов'янської лексики, каламбури і антитези. Проте жанровий характер творчості письменника не вичерпується самими лише епіграмами: наявні також елегії (що мають переважно філософське і релігійне забарвлення), а ще типові для духовної поезії жанри – молитви, релігійні вірші, канти, псалми, орації. Присутня і панегірична поезія, але її специфіка полягає в тому, що поет не прославляє сильних світу цього, а звеличує простих людей, прикладом чого є вірші «О гутниках и о склярах» [51, 142], «О шевцях...» [51, 137], «О ткачах» [51, 133], «О теслях...» [51, 135] та ін. Своєрідними є і морально-дидактичні вірші, які сам автор називає «наукою», «порадою», «наученим»; у них поет звертається до людей різних професій і суспільних станів – до козаків, школярів, селян, суддів тощо, не вдаючись при цьому до зневаги і зверхності, натомість виявляючи доброзичливість до адресатів. Климентій, на відміну від того ж І. Величковського, не писав курйозних віршів, проте кілька його творів (зокрема «О именах бозских...» [51, 34]) свідчать, що він усе ж не цурався «поетицких штук», що підтверджує уже неодноразово згадуваний мезовірш «Грѣшний автор, або теж викладач вѣршов сих...» [51, 206]. З усієї спадщини Климентія В. Колосова виділяє «Нищенский вѣрш» [51, 68], який дослідниця називає одним з найкращих зразків школярсько-дяківської творчості. Твір просякнутий грубим гумором і насичений бурлескними образами. Розглянувши поетику творів Климентія Зіновієва, дослідниця стверджує, що новий зміст віршів цього автора вимагав нових словесно-образних засобів, що зумовило

появу в текстах письменника усно-розмовної інтонації, народних фраз і народної лексики.

Підбиваючи підсумки, В. Колосова називає Климентія першим поетом, який оспівав людську працю, твердить, що він широко представив у своїй творчості Україну XVII-XVIII ст., крім цього його спадщина має цінність з художньої точки зору.

Перший том «Історії української літератури» (1987 р.) [48] містить розділ «Література другої половини XVII – XVIII ст.» (автори В. Кречотень, В. Микитась, О. Мишанич), у якому відзначено жанрове розмаїття творчої спадщини Климентія Зіновієва (елегії, канти, псалми, орації), а також сказано, що цей автор «поєднує шкільну виучку і багатий життєвий досвід» [48, 132], його вірші охоплюють різні сфери побуту, містять багато реалістичних замальовок тодішнього життя, виразно відбивають соціальні протиріччя, тож укладена Климентієм збірка має енциклопедичний характер і є видатним явищем барокового письменства.

У розділі «Література другої половини XVII століття» (автор В. Микитась) підручника «Давня українська література» [30] Климентія Зіновієва названо неординарним і самобутнім поетом другої половини XVII – початку XVIII ст. Микитась подає деякі біографічні відомості про поета, згадує різних дослідників життя і творчості митця: Франка, Куліша, Перетца, Компан, Шолома, Колосову (чий внесок вважає найвагомішим), розглядає тематику Климентієвих віршів і стверджує, що його соціально-побутові твори є значно цікавішими за його релігійно-філософську лірику, у якій письменник «не виявив особливої оригінальності, пішовши за усталеною традицією...» [30, 261]. У доборі тем для творів Климентій, на думку вченого, був «по бароковому еkleктичний» [30, 263], писав «книжною мовою з широким використанням народнорозмовної, переважно побутової лексики та усно-поетичної фразеології» [30, 264]. Збірку Климентія Зіновієва Микитась називає найпомітнішим явищем в українській віршованій літературі другої половини XVII – початку XVIII ст.

У праці Валерія Шевчука, «Муза Роксоланська» (2004 р.) [145] характеристика Климентія Зіновієва і його спадщини не є цілісною, відомості про письменника подано в різних розділах і різних контекстах, вперше про нього згадано на сторінці 106 (розділ «Від Ренесансу до Бароко. Загальні статті», підрозділ «Пісні крилатого зухвальця»), де В. Шевчук присвячує Климентію великий абзац, у якому розглядає вірші поета про жінок. Дослідник апелює до оцінок Куліша і Франка, доповнюючи їх власним висновками: оскільки поет, швидше за все, декламував свої вірші перед людьми, він не мав потреби звертатися до ліричної пісні, що оспівує кохання, - твори Климентія мають виразно дидактичний характер, поет хотів насамперед нагадати читачеві (і слухачам) про згубність гріха і закликав жити побожно. Куліш, на думку В. Шевчука, недбало прочитав вірші Климентія, тому й оцінив їх так однозначно, насправді ж письменник не засуджував усіх жінок поспіль, а лише тих, які вели неправедний спосіб життя (неправедних чоловіків Климентій викриває так само), чесні дружини і матері викликають у нього повагу. На сторінці 108 В. Шевчук згадує твір Климентія Зіновієва «О музыках, меновите о цынбалистых, и о скрипниках» [51, 136], згадки про цього автора знаходимо на сторінках 225 і 363, проте ці згадки побіжні та мимовільні, їх не супроводжує додаткова інформація чи аналіз певних творів.

Проте у своїй статті «Климентій Зіновійв і книга буття українського народу» [144], Валерій Шевчук називає збірку Климентія однією з найцікавіших рукописних книг XVIII ст., а працю Колосової – останнім словом у дискурсі дослідження цього письменника але водночас вносить певні корективи у зроблені В. Колосовою висновки щодо біографії митця. Від постаті самого автора Шевчук переходить безпосередньо до його літературної спадщини. Учений стверджує, що Климентій здійснив подвиг, створивши універсальну картину сучасного йому життя, і ставить збірку цього автора в один ряд з книгами Лазаря Барановича «Lutnia Apollinowa» [152] і Данила Братковського «Świat po części przeuzytany» [154], наводить низку паралелей між віршами Климентія Зіновієва і книгою Себастьяна Бранта «Корабель дурнів»,

відзначає, що український поет жодного разу не вдається до сліпого наслідування. Окреслюючи коло прочитаних Климентієм книг, Шевчук слідом за В. Колосовою називає Біблію, «Требник», «Служебник», «Четї-Мінеї», «Києво-Печерський патерик», твори отців церкви, «Ходіння Богородиці по муках». Порівнюючи збірку Климентія Зіновієва зі збіркою Лазаря Барановича, говорить, що Климентієві вдалося перевершити свого видатного сучасника, ставши першим збирачем народних прислів'їв і приказок. На думку Шевчука, структура Климентієвої збірки є відображенням світоглядної схеми поета. Окремі вірші митця дослідник розглядає в контексті тогочасного українського літературного дискурсу. Шевчук аналізує тематику віршів Климентія, відзначає дуалізм його світобачення, простежує зв'язок творів митця не лише з українським Бароко, а й з європейською середньовічною традицією.

Петро Білоус у праці «Історія української літератури XI-XVIII» [13] згадує Климентія Зіновієва серед інших поетів епохи Бароко. Білоус відзначає багатоманітність жанрової природи віршів Климентія, підкреслює, що загалом для них характерна описовість. Дослідник називає спадщину цього письменника новим явищем в історії української літератури і відзначає низку її жанрово-стильових особливостей: відображення множинності світу, рухливість композиційних форм, антитетику, словесну і смислову гру тощо.

Микола Сулима у книзі «Грѣхи розмаїтії. Єпітимійні справи XVII – XVIII ст.» (2005 р.) [120] говорить про Климентія Зіновієва в останньому, третьому розділі своєї роботи, який має назву «Злочини і гріхи в українському фольклорі і літературі». Розділ містить низку згадок про письменника, пов'язаних з аналізом теми пияцтва, блуду, смертовбивства та ін. Дослідник наводить уривки климентієвих віршів і висуває цікаву й обґрунтовану теорію про єпітиміальний характер поезії даного автора. У статті «Климентій Зіновій як предтеча нової української літератури» (2003 р.) [119] відзначає новаторство цього автора, стверджує, що до XIX ст. вітчизняне красне письменство майже не цікавилася приватним життям людини, особливо людини простої. Розглядаючи спадщину Климентія, вчений підкреслює зародження нового

погляду на літературну творчість, зокрема на об'єкт зображення, на зміст твору, адже даний автор змальовує не лише ідеальну людину (побожну і високоморальну), а й людину ницу, таку, що вражена вадами і пороками. Дослідник переконаний, що творчість Климентія Зіновієва стала початком секуляризації української літератури. Науковець аналізує тематику віршів Климентія (тема смерті, тема злих людей, зловживання хмільними трунками, смертовбивство, тема жінок і чоловіків), принагідно зауважує, що цей письменник, на відміну від авторів, що писали бурлескно-травестійні твори, не лише висміює пияцтво, а й говорить про нього як про страшне лихо, що образи виведених Климентієм жінок пізніше з'являться у творах українських класиків XIX ст. (Панаса Мирного. Івана Карпенка-Карого, Тараса Шевченка та ін.), він також зауважує, що зафіксовані Климентієм сцени з народнього життя згодом буде покладено в основу низки пізніших літературних творів («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Люборацькі» А. Свідницького, «Глитай або ж павук» М. Кропивницького та ін.). Підбиваючи підсумки, М. Сулима говорить, що Климентій Зіновійв дає читачеві змогу придивитися до дрібниць з життя простих людей, демонструє об'єктивність та художній опис людських гріхів і слабкостей, що дозволяє назвати цього автора предтечею нової української літератури.

Архієпископ Ігор Ісіченко у своїй праці «Історія українською літератури: епоха бароко XVII-XVIII ст.» [43] присвячує Климентію Зіновієву цілий розділ, який починається з біографії поета (тут, як і в попередніх роботах, наявна реконструкція життєпису на основі відомостей з художніх текстів). Ісіченко називає вірші Климентія епіграмами і стверджує, що вони є наступним етапом еволюції цього жанру в українській літературі. Розглядаючи тематику творів, дослідник робить акцент не лише на соціальному і моральному, але й на релігійному аспекті. Зі своїх попередників учений найчастіше згадує В. Колосову, яку вважає найсумліннішою дослідницею спадщини Климентія. Окремий невеличкий підрозділ присвячено «посполитим приповідям», що їх

поет зібрав і помістив у своїй книжці. І. Ісіченко відзначає, що мова художніх текстів поетичної збірки перебуває під впливом фольклору.

У другому томі «Історії української літератури», який вийшов у 2014 р., спадщину Климентія Зіновієва згадано в контексті книжної поезії (частина «Література зрілого Бароко», розділ «Книжна поезія» авторства Б. Криси). Криса аналізує тематику віршів Климентія, відзначає відкритість цього автора перед «подієвістю і предметністю самого життя» [50, 482], схильність до каталогізації об'єктів, увагу до різноманітних проявів явища. Говорячи про твори на ремісничу тематику, дослідниця зазначає, що праця для Климентія – це «ідеальний спосіб досягти рівноваги між циклічністю часу і його лінійністю» [50, 483]. І хоча у віршах даного автора «дидактик... здебільшого перемагає поета» [50, 484], його спостереження все ж мають певну цінність для досвіду літератури.

Петро Кралюк у праці «Історія української філософії» [58] присвячує Климентію Зіновієву частину розділу «Філософська проблематика в поезії та історичній белетристиці українського бароко», ця частина має назву «Життєва філософія Климентія Зіновієва». Спершу дослідник подає коротку історію виявлення і вивчення збірки письменника, говорячи, що Климентію «поталанило як автору» і що його твори «стали бестселером для науковців». Кралюк згадує про монографію Колосової і про видане у 1971 році зібрання творів поета, підготоване І. Чепігою та В. Колосовою, проте не дає цим книжкам ніякої оцінки. Спираючись на авторитет попередників, дослідник стверджує, що Климентій народився у середині XVII, а помер на початку XVIII ст., і припускає, що основні твори поет написав саме за часів Мазепи. Аналізуючи твори Климентія Зіновієва, П. Кралюк пише, що їх автор побував у багатьох місцях, добре пізнав життя простолюду, особливо міських ремісників. Учений не вважає поезію Климентія шедевром, називає її графоманським побутописанням, що має цінність лише як опис побуту і світосприйняття тодішнього суспільства, а також піддає сумніву приналежність спадщини цього автора до барокової літератури: на думку П. Кралюка, його

вірші не містять ані зайвих прикрас, ані барокової гри. Водночас дослідник відзначає спробу Климентія дати універсальну картину світу, стверджує, що ця спроба поєднує його творчість з творчістю барокових митців, зокрема творчістю Данила Братковського. Учений виділяє вірші Климентія про вогонь, дим і грім, відзначає, що митець звертає увагу насамперед на динамічні явища природи, а також виділяє окремі вірші про світобудову («Слово о сотвореніи Богом земли и рая земнаго...» [51, 194]), про хвороби, про смерть, про добрих і злих людей, про суспільні явища. П. Кралюк відзначає гуманізм письменника, проте зауважує, що його розуміння гріховності є швидше народним, ніж християнським [58, 302], вказує на його співчуття до людей, на зображення чернецтва без прикрас та ідеалізації. Навівши уривок твору «О богомыслности» [51, 298], П. Кралюк виводить такі принципи світосприйняття письменника: «відстороненість від "земного розуму", тобто ігнорування земних благ, терпеливе сприйняття печалей і скорбот, а також сподівання на Бога, віра в Нього» [58, 302]. В кінці підрозділу дослідник твердить, що деякі неприйнятні для сучасної людини риси Климентієвої вдачі (надмірна суворість до жінок, неповага до представників інших народів) були зумовлені специфікою тодішньої історичної доби.

Висновки до I розділу

Історія вивчення та публікації збірки Климентія Зіновієва «Вірші і приповіді посполиті» налічує понад півтора століття. За цей час творча спадщина цього віршописця стала предметом для розгляду низки дослідників вітчизняного красного письменства, внаслідок чого навколо особи даного автора виник об'ємний дискурс. Було написано ряд наукових праць, реконструйовано біографію Климентія, проаналізовано тематику, проблематику, поетику та ідейний зміст його творів.

РОЗДІЛ 2

ТВОРЧІСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ПОЕЗІЇ

2.1. Коротка характеристика літературного процесу XVII ст.: імена, тенденції, жанри

Для української літератури другої пол. XVII – першої пол. XVIII ст. характерний неперервний зв'язок з ідейними, тематичними і художньо-естетичними традиціями попередньої доби, симбіоз новацій і старих елементів, який відображено у багатьох художніх творах і жанрах. Ігор Ісіченко, характеризуючи даний період, пише, що він «демонструє стрімке відродження агіографії, літописання, проповідництва. З іншого боку, широко засвоюються українською літературою жанри, сформовані в письменстві Західної і Центральної Європи... Відбувається інтегрування різнорідних за походженням елементів у єдину жанрово-стильову систему» [43, 37]. Водночас, за твердженням Д. Чижевського, «Українське бароко... було засвоєнням не лише сучасного, а й старого: наздоганяли прогаяне за століття; тепер поприходили в Україну і численні приклади літератури, яку власне треба назвати середньовічною, та навіть твори отців церкви в новому мовному одязі. Так буває завжди в епохи літературного розквіту; так пізніше Шекспіра принесли на Україну романтика та реалізм. І як на Шекспіра дивилися очима романтики чи реалізму, так, мабуть, сприймали за часів бароко й твори старих епох очима та серцем бароко» [141, 279]. Бурхливо розвивається народна словесність, про що свідчать численні думи, легенди, балади та історичні пісні, у свою чергу цей розвиток впливає і на загальний літературний процес. В. Кречотень зазначає, що «різновиди усної словесності перебувають у постійному взаємозв'язку зі словесністю писемною, рукописною і друкованою, демократизують її як щодо змісту, так і щодо

форми» [124, 7]. Еволюціонує жанрова система українського віршописання, зокрема чітко окреслених форм набувають такі різновиди, як епіграми і панегірики, курйозні, світські і духовні вірші. Історична поезія описує важливі події у тодішньому суспільному і політичному житті, у творах фігурють видатні діячі (Б. Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко та ін.), духовна лірика, яку Чижевський визначає як «найчисленніший гатунок української віршованої поезії доби бароко» [141, 284], традиційно славить Христа, Богородицю і Святу Трійцю, панегіричні оди – церковних ієрархів і світських осіб (того ж Мазепу). Творцями панегіриків були Пилип Орлик, Стефан Яворський, Іоан Орновський. Великий вплив на барокову літературу мала заснована у 1632 р. Києво-Могилянська академія, де «формувалася власна школа віршописання, тісно пов'язана з європейською, зокрема польською силабічною поезією» [50, 354]. Поява цього вищого навчального закладу належить, за твердженням Д. Чижевського, до найбільших культурно-політичних успіхів, «які відіграли велику роль в історії українського барокового письменства», адже нові ієрархи і професори Академії «були головними репрезентантами бароко... Майже весь 18 вік в українських школах вищого типу навчають барокової поетики та плекають барокову поезію» [141, 279]. Світське віршоскладання розвивається завдяки зусиллям С. Яворського, Л. Барановича, Ф. Прокоповича, а також численних анонімних авторів. Особливої уваги заслуговує творчість мандрованих студентів – вихованців освітніх закладів, які під час канікул подорожували і заробляли собі на життя здобутими на шкільній лаві знаннями. Характеризуючи тогочасне поетичне мистецтво, В. Кречотень пише: «Віршам XVII-XVIII ст. властива витончена версифікація... і яскрава, бароккового характеру різноманітність ритмів і строф, перехрещення ключових понять, концепти, очуднена метафорика, гра символами, акростиhi тощо» [124, 19]. Розвивається власне польськомовна поезія, до найпомітніших явищ якої належать збірки

«Lutnia Apollinowa» Л. Барановича (1671 р.) та «Bogaty wirydaż» І. Орновського (1705 р.), до польської мови у своїх творах звертаються І. Величковський, І. Галятовський, С. Полоцький. Важливу роль відіграє і література, писана мовою латинською, адже ця мова була дієвим засобом популяризації античної культурної спадщини і ланкою, що поєднує українську культуру з культурою Європи. Найбільш відомими латиномовними авторами були Митрофан Довгалецький, Пилип Орлик, Феофан Прокопович, Стефан Яворський. Цей факт полілінгвізму, на думку Петра Білоуса, був зумовлений такими факторами: специфіка освітнього і релігійного життя (компроміс між візантійською традицією і «західною» адукацією), розширення міжнародних зв'язків української культури і її вестернізація. Зміни в освітньо-релігійній сфері призвели до того, що «саме польська мова, зрозуміла мешканцям України, разом з новозасвоєною латинню перетворилася на засіб світського культурного обігу» [13, 201]. Білоус називає багатомовність тогочасного українського письменства унікальним явищем, оскільки бароковий автор «пишучи польською чи латинською... залишався прихильником "милої Русі" і свого середовища» [13, 201]. Триває полеміка між представниками різних релігійних конфесій, яка знайшла відображення у різних трактатах і посланнях: «Stara wiara» Павла Бойми (1668 р.), «Об истинной вѣрѣ» І. Гізеля (1671 р.), «Nowa miara starej wiary» Л. Барановича (1676 р.), «Stary kościół» (1678 р.) і «Fundamenta» (1683 р.) І. Галятовського. Характерно, що в період Зрілого бароко в українській полемістиці дискусія між обома сторонами, як зауважує К. Борисенко, «з царини емоційної потроху переходить у царину інтелектуальних змагань» [16, 79]. Значну частину тогочасних барокових текстів становлять пам'ятки історично-мемуарної прози, діаріуші, хроніки, літописи: найпомітнішими зразками такої літератури можна назвати Гуситський літопис (1670 р.), «Кройнику» Феодосія Софоновича, Острозький літопис, укладений в середині XVII ст., літописи Самовидця,

Григорія Граб'янки, Самійла Величка. Останні три тексти В. Кречотень називає «новим явищем в історичній літературі на грані XVII-XVIII ст.», які «за хронологією освітлюваних явищ, і за змістом, і за формою мають дуже мало спільного з традиційним літописанням і навіть з хроніками XVI-XVII ст.» [124, 14]. Загалом тогочасна українська історіографія «має синкретичний, напівнауковий, напівлітературний характер» [50, 350]. Свого найвищого рівня розвитку досягає шкільна драма, представлена такими творами, як «Владимир» Ф. Прокоповича (1705 р.), «Комедія на день Рождества Христова» Д. Туптала (1702 р.), анонімна «Милість Божа» (1728 р.), «Трагикомедия, нарицаемая Фотій» (1749 р.) Георгія Щербацького. Розцвітає жанр інтермедії з його широким тематичним діапазоном, живою народною мовою і гумористичним забарвленням. Дані жанри Чижевський відносить до «найтиповіших гатунків української барокової літератури» [141, 310], а В. Кречотень зауважує: «Драматична творчість протягом усієї доби бароко в історії української літератури реалізується у "високому" і "низькому" стильовому реєстрі. В цьому проявляється характерна барокова тенденція до естетичного зіткнення "високого" і "низького"» [124, 21]. Мистецтво проповіді розвивається під значним впливом західноєвропейської («Ключ разумнія» І. Галятовського 1659 р.) і візантійської традицій («Меч духовный» 1666 р. і «Трубы словес проповѣдных» 1674 р. Л. Барановича). Проповідництво у період Бароко, стверджує К. Борисенко, досягає справжнього розквіту, що було зумовлено «постанням в Україні навчальних закладів європейського зразка та поширенням новочасних західних ідей, що вимагало переосмислення, здавалося б, давно знаних речей, пошуку нових підходів» [16, 9]. Зі свого боку В. Кречотень пише, що значення цього жанру «і за змістом, і за формою, і за суспільною функцією переросло рамки церковного учительства. Проповідь, крім власне релігійно-церковних завдань виконує також також завдання публіцистичні, просвітительські... також завдання спеціально

естетичні» [124, 11] Бароковий проповідник, за Д. Чижевським, «мав на меті вразити слухача, вдарити по його розуму або почуттю, – це потрібне було і для того, щоб розворушити увагу, і для того, щоб цю увагу утримати...» [141, 320], а Крекотень зазначає, що тодішні проповідники «були майстрами ораторської прози... і приділяли багато уваги літературній формі своїх повчань. Найчастіше проповідь будується на порівнянні, аналогії, метафорі чи алегорії... Літературні якості барокової проповіді багато в чому зумовлюються запитами аудиторії. В XVII ст. посилювався скепсис щодо догматичних міркувань і абстрактних моральних приписів християнських богословів. Крізь заклики до тодішніх християнських добродійств, крізь біблійну образність і фразеологію, крізь середньовічну і барокову схоластику в творах тодішніх проповідників час від часу прориваються спостереження і настанови, породжені живим життям і природними людськими прагненнями пізнання навколишнього світу» [124, 12]. Паломницька проза, представлена творчістю Василя Григоровича-Барського, Іполіта Вишенського, Варлаама Ліницького, Луки Яценка, «неухильно вивільняється від синкретизму середньовічної писемності, набуваючи ознак барокової художньої белетристики» [50, 349].

2.2. Сторінки біографії Климентія Зіновієва

Життєвий шлях поета окреслено такими часовими рамками: середина XVII – початок XVIII ст. (між 1701 і 1712 роками, за деякими відомостями – після 1717 р.). Імовірно, мав козацьке походження, про що свідчить сирітство (батько загинув на війні) і шанобливе ставлення до козаків як до оборонців Вітчизни і православної віри. Омелян Огоновський припускає, що Климентій був поліщуком, «бо в его мовъ добачаємо прикметы нарѣчія польского» [89, 410]. Початкову освіту здобув у церковній школі, яка за тих часів була «вогнищем освіти і водночас притулком для сиріт та всякого блукаючого люду» [52, 22].

Проте наука Климентія не обмежилася лише цим, зокрема В. Колосова зазначає: «Найвагоміший факт, який говорить, що Климентій навчався не лише в дяківській школі – це знання (не тільки практичне, а й теоритичне) законів силабічного віршування, дотримання ним вимог, які ставилися перед різними поетичними жанрами» [52, 22]. З нею погоджується і Валерій Шевчук, який спирається на наявні у поетовій збірці ремінісценції з книги Себастьяна Бранта «Корабель дурнів». Проводячи паралель між книгою вищезгаданого автора і збіркою Климентія, Шевчук зазначає, що останній міг ознайомитися з «Кораблем дурнів» вже будучи студентом. На території України ця поема була поширена в латинському перекладі, що, у свою чергу вказує на володіння Климентієм латинською мовою. І хоча дана мова, як зауважила Колосова, «жодним чином не виявилася у віршах Климентія» [52, 25], вищенаведений факт свідчить: віршописець таки встиг побувати спудеєм, причому не виключено, що навчався він у славнозвісній Київській колегії. Це підтверджують і відомості про те, що Климентій певний час працював писарем, адже, як зауважує з цього приводу Шевчук, «щоб посісти таку посаду, елементарної освіти у нижчій школі було замало» [144, 12]. Водночас цілком можливо, що через воєнні лихоліття і злидні письменник так і не зміг завершити своєї освіти. Що ж до сімейного стану митця, то тут думки вчених розходяться. Так В. Перетц, посилаючись на вірші про жінок та шлюб, припускає: Климентій був одружений, але передчасно овдовів. Схоже припущення висловлює і В. Колосова: «Не знати, як склалася доля Климентія після того, як він залишив чи то дяківську, чи то якусь іншу школу. Може, він став попом, одружився і, овдовівши, був змушений за законами православної церкви, піти у монастир?» [52, 26]. Натомість Шевчук висловлює версію, що «поет жінок таки не знав, а до ієромонаха міг дослужитись у монастирі як людина освічена» [144, 12]. Частину свого життя віршотворець провів у монастирях, проте невідомо точно, у яких саме. Ставши ченцем, поет,

однак, не зазнав щастя та спокою, оскільки «був людиною товариською та й не ворожий тому, щоб провести час за чаркою з письменними людьми, невдовзі добре пізнав чернече жите і довідався, – коли не знав ще доти, – що й се жите не несе лише радощів» [94, 12]. Аналізуючи дану ситуацію, В. Колосова пише: «Перебування у монастирі для такої людини не могло бути легким. Климентій дуже любив життя в усіх його проявах, щоб цілком примиритися з обмеженнями, які накладала на нього чернеча риза. А з другого боку, він був занадто "чесним", щоб зрадити присязі і скинути тяжкий хрест... Однак намагання Климентія сприймати чернецтво як добровільне страдництво – "труд законний" в ім'я "високої мети" – не зробило з нього аскета, як це сталося колись з Іваном Вишенським» [52, 32]. Швидше за все, саме нездатність пристосуватися до суворих монастирських умов і конфлікти з іншими ченцями значною мірою примушували митця постійно йти в мандри у пошуках кращого місця. Збірку своїх творів письменник уклав приблизно в останніх декадах XVII – першій декаді XVIII сторіччя.

2.3. Християнські підвалини барокової поезії

Однією з провідних рис української літератури барокової доби був теоцентризм. Бог і Його воля виступали головним мірилом тодішніх суспільних, мистецьких і природних явищ. Климентій Зіновійв, будучи християнином, мав теоцентричний світогляд, тобто розглядав Бога як найвищу істину, як джерело і основу будь-якої мудрості й блага. Подібне світобачення характерне і для інших віршотворців барокової доби, адже тогочасну літературу творили здебільшого представники духовенства. Леонід Ушкалов зазначає з цього приводу: «Христова присутність мала для українських барокових поетів, либонь, усеосяжний характер» [130, 23].

Попри той факт, що головною тематикою поезії Климентія Зіновієва був побут тогочасного населення України, релігійно-філософські ідеї все

ж посідали в його творчості аж ніяк не останнє місце, про що свідчать такі вірші як «Богу ж даю и о сем благодареніе...» [51, 206], «Пѣснь нова молитвенная к Богородици...» [51, 288], «Пѣснь нова о рожденіи Спасовѣ...» [51, 289], «О покаяніи пѣснь...» [51, 283] та ін.

Мотив богопрославлення ми знаходимо у більшості віршів Климентія Зіновієва. У творі «О именах бозских» подано перелік імен, що ними величають Творця люди, у вірші домінує євангельський Божий Син:

Имена ж Богу, Христос спас, и Избавитель:

владика Господь Ісус грѣшных искупитель.

И всего свѣта творец, и цар всякой славы:

ему же нѣст мощно дат зуполноя хвалы [51, 34].

Кожне з поданих Климентієм імен вказує на ту чи іншу рису Всевишнього: велич («царь всякой славы»), милість («Избавитель»), могутність («всего свѣта Творець»).

У цьому уривку автор вказує на незбагненність природи Бога («І никто не зможете всѣх именъ его зчитать» [51, 34]), цей мотив так само перегукується зі Святим Письмом. Багатоіменність Творця свідчить про багатогранність Його природи, звідси логічний висновок, що сотворений Господом світ відображає Його сутність і всі закони буття діють лише відповідно до Його волі. Подібний мотив бачимо й у творчості Лазаря Барановича, зокрема у вірші «O miesiącu i gwiazdach»:

Miesiąc do gory co raz się podnosi,

Śe Najwyszego Pana sługa, głosi.

Nocna pochodnia od Boga stworzona,

Aby noc ona była oświecona.

Gwiazdy jak świecy gorają na niebie,

Światłości źródło, i te chwałą Ciebie [152, 112].

Як бачимо, колообіг нічного світила відбувається з Божої волі, про що свідчать вжиті Барановичем образи («Nocna pochodnia od Boga

stworzona»). Поет уподібнює зорі до свічок і за допомогою цієї метафори створює алюзію до образу храму (свічки – атрибут православної церкви), натякаючи в такий спосіб на єдність віруючих з Усевишнім. У наступному уривку вірша автор вказує на Божу могутність, використовуючи притаманний українській бароковій літературі топос гри:

Miesiącem, słońcem Bog jak jaką piłą
Do gory rzuca, a nam rzeczą miłą.
Ludziom ta Boska gra jest pożyteczna,
Bogu za tę grę niech cześć będzie wieczna [152, 112].

Климентій Зіновійв, подібно до Барановича, стверджує, що Бог може являти Свою велич і мудрість через природу: про це автор говорить у віршах, присвячених різним стихіям, зокрема у вірші «О огне»:

На збыт створил Бог дивно огненные лемент:
которые растлѣвает и крѣпкий фундамент.
А нѣст мощно никогда пламен в руки взяти:
иж бы пламенну тяжесть возмогл кто дознати [51, 33].

Попри те, що для людини доби Бароко дійсність часто видавалася загадковою, ворожою і сповненою пасток, Бог завжди залишався для неї одним з найважливіших орієнтирів, уособленням світла й мудрості, надійним маяком серед хвиль океану життя. Нерідко об'єктом возвеличення ставала не лише могутність, а й милість Усевишнього. Зокрема топос звеличення Божого милосердя наявний у творі мандрівного поета другої половини XVII ст. Петра Поповича-Гученського «Повім я вам, панове, красную приповѣсть...»: Творець постає як утішитель убогих і рятівник загинувших. Автор бере за основу євангельську оповідь про Ісуса Христа:

Сам бывши створителем, у своѣй вѣчности
Взял на себе убожество нашей мѣзерности,

Вбогих калѣк, мѣзерних братисю назвал

И оним богатий дом у небѣ зготовал [124, 338].

Говорячи, що Всевишній «Сам взиваєт нищєтних на банкет до себе...» [124, 56], віршописець відсилає читача до відомої Ісусової притчі про багатьох званих на велику вечерю [Лк. 14: 16-24].

Новий Заповіт свідчить, що Христос прийшов на землю в людській іпостасі, аби заплатити за гріхи людства Своєю невинною кров'ю, проживши досконале, сповнене праведності і послуху життя, Ісус зійшов на Голготу, щоб прийняти муки і спокутувати провину всього світу, дати кожній людині шанс на спасіння:

Тепер нас поратовал в остатниє лѣта

И живот нам даровал Творець всего свѣта.

Юж не будеш, чловеche, навѣки вмерати,

Тилко рач побожности и цноти зберати [124, 339].

Попович-Гученський вказує на скромність Творця («нищим і убогим до нас прийти рачил» [124, 56]) як на прояв Його співчуття усім знедоленим: Цар царів навмисне уподібнився простим людям, щоб стати до них ближчим. Ніби продовжуючи тему Петра-Гученського, Климентій Зіновійв прославляє Господнє довготерпіння і Його милість до грішних людей (вірш «О терпѣніи Божом о людех грѣшных...»):

Бо нѣт села и града также и обители:

жеб не мѣли нѣ единой святой душѣ жители.

Котрой ради хранит Бог все то селєніє:

и грѣшным являет Своє долготерпєніє [51, 34].

Отже, автор зазначає: хоча люди продовжують чинити зло і після жертви Ісуса Христа, Творець усе одно чекає їхнього покаяння і навернення на праведний шлях. Таким чином Бог являє вірним Свою турботу, а грішним – Своє милосердя. Милість Божа - це єдине, що дає людині змогу спасти свою душу.

Головною перешкодою на шляху до примирення з Богом є людська гординя. Апостол Павло зазначав, що Всевишній «противиться гордим» [Як. 4:6]. Ісус постійно закликав своїх учнів бути смиренними і сам неодноразово був їм за взірець. Саме гордість завадила фарисеям побачити у Христі обіцяного Богом Месію, гордість спонукала вчителів закону видати Сина Божого римській владі на розправу. Тож не дивно, що Климентій, як інші його сучасники, намагався уникнути гріха зарозумілості і самозвеличення. Цим, швидше за все, і пояснюється наявність у його творах мотиву каяття. Церква суворо засуджувала зухвалість і зарозумілість, а більшість українських барокових письменників, як уже було сказано, належали до церковних кіл. Так, у вірші представника православного, а згодом уніатського духівництва Кирила Транквіліона-Ставровецького «Богу дающу зазрость нѣчтоже успѣет...» горду людину (адже заздрість породжена насамперед гординою) порівняно зі сліпцем:

Буйство и заздрость не вѣсть полезнаго почитати
а невѣдѣчность слѣпоты и всякого неразуміа мати.
И такъ и слѣпецъ солнца невидить,
а злый без срама доброе гидить [126, 228].

Даний топос – сліпота як утілення темноти безбожного розуму, зустрічаємо і в Євангелії («Не може сліпий водити сліпого...» [Лк. 6: 39]). Сліпим став старозавітний суддя Ізраїлю Самсон, який довірився чужинці Далілі і через це опинився в руках своїх ворогів [Суд. 16]. Варто також згадати, що одного з найзапекліших переслідувачів християнства Савла (майбутнього апостола і проповідника Павла) Бог покарав сліпотою [Дії 9: 1-8]. Ісус називав Своїх учнів «світлом для світу» [Мт. 5:14] і стверджував, що вони мають нести благу звістку, себто Євангеліє, всім племенам і народам. Образ світла у цьому вірші означає

Божий дар, що ним Усевишній наділяє відданих йому людей («Бог свѣт премудрости дарует, любящим Его а лицом не бракует» [126, 229]).

Ще однією важливою ознакою Бога є незбагненність Його природи для людського розуму. Сам Творець, звертаючись до людства через Святе Письмо, говорить: «Ваші дороги - не мої дороги...» [Іс. 55:8]. Сутність Всевишнього неможливо пізнати раціональним, науковим шляхом; ця тема знайшла відображення у полемічних і художніх текстах барокового письменства. Дивовижна риса Божої природи це триєдність: наявність трьох іпостасей, у яких Господь являється людям: Отця, Сина (Ісуса Христа) і Святого Духа. Зокрема у трактаті Лазаря Барановича «Nowa miara starej wiary» постає, на думку Катерини Борисенко, «образ мандрівника, який прагне бодай наблизитися до розуміння Святої Трійці, але не може досягнути її таїну своїм розумом» [16, 87]:

Ociec iak morze, Syn Duch rzeki płyną,
Zkąd wypłynęły, iak to kiedy miną.
Ociec bez Syna nie bywa u Ducha,
Jeden bez tych dwuch nigdy się nie rucha.
Oycze, Synie, Duchu, rodź, rodź się, puść Ducha,
Jako gołębiem się do nas rucha.
Po morzu świata iak korab płynamy,
Do Trojcy morza na wieki zmierzamy,
Oycze wolay na Syna: Syn moy ukochany [153, 25].

У вищенаведеному уривку Баранович говорить про нерозривний взаємозв'язок всіх трьох іпостасей: Отець, Син і Дух не існують окремо один від одного, вони постійно взаємодіють, створюючи єдине Божественне ціле. У цьому тексті також присутній образ голуба («gołąb») – птаха, у вигляді якого Святий Дух зійшов на Ісуса після Його хрещення у річці Йордан [Мт. 3: 16-17], а ще образи моря («morze świata») й корабля, які втілюють людську мандрівку світом до Небесного Царства. У Новому Заповіті море втілює життєвий неспокій, буремність, незгоду і

непокору [Об. 13:1]. У Барановича корабель («korab») означає Божу опіку над віруючими людьми, які мандрують грішною землею до Царства Небесного. Всі вищезгадані образи дають змогу провести аналогію з книгою Буття – історією патріарха Ноя. Ця аналогія, в свою чергу, вказує на ще один топос: сюжет про самотнього праведника, який рятується Божою милістю від катастрофи, що руйнує світ.

Спроба пізнати Творця за допомогою самого лише розуму трактувалася як прояв гордині [Іс. 55: 8]. Цю спробу Л. Баранович описує за допомогою влучних образів:

Rozum nasz kosa, Chrystus iest kamieniem,
Choć ostry nożyk, nie wskura z krzemieniem [152, 311].

Основною думкою вірша, як зазначає О. Яковина, є «слабкість людського розуму в порівнянні з незбагненністю Божої таємниці» [151, 63], адже «розумом можна досягнути... усі земні проблеми, але Божа мудрість лишається незбагненною для ratio» [151, 63].

Іншим проявом гордині, за християнським вченням, є переконаність у своїй праведності, яка нерідко породжує зверхнє ставлення до оточуючих [Лк. 18: 9-14]. У вірші «О людех, осуждающих людей» [51, 35]. Климентій Зіновіїв виносить застереження тим, хто звик засуджувати своїх ближніх. Даний твір розпочинається цитатою з Нагірної проповіді Ісуса Христа, який закликав не перебирати на себе роль суддів, бо єдиним, хто має право судити й засуджувати, є Господь. Кожен, хто виносить вирок іншим, чинить тим самим непослух, адже він сам є грішником. В такий спосіб людина демонструє свою гординю, тому Спаситель попереджав про можливу кару за подібне зухвальство («Бо яким судом судите, таким і вас засудять, якою мірою міряєте - такою і вам одміряють» [Матв. 7: 2]). Климентій вказує на смирення як на запоруку спасіння душі, адже той, хто не був жорстокий до ближнього, сам уникне Божого гніву. Творець відкривається лише тим людям, які усвідомлюють свою гріховність.

І все ж Климентій Зіновійв, у супереч християнському уявленню про непізнанність Всевишнього і Його шляхів, робить деякі спроби відповісти на питання, що не дають спокою допитливому митцю. У вірші «Слово о сотворении Богом земли...» поет відходить від традиційного церковного вчення, згідно з яким Христос приходив на землю лише один раз і висуває власну версію щодо присутності Творця у нашому світі:

Бо если на земли Адама и Евъву творил:

то тогда жъ первое зъ неба на земли он был.

А второе когда ся от пречистой родил:

и со человеки земными на земли пожил.

А третее подобнь гди судити приидет:

то третьцею з неба на землю зас сниидет [51, 195].

Климентій, як бачимо, вдається до богословської тези, згідно з якою Ісус вже приходив на землю, коли творив цей світ. Біблія стверджує, що Бог є «сьогодні, вчора і навіки той самий» [Євр. 13:8], тому логічним є висновок, що Творець завжди мав триєдину сутність, і тому Бог-Син мав брати участь у створенні Всесвіту одночасно з Богом-Духом і Богом-Отцем. Тоді народження Ісуса у родині Йосипа і Діви Марії є не першим, а другим пришествям Сина на цю землю, який має явитися у людський світ і втретє, щоб судити всі народи і винести остаточний вирок злу. Така версія, ясна річ, не збігається з офіційним вченням християнської церкви, та й сам автор висловлює невпевненість у власному судженні («Тылько ж абы мнѣ в речах сих не омылити: / жебы которыи певныи довод учинити» [51, 194]). Вочевидь Климентій, як ревний християнин, сам лякався такого вільнодумства. Поет робить неспівливу спробу зіставити свою думку з тим, що говорить Церква і Святе Письмо. Тут дається взнаки освіченість митця. Климентій, як стверджує В. Перетц, був дуже начитаний у духовній літературі [94, 16], здобуті ним знання стали основою для роздумів, внаслідок яких віршописець почав шукати відповіді на питання вже поза книжковими сторінками. Поет сам

говорить, що «І не тылко тых речии не случилос читат: але теж не трафилос от кого и слышат» [51, 194]. Останні рядки вищенаведеного уривку свідчать, що автор висловлює сумнів (але знову ж таки дуже і дуже несміливий) у правоті офіційного богослов'я. Зрештою, митець вирішує цю суперечливість твердженням про непізнанність Божого промислу. Тож маємо справу зі своєрідною інтелектуальною авантюрою, що, схоже, усвідомлює і сам письменник: «Тылко тоє на памят єдному мнѣ взышло: / а іным не вѣм здавна то на мысль чи приишло» [51, 194]. Проте, зіткнувшись з перешкодою на шляху своєї думки, Климентій Зіновійв з покірною і побожною відступає, відмовившись від дерзання задля збереження душевного миру. Водночас, незважаючи на теоцентризм, філософія Бароко, за твердженням Д. Чижевського, не відкидає культу сильної людини, але хоче виховати таку людину для служіння Богові [141, 274]. Климентій Зіновійв, як і низка інших барокових письменників, постійно наголошує у своїй творчості на необхідності жити згідно з Божою волею, сподіватись на Його ласку і дотримуватися біблійних заповідей. Доробок Климентія містить низку молитовних віршів. Ці твори чудово ілюструють уявлення автора про Творця і Його стосунки з людьми, а також яскраво демонструють топос самоприниження – рису, характерну для середньовічної і частково для барокової літератури. Розглянемо як приклад «Вѣрш до Бога молитвенный», [51, 35] в якому поет просить пробачення за свої гріхи і сподівається на ласку Всевишнього. Думка про гріховну людську натуру не є ознакою індивідуального характеру автора, тому що одним з наріжних каменів християнства є твердження про те, що кожна, навіть найчесніша і найшляхетніша людина є зіпсута гріхом. Ніхто не має права хизуватися перед Небом своїми добрими вчинками, бо вся людська праведність в очах Бога виглядає наче «заплямована одіж» [Іс. 64: 6]. Кожен має усвідомлювати власну гріховність. Лише тоді Бог зглянеться на людину і пошле їй Своє благословення. Через це Климентій і

стверджує, що навряд чи на всьому світі знайдеться чоловік більш гріховний, ніж він, адже будь-який християнин мусить перейматися насамперед «колодою у власному оці», а не «скалкою в оці брата свого» [Мт. 7: 4-5]. Поет згадує день Страшного Суду, про який він говорить з острахом, і просить Усевишнього, щоби той змилювався над ним як над творінням Своїх рук: «І в послѣднии страшнии твои ден мя не остави / и на правицы твоеи с овцы постави» [51, 35]. Схожим за настроєм є вже згадуваний вірш «О терпеніи Божем...», а також вірші «О скорби молитва до Бога...» [51, 84], «Върш до Бога молитвеннии о премъну скорбии и печалеи...», «Се же кому кольвек о самим себе върш молитвеннии до Иисуса». У творі «Върш до Бога молитвеннии о премъну скорбии и печалеи...» Климентій, вочевидь, виражає свій душевний настрій, зумовлений якимись лихими подіями у його житті, бо відчувається скривдженням і богооставленим: «Ісусе Боже почто мя такос опустыл, / еда ли юж за грѣхи до конца мя забыл» [51, 80]. І хоч автор стверджує, що Бог покинув його, даний вірш не містить нарікань. Поет все одно сподівається на ласку Господа і не хоче визнавати ніяких інших володарів, крім Нього. Климентія лякає навіть саме припущення того, що він може обрати собі якогось нового покровителя: «О молю Тя не предажд мя іному богу, / бо затрачу и тую до Тебе дорогу» [51, 80].

Така позиція автора зумовлена християнським культом мучеництва і довготерпіння. Живучи на землі, Христос казав своїм учням мужньо зносити всі випробування, тому що ті, кого переслідуватимуть за Господнє ім'я, є блаженними, а вірні, які витерплять до кінця, спасуться [Мт. 24:13]. Нарікання на Бога є великим гріхом, ця думка постає ще у Старому Заповіті, коли змучені тривалою подорожжю євреї своїми скаргами накликали на себе Господній гнів, а доведений до відчаю хворобою і тяжкими втратами Йов, піднісши свій стогін до небес, дістав од Всевишнього сувору відповідь. За своїм настроєм наведений вірш

близький до Книги Псалмів, що так само містить мотив прославлення Творця всупереч життєвій скруті. Господь – єдиний, чия милість здатна врятувати від усіх бід. Про це Климентій, зокрема, говорить у вірші «И се приличны до скорбы...» [50, 79]. Слід пам'ятати, що автор жив у дуже бурхливий історичний період, коли Україна здригалася від міжрелігійних, міжетнічних і міждержавних конфліктів. Суспільно-політичні катаклізми змушували багатьох людей покладатися лише на Всевишнього, тому прохання богозаступництва наявне у творах низки інших барокових письменників, зокрема й згадуваного уже Лазаря Барановича, який у вірші «Upadł miecz wiszący, ten w krwi tonący» розглядає Бога як єдиного гаранта спокою і миру: «Ieżeliś wody połamował, Panie, / I krew połamuy, niech się łać przestanie» [152, 409].

Вірш сповнений відчаю і розпачу: протистояння між українцями і поляками, між православними, уніатами і римо-католиками багато хто сприймав як братовбивчу прю (Авель, син Адама, загинув від рук свого старшого брата Каїна). Образ меча символізує біду й загибель. Баранович згадує історію про Всесвітній Потоп, яким Бог знищив людство, що погрузло у гріхах і беззаконні: постійні збройні сутички, криваві розправи, взаємна ненависть і недовіра наштовхували багатьох мислителів на думку про близькість кінця світу. У Євангелії Ісус попереджав, що останні дні світу цього будуть сповнені скорботи і зла [Мт. 24: 6-12]). Кров тут символізує лихо і смерть («Krew się na ziemi dziś wielka rozlała» [152, 409]), автор протиставляє цьому образу Господню волю як знак надії і порятунку. Тему марного і жорстокого протистояння Баранович продовжує у вірші «Świata zamieszanie a ludzkie płkanie»:

Pożał się, Boże, że świat się zakurzył.

Za grzechi nasze Pan na nas oburzył.

Brat brata strzeże, oyciec y synowi

We wszem nie wierzy, strzeżać go mowi.

Cienia się swego teraz ludzi boją,
Grzech bojaźń zdziałał, który co dzień stroi [152, 409].

Тут ми знову бачимо алюзії до Євангелія («І видасть на смерть брат брата, а батько дитину» [Мт. 10: 21]), звернення до Вседержителя з проханням про допомогу. Також наявний образ гріхів, що їх автор наділяє власною волею (бо гріх «bojaźń zdziałał»), і заклик до покаяння й навернення до Бога, який ніколи не відмовить нужденним у своїй ласці:

Rzuccie się tuło wszyscy do pokuty,
Nie będziecie się tak bali otruty.
Miłym pokojem pan Bog was nadarzy,
Łaskawey od was nie odwroci twarzy [152, 409].

Знову зображено море як символ жорстокого життя, численність бід уподібнено численности хвиль, які можуть згубити багатьох людей («Iako na morzu, tak na świecie wały, / Powstały, dla nich rzadki zyię cały» [152, 409]), а також алюзії на біблійні сюжети ([Йона 1: 1-12], оповідь про ходіння Ісуса по воді [Мк. 4: 36-41]). Автор не довіряє людям, від яких так само можна зазнати лиха. Але все ж у вірші домінує оптимістичний настрій: поет висловлює надію на об'єднання людей в єдину громаду задля блага своєї Вітчизни:

Ukraina morze
Iest dziś czerwone.
Ktorzy nie są w morze,
Padaią w one.
Niech Ukraina
Zostaie inna [152, 410].

Добробут та спокій рідного краю, на думку митця, цілковито залежить від Усевишнього: лише за його згоди люди здатні об'єднатися заради подолання Руїни. Запорукою оптимізму письменника є Божа вірність і міць:

Dość w Ukrainie już krwi się wylało,

I nie winnemu na niei się dostało,
 Niechaj już miodem a mlekiem pociecze,
 Na Ukrainie pokrusz, Panie, miecze... [152, 410].

Поет знову апелює до біблійних образів («miodem a mlekiem pociecze») і прославляє Творця, що дарує мир стражденому світові. Ідея перетворити зброю на церковні дзвони вказує на здатність Всевишнього обернути будь-яке лихо на добро: знаряддя вбивства стає знаряддям Його прославлення: «Niechai z dział ludzie wylewaią dzwony, / Y Siebe chwałą, Panie, we wszystkie strony...» [152, 410]. Подібні теми ми зустрінемо й у інших віршах Лазаря Барановича - «W miru nie masz mira», «Ten pozor Ukrainy, że w niei wszystko Ruiny» та ін. На відміну від Климентія Зіновієва Баранович говорить не про особисте горе, а про всенародну біду, однак для обох поетів є спільним мотив богопрославлення і богопоклоніння, обидва автори визнають цілковиту залежність людини від Бога.

Тема жертви і воскресіння Божого Сина, його уподібнення смертним людям в усьому, окрім гріха [Євр 4: 15-16], є у християнському вченні головною. Цілком закономірним є те, що вона знайшла відображення й у численних художніх творах барокових письменників. Так у вірші Авраама Білобородського «Нынѣ веселый нам день настал...» йдеться про світлий день Христового Воскресіння, яке започаткувало новий етап у відносинах між людьми і Богом:

Нынѣ веселый нам день настал,
 Иж Христос есть от мертвых встал.
 Веселимся, христианстии людіе,
 Иж нам пришло избавленіе. [126, 160]

До приходу Ісуса і Його жертви за гріхи світу між Богом і людством існувала нездоланна прірва, віруючі у Всевишнього мусили приносити у жертву тварин, щоб задовольнити небо і відвернути від себе праведний гнів [Левит 16:15].

Христос зруйнував бар'єр між людьми і Богом, заплативши Своєю смертю на хресті за переступ перших людей і вказавши путь до спасіння. Таким чином було знищено накладені на людство пута гріха і прийшло довгоочікуване, обіцяне Творцем звільнення («избавленіє»). Тому день воскресіння Христа є одним із найбільших свят. Воскреснувши, Господь відкрив дорогу до порятунку, здолав пекло і смерть, про що також говорить Білобородський:

Визнаємо сотворителя,
 Пеклу побидителя.
 Стер врата пекелныя,
 А нас просвѣтил, темныя [126, 160].

Про Бога, що зійшов на землю в людській подобі заради порятунку світу, згадує і Лазар Баранович:

Zły rok, kiedy wilk wilka iada,
 Cłowiek cłowieka gdy ie wielka biada.
 Boże ktyryś się stał cłowiekiem w swiecie,
 Spraw niechay cłowiek cłowieka nie gniecie [152, 252].

Вищенаведений уривок містить топос звеличення Боголюдини. Аналізуючи даний текст, О. Яковина звертає увагу на семантичну гру, яка «полягає у протиставленні недоконалості людської природи, зіпсованої первородним гріхом, досконалому Богові... котрий принижується до втілення заради того, щоб людина отримала шанс свободи від гріха» [151, 62].

Климентій Зіновійв так само звертається до теми Христового Воскресіння, яку ми знаходимо у багатьох його творах. Вірш «О учащихся умирати...», який на перший погляд видається всуціль песимістичним, містить глибоку філософську думку про те, що людина повсякчас має бути готова зустріти свій кінець, адже ніхто не є вічним у цьому світі: «Учися человек по вся дни умирает, / сирѣчь не запоминаи о смерти памятаѣт» [51, 37]. Поет переконаний, що фізична смерть або ж

смерть людського тіла - це не найбільше лихо, яке може трапитися з людиною, тому що зникнення матеріальної оболонки ніяк не позначається на стані безсмертної душі: «Леч з душею тоєю сама ся жегнает, / а жадну злост душъ тои чинит власт не мает» [51, 38]. Це переконання має підтвердження у Святому Письмі, зокрема Євангеліє від Матвія містить заклик Ісуса Христа не боятися тих, хто може вбити лише тіло, але не здатен нашкодити душі [Мт. 10:28]. Понад те, у творі «О рождающихся челоѡцех...» Климентій говорить про те, що справжнє щастя живе не на грішній землі, куди людина приходить з утроби матері: «Не на радост человек в мир сеи ся раждает, / для того нарождишися, и проплакивает» [51, 39].

Тут, до речі, варто зазначити, що вищенаведені вірші Климентія перегукуються з деякими творами іншого барокового митця Івана Величковського, зокрема з епіграмою «І О смерти пам'ятай...», у якій поет закликає «чительников»:

І О смерті пАм'ятай, і На суд будь чуткий,

ВЕЛЬМИ Час біжить сКоро, В бігу Своєм прудКИЙ [19, 3].

Головним орієнтиром на шляху до спасіння душі є Біблія, тож світогляд барокових митців є не лише теоцентричним, а й бібліоцентричним, бо Святе Письмо стало першоосною багатьох художніх і публіцистичних творів тієї доби. Віра Сулима зазначає, що для тогочасних письменників «...Біблія була також виявом непорушної істини, абсолютним авторитетом у царині віри і духовного спасіння» [118, 146]. Біблія була найбільшим авторитетом і для Климентія, зокрема віршописець присвятив їй великий твір «О Писаніи Святом, и о учащихся єго», у якому обґрунтував необхідність вивчення Божого Слова, без якого, на щире переконання поета, не було б і християнської віри: «Аже през Писаніє то Єго познали / и Господем и Спасом и Творцем назвали» [51, 180].

Не забуває поет і про духівництво, існування якого зумовлено волею Усевишнього: «І священников схотѣл Бог вездѣ постановити, / дабы могли народов на путь прав учить» [51, 180]. Наведена цитата відсилає до останнього розділу Євангелія від Матвія, у якому Христос наказує апостолам іти і навчати Божої науки усі народи [Мт. 28: 19-20].

Свята Книга є великим благом для людства, і всі, хто ним нехтує, чинять гріх перед Господом. Віршописець говорить, що Біблія виконує просвітницьку функцію, а також є основою законів, які регулюють суспільне життя, тим самим оберігаючи громаду від безладу: «І гды б не священники и церквеи бы не было: / не был бы закон, але беззаконіе б было» [51, 180].

Наявність Біблії зумовлює необхідність опановувати грамоту. Климентій Зіновійв полемізує з тими, хто стверджує, ніби все лихो на світі пішло від письменних людей. Будучи людиною книжною, поет шанує знання і розум, а також бачить усю безпідставність подібних звинувачень, що ґрунтуються переважно на забобонах. Освіта, на думку автора, чинить позитивний вплив, оскільки сприяє порятунку людських душ: «І для того люде ся труждают писма учить, / жеб спасенія душам могли ся научить» [51, 180].

Вірш «О дню пятничном, в который то день Христос претерпѣл страсти» містить закид автора в бік п'ятого дня тижня. Саме цього дня Ісуса Христа було віддано на муки й наругу. Климентій персоніфікує п'ятницю і висловлює їй догану: «О пятку пятку, то ж твои ден ест нещасливыи: / мучил бо Христа в твои ден жыдовск род злосливыи [51, 193]. Персоніфікація є доволі незвичним для Климентія прийомом, який, однак, дає автору змогу краще висловити головну думку твору. Крім того, поет вдається до гри з числами, зіставляючи порядковий номер п'ятниці з кількістю ран на тілі Ісуса (але зазначаючи при цьому, що ран на тілі Спасителя мало бути більше). Керуючись чудернацьким

принципом, за яким порядковий номер дня тижня тотожний кількості завданих під час катування ран, Климентій робить курйозне припущення: «Стокрот бы нам четверток лѣпш ся постановил, которыи бы чѣтыри раны Христу вчинил» [51, 193]. Також варто звернути увагу і на наявну співзвучність слів «пятку» і «распяти», яке теж має певне смислове навантаження: п'ятниця ніби стає співучасником розправи над Спасителем, на що вказує його ж таки назва. Письменник у своєму звинувачувальному запалі доходить до того, що говорить про можливість вилучення п'ятого дня з тижня:

Єда не тои ли Ісус і тебе сотворил,
а ты с Богу своєму творцу так учинил.
І могл бы тя Бог в тыжню не постановити,
тылко ж уже и твои грѣх, изъхотѣл простити» [51, 194].

Оскільки Господь простив п'ятниці всі гріхи, віршотворець й собі просить п'ятий день не гніватися, виправдовуючи свій гнів чеснотою правдолюбства: «І не рач пятку за се на мя прогнѣвати: / бом з жалю моего могл правду написати» [51, 194]. Останні рядки твору містять прохання до Бога про помилювання і порятунок: «Ты же, Боже, и моя грѣхи в раны вложи / и в сеи и в будущи вѣк милость мнѣ покажи» [51, 194].

Метафоричність, з якою Климентій говорить про цілющу силу Христової жертви, вказує на глибоку віру поета в євангельську істину. Для християнина образ Ісусових ран є символом спокути і милосердя, вибавлення від плотського рабства і гріхів.

Висновки до II розділу

Бог постає у творчості Климентія в трьох іпостасях: непізнаний Абсолют, милосердний Спаситель і всемогутній Творець. Попри своє християнське смирення і скромність поет все ж робить несміливі спроби

відповісти на деякі незрозумілі питання, що говорить про типову для барокової людини схильність до авантюри і дерзань. У своїх віршах Климентій, подібно до інших барокових авторів, прагне донести до читача світло Божої мудрости і цілющу силу Святого Письма.

Теоцентризм – одна з головних рис української літератури барокового періоду. Християнське вчення виступало для тогочасних авторів головним мірилом усіх суспільно-політичних, мистецьких і природних явищ, Святе Письмо було найвищим авторитетом для тодішніх письменників. Література українського Бароко наскрізь просякнута біблійними сюжетами, образами та ідеями.

Будучи християнином, Климентій Зіновійв мав теоцентричний світогляд. Бог був для нього найвищою істиною, незбагненим Абсолютом, джерелом будь-якого блага і будь-якої мудрості. Таке світобачення було властиве й іншим віршотворцям барокової доби, оскільки творці тодішньої літератури належали здебільшого до духовних кіл. Це стосується, насамперед, Лазаря Барановича, Кирила Транквіліона-Савроцевського, Іоана Величковського, Даміана Наливайка та ін. Ідея теоцентризму в українській бароковій літературі базувалася на всемогутності Усевишнього і спасінні людської душі завдяки Божій благодаті. Письменник показує Бога всесильним Творцем, який керує Всесвітом й усім, що в ньому, який відає людською долею і людським життям, а також є милостивим покровителем, рятівником грішників і суворим суддею.

РОЗДІЛ 3

ІЄРОМОНАХ КЛИМЕНТІЙ (КЛИМЕНТІЙ ЗІНОВІЙВ СИН): РУХ У ПРОСТОРИ, СЛОВІ, ЧАСІ

3.1. Мандри як символ життєвої неприкаяності

Оцінюючи епоху Бароко в українській і європейській літературі, Дмитро Чижевський зауважує, що для даного стилю характерні динамізм, «потреба руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи» [141, 275], що барокова культура висуває на перший план людину дії, яка «...кидається у вир політичної боротьби... перепливає океани, шукаючи нових колоній» [141, 276]. Топос мандрів, чиє коріння знаходимо у Святому Письмі (сорокарічне блукання ізраїльського народу пустелею (книга Вихід), невдала втеча старозаповітного пророка (книга Йони), місіонерська діяльність Ісусових учнів (Дії святих апостолів) та ін.), а також в апокрифічних текстах, тема подорожі і пошуку посідає в українській літературі XVII-XVIII ст. доволі значне місце, що підтверджує паломницька проза, творча спадщина мандрованих дяків або ж письменника і філософа Григорія Сковороди. Присутня ця тема і в поетичному доробку Климентія, адже автор провів у мандрах багато часу. Ось що говорить з цього приводу Вікторія Колосова: «Не маючи нахилу до мандрівок, поет згадав про них лише єдиний раз, та й то так, начебто вони були швидкоплинним етапом в його житті. Однак між рядками багатьох віршів Климентія можна прочитати, що йому довелося міряти багато шляхів – не тільки на Україні, але й у сусідніх краях» [52, 28]. На підставі аналізу низки Климентієвих творів дослідниця твердить, що «Климентію довелося сходити всю Україну: безперечно, був він і на заході її (Волинь), і на сході (Бахмут), не говорячи про інші місця, які поет міг відвідати» [52, 29], а Володимир Перетц зі свого боку навіть припускає, що «Климентієві доводилося бути й на морю» [94, 9].

Проте ця життєва обставина не прищепила поетові любов до подорожей: уже в першій вірші на цю тематику («О умирающих на путех, а не въ домѣх своих») бачимо неприязнь і нехіль до мандрів і дізнаємося, що дім для Климентія – це притулок, надійний прихисток, де навіть «умирати лучше» [51, 43], тоді як дорога – вимір, у якому немає певності і безпеки. Це видно на прикладі вірша «О заблуждающих в дорогах людех», у якому автор подає перелік бід, що можуть трапитися з людиною під час мандрів: і несприятливі погодні умови («...же в зымныи фортунныи час блудящи змерзает» [51: 50]), і розбійники («...в лѣтныи час в пустыни разбойник забивает» [51: 50]), і дикі тварини («...теж споткавшись и звѣр изъядает» [51: 50]).

Поет нарікає на зустрічних людей, які через свою недолугість або злу волю не здатні вказати подорожньому потрібний напрямок, і на свавільного коня, який може згубити свого хазяїна («Кгда кон норовистый будет, або пристанет: / а затым человеку взымѣ духу не станет» [51, 50]). Завершується твір категоричним висновком: «І лѣпш бы никому доброму дороги ни знат / да при безпечности в дому всегда пробуют» [51, 50].

Співчуттям до знедолених мандрівників просякнуто вірш «О волочащихся поневоле людех...». Климентій пише про гірку долю тих, хто змушений поневірятися, не маючи власної домівки. Поет вживає народну приказку («...пустив Бог Микиту / на уставичную юж у мир волокиту» [51, 83]), що яскраво ілюструє становище таких людей – знедолених бурлаків, кожен з яких «...не может і бѣдныи где певно съдѣти / и єдного мѣста як потреба нагрѣти» [51, 83]. Поет просить Бога зглянутися на цих бідолашних («Тѣм о Боже, мѣи на их свое призрѣніе / и всемошное паки въ благо хотѣніе» [51, 83]) і ставить поряд з ними самого себе: «Тѣмъ и азъ грѣшныи к тебѣ о іх молбу вношу / и себѣ купно з ними в тебе ласки прошу» [51, 83].

Останні рядки свідчать, що твір містить деякі автобіографічні елементи: Климентій певною мірою ототожнює себе з нещасним Микитою, адже

віршотворець сам був сиротою, безхатченком і, швидше за все, походив з простого, посполитого люду. Тож цілком закономірно, що про господарів, які приймають у своїх домівках бідних мандрівників, він говорить з вдячністю і теплотою:

Кто странных и убогих в дом свои приимует:

тои себѣ покои вѣчныи въ небеси готует.

И кто немощных калѣк в дому предержает:

и до смерти тѣх въ милости ховает.

Того сам странствовавыи Бог сином наречет:

и вънииди в радост вѣчну въ ден послѣдныи речет [51, 70-71].

Але не всі подорожні викликають у Климентія симпатію і співчуття. У творі «О утѣкающих з долгов» письменник гнівно засуджує людей, що йдуть у мандри, аби не сплачувати свої борги («Недобрь и тои собѣ згола поступает, / котрыи надолжившиися людем, да утѣкает» [51, 55]). Таких утікачів Климентій ставить в один ряд зі злочинцями («Бо власне украв, и проч окаянныи втѣкает...» [51, 55]) і прирівнює їхній злочин до злочину апостола-зрадника Юди («со Юдою такии уже собѣ част мает» [51, 55]). Той, хто «Умѣв грошей у людеи готовых позычати, / а не умѣет злыи раб знову им отдавати» [51, 55], заслуговує на справедливе покарання: «...нехай же будет Бог его за то карат» [51, 56].

Не схвалює віршописець і втечу жінки від законного чоловіка: вчинок на той час доволі рідкісний, проте все ж, на думку Климентія, недобрий (вір «О женах утѣкающих з доброго миру от мужей своих»):

Хоч то правда на свѣтѣ мало то бывает:

же зѣ добра миру жона от мужа втѣкает:

Що ж бы то уже была тому за причина,

не вѣм: знает же еи лихая година [51, 107].

Мотивом цього вчинку, як стверджує поет, є насамперед свавілля, яке породжує безвідповідальність. Також Климентій припускає, що жінка може

втекти через бажання прийняти чернечий сан, але тут же висловлює незадоволення й подив: «Развъ в чин іноческии хочет себѣ вступит, / нащо ж было замужныи и брак дармо чинит» [51, 107]. Жінка, на думку, поета, мусить «Вступоват... в честныи той чин дѣвицею, / а не по брацѣ малженскою молодежию» [51, 107], тому така поведінка в очах Климентія не є зваженою і розсудливою.

Набагато більше обурення й гніву знаходимо у творі «О волочащихся чернцах по мѣстах по школах, и по корчемных дворах». Про монахів, які залишають монастирі задля пустопорожнього блукання і мирських розваг, письменник говорить у різкому і зневажливому тоні («Многіє волоцюги з гултаиства бывают / особно и чернцѣ також ся пробѣгают» [51, 61]). У цьому великому за обсягом творі Климентій подає перелік неподобств, що їх чинять волоцюги в рясах, ганьблячи Церкву і зводячи наклеп на монастирі. Поет не цурається ані грубих слів («он нецнотливыи сын и преокаянныи» [51, 62]), ані закликів суворо карати таких облудників («бодаи тылко его кат самого іспоров» [51, 62]). Така непримиренна позиція зумовлена приналежністю автора до православної церкви та її кліру: будучи ревним християнином, Климентій дуже болісно сприймає діяння, що завдають шкоди репутації духівництва. До того ж поведінка окремих ченців-гульвіс сприяла формуванню у суспільній свідомості негативного образу мандрівного монаха, від чого Климентій Зіновійв, вочевидь, потерпав неабияк. Письменник намагається переконати читача, що не всі ченці-мандрівники п'яниці і ледацюги, що серед них є чимало порядних монахів:

Есть же то правда як не єднои матери дѣти:

іныи хоч странствуєт, да статок будет мѣти.

Не поидет таковыи где в корчму ночовати:

але до священника может ся въпрохати [51, 63].

У крайньому разі можна попроситися переночувати в оселі «простых также людеи честных» [51, 63], щоб уникнути «корчемных котрых домов», аби

потім безперешкодно «в пут свои где надобно з Богом поспѣшати» [51, 63]. До сумлінних і цнотливих мандрівників віршописець відносить і себе, говорячи:

І аз пишущии се, тож негдыс провандровался:

люб в далекіє краѣ, да зле не блукался.

І впят безззорно стал в монастыр поспѣшат:

и в нем по давнему з ласки Божой и старших, пребывают [51, 63].

Не любить Климентій і мужиків (селян), які залишають своїх панів і вирушають на слободу в пошуках кращої долі. Подібно до того, як інок повинен «в монастырех послушании мѣти» [51, 61] і «старшему и братіи ся повиновати» [51, 62], селянин мусить «панови послушенство отдават / и в цѣлости з всѣм своим въ єдном мѣсцу пробуват» [51, 49]. Втечу від пана поет розцінює як злочин не лише проти світської влади, а й проти Бога («Кгды ж учинив своему пану пакост многу / не тылко пану и самому Богу» [51, 50], тому за неї треба суворо карати: («І отнюд милости таким не показуите, / але совершенно так таковым справуите» [51, 50]). Письменнику не подобається, що втікачі покидають своє господарство і своє житло:

Хто колвек собѣ іщет на житло слободы:

мало въходят зѣ меж таких великой бѣды.

Бо готовые хаты идучи покидают:

а прышедши на слободу готовых не мают [51, 49].

Климентій, що, як стверджує В. Колосова, «був за своїми уподобаннями справжнім домосідом» [52, 29], але не мав власної домівки, не може змиритися з тим, що хтось, володіючи цим скарбом, добровільно стає волоцюгою і безхатченком. Такий вибір видається поету не лише переступом, а й великою дурістю.

Зрештою, не всі утікачі викликають у Климентія осуд: у вірші «О утѣкающих» він просить Бога заступитися за «всяких невинных втекших», а також за «винных хотящих каятися» [51, 174]. Будучи людиною, яка добре знає

життя і побут, Климентій Зіновіїв усвідомлює, що до втечі людей спонукають різні причини, і не завжди той, хто втікає, насправді винний:

Давняя приповѣст, як втѣк як десяти побив:

же напасти утеком своим себѣ позбыв.

Гонящемус дороги многи, тому єдына:

доброму втѣкачевѣ справит много година [51, 174].

Схожим за настроєм є вірш «О утѣкающих и се», у якому симпатії автора так само на боці втікачів і тих, хто сприяє їхній втечі:

Не жаден же и гонец не мѣет в сердцы Бога:

иныи и нагнавши, то знову пустит для Бога.

А сам змовит старшому своєму, же не бачил:

аж єму Господь грѣхи за милость перебачил [51, 175].

Климентій не єдиний український бароковий письменник, який говорить про дорогу і мандри як про випробування. Образ подорожі як сповненої трагізму втечі присутній у творах Григорія Сковороди (збірка «Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія», «Пѣснь 17-я»):

Возвратил я бѣдный бѣг мой вскорѣ,

Чтоб не скрытись с фараоном в морѣ.

Се к пристани тихой бѣжу

И воплем плачевным глашу,

Воздѣв горѣ руцѣ [113, 75].

Світ у поезії цього автора постає як підступна і бурхлива стихія, що прирікає людину на блукання й загибель («О прелестный мір! Ты мнѣ — окіан, пучина. Ты — мрак, облак, вихр, тоска, кручина» [113, 75]). Подібно до Климентія Зіновієва, Сковорода обійшов багато країв і земель, побував за межами України. На своєму власному досвіді митець переконався, що справжнє щастя слід шукати не де-ін-де, а у власній душі, тож у його віршах нерідко бачимо мотив відмови від непотрібних «мирських» подорожей («Не пойду в

город богатый» [113, 69], «Не хочу за барабаном ити плѣнять городов...» [113, 69]) і потяг до усамітнення:

Лутче жити во пустынь,
Затворившись во яскинь,
Пребывать в мѣстах безвѣстных
И не слышать гласов лестных [113, 73].

Тип подорожі, який Сковорода визнає найкращим – це мандрівка не світом (де «печаль вездѣ лѣтает, по землѣ и по водѣ, / Сей бѣс молній всѣх быстрее может нас сыскать вездѣ» [113, 82]), а мандрівка зі світу – лише поза світом можна знайти омріяну радість:

Щастія нѣт на землѣ,
щастія нѣт в небѣ,
не заключилось в углѣ,
индѣ искать требѣ» [113, 79].

Зрікшись мирської метушні, письменник обирає шлях «до усамітнення зі своїм Богом» (Д. Чижевський [141, 276]):

Брось, пожалуй, думать мнѣ, сколько жителей в лунѣ!
Брось Коперниковски сферы.
Глянь в сердечныя пещеры!

В душѣ твоей глагол, вот будешь с ним весьол! [113, 86]

Зовсім іншою є візія мандрівки у творчості Петра Поповича-Гученського. Цей поет змальовує подорож як веселу і фантастичну пригоду, насичену колоритними і потішними образами («Вѣрш другий нищенский»):

От юж и я з далекой земли привандровав,
Сто мыль єсми з чучманских краєв мишуровав.
И видѣл-єм там барзо великиє дива
Скажу вам всѣм, если хто купит минѣ пива.
Там гори масляниє, книшами поросли,
Двѣ стоят високиє, до купи ся зросли.

На тих горах двѣ бабѣ, що пероги плещут,
Два заяцѣ лапами усе у пѣч мешчут [124, 334].

Змальована у вищенаведеному уривку картина є типовою для віршів цього жанру, у яких, за визначенням Геннадія Ноги, гіпербола «проявляється здебільшого в... гастрономічних фантазуваннях» [88, 59]. Перед читачем постає зразок життєрадісного і здорового гумору, що не містить гнітючого песимізму і не обтяжений складною філософією. В іншому творі («Вѣрш нищенский») Попович-Гученський відверто глузує над тими дорожніми небезпеками, що так жахали Климентія:

Взял-єм собѣ у торбу кабаки и хлеба,
Бо служалому того завше тилко треба.
Тилко-м бѣгучи през лѣс, за хашч зачапался,
Обернуся взад, аж мнѣ бандолет урвался.
Ихал-єм через лѣси, так теж и болота,
Не боял-єм ся збойцов нѣ мита голота [124, 334].

Понад те, поет закликає читачів самому пуститися в мандрівку, аби ті могли на власні очі побачити описану у вірші дивовижну вітчизну автора, де «рѣка горѣлчаная через ринок течет...» і «ковбаси живії по вербах ся родять» [124, 334]. Митець навіть подає складений у найкращих традиціях бурлескної поезії путівник:

Идѣте ж всѣ право з Янова до Крилова,
С Крилова — до Зборова, з Зборова — до Яворова,
З Яворова — до Бузанова, з Бузанова — до Кремянця,
С Кремянця — до Камянця,
З Камянця — до Лвова, зи Лвова — до Кракова,
З Кракова — до Очакова, з Очакова — до Піотркова... [124, 334].

Попри різкий контраст між текстами П. Поповича-Гученського і Климентія Зіновієва, слід зауважити, що творчість останнього автора аж ніяк не суцільно сумна й однотипна, як може здатися на перший погляд. Зокрема

Г. Нога вказує на тісний зв'язок обох вищезгаданих поетів з мандрованими дяками і наводить як приклад твір Климентія «Нищенский вѣрш», де знаходимо «неабияке почуття гумору» [88, 58]. Однак в цьому творі дорожня тематика відсутня, натомість багато іронічної автохарактеристики і не менш іронічних побажань адресатам (господарям оселі, де приймають талановитого гостя).

Отже, Климентій Зіновійв розрізняє два типи подорожі: подорож, зумовлена крайньою потребою, і подорож, що є наслідком злої волі (непослуху, злочину) мандрівника. Саму мандрівку як таку поет сприймає негативно, вбачає у ній свого роду випробування, від якого людину має уберегти Всевишній («Уже ж и от вас вандровных прощенья желаю, / а от вандровок вас Богу въ хранение вручаю» [51, 64]). Така позиція, вочевидь, зумовлена гірким життєвим досвідом віршописця і його нездійсненою мрією мати власну домівку. Подорожував Климентій, судячи з усього, багато, але не за власним бажанням: реконструюючи біографію цього письменника, В. Колосова згадує поширену в тогочасних монастирях практику посилати ченців збирати милостиню по всій Україні і робить припущення: «Дуже можливо, що мандри Климентія були пов'язані саме з такою процедурою» [52, 35]. Людям, які подалися в мандрівку через почуття обов'язку або через складні життєві обставини, поет симпатизує і співчуває, а тим, хто вирушив у дорогу, щоб уникнути чесної праці або ж волочиться в пошуках сумнівних пригод і задовольняється, виносить суворий вирок. Фактично мета і причина подорожі є критеріями, за якими митець визначає моральне обличчя мандрівника. Водночас Климентій усвідомлює, що для багатьох людей мандри – це неминуча даність, невід'ємна частина життєвих реалій, тому вихваляє ремісників, які виробляють колеса для возів і ридванів, (вірш «О колесниках» [51, 277]), а також водні (морські і річкові) транспортні засоби («О робящих судна водные великіе и малые, то ест морскіе и рѣчныє» [51, 281]), адже їхня продукція значно полегшує переміщення у просторі і робить цей процес безпечнішим і зручнішим.

Загалом мандрівка в очах Климентія Зіновієва – це втілення нелегкого, злиденного, безталанного і жорстокого світу, разючої безвідповідальності й

лінощів, життєвої неприкаяності і побутової необлаштованості. Дорога – це свого роду випробування, вона сповнена безлічі спокус і небезпек. І хоча світогляд поета сформувався під значним впливом тривалих подорожей, ідеалами Климентія були домівка й осідлий спосіб життя, що символізує не стільки матеріальний достаток, скільки душевний спокій і впевненість у майбутньому.

Тема мандрів у спадщині митця посідає важливе місце. Климентій багато подорожував, відвідував різні краї, був добре обізнаний з труднощами, яких зазнає людина в дорозі. Досвід бувалого мандрівника наклав на світогляд і творчість письменника значний відбиток, але Климентій, будучи за своїм характером домовитим чоловіком, назавжди зберіг у своїй душі неприязнь до тривалих і далеких блукань, адже саме вони значною мірою допомогли йому пізнати багато негативних рис тодішнього суспільства і темних сторін людського життя. Подорож в очах поета була справою небезпечною, а подеколи навіть ставала причиною багатьох неприємностей. Мандрівка у творах Климентія Зіновієва постає одним з численних негараздів і випробувань, які випадають на долю кожному, хто живе у суворому й грішному світі.

3.2. Дуалізм і його вияви у творах Климентія Зіновієва

3.2.1. Різновиди дуалізму. Дуалізм або ж двоєдність - одна з провідних рис барокового мистецтва. Поєднання двох суперечливих одне одному за своєю суттю начал, їхнє одночасне взаємодоповнення і протистояння є невід'ємною складовою бурхливого, невідомого і непізнаного світу (саме такою бачила навколишню дійсність більшість барокових мислителів). Зіставлення і протиставлення різних за своєю природою явищ було одним з улюблених прийомів тогочасних письменників.

Говорячи про двоєдність у художній літературі доби Бароко, можна виділити такі її різновиди:

1. Чуттєво-емоційний (радість-сум, щастя-горе, страх-спокой);

2. Морально-філософський (добро-зло, правда-кривда, гріх-добродійність тощо);

3. Науково-природничий (вода-вогонь, мале-велике, багато-мало тощо);

4. Соціальний (бідні-багаті і т.д.);

Із творчого доробку Климентія Зіновієва видно, що він бачив світ насамперед як вмістилище скорботи й лиха. Думка про трагічність як невід'ємну частину людського життя була притаманна більшості українських письменників доби бароко (Івану Величковському, Лазарю Барановичу, Мелетію Смотрицькому та ін.). Трагізм як атрибут світогляду – питома риса тодішньої культури, яка відрізняла її від оптимістичної і життєствердної філософії Просвітництва. Час, за якого жили українські барокові письменники і мислителі, не давав підстав для великого оптимізму: суспільно-політична нестабільність раз у раз спричиняла спалахи масового насильств, тривалий безконфліктний період був рідкістю (можна згадати для прикладу «Золотий спокій» 1638-1648 років, але й він виявився затишшям перед Національно-визвольною війною українців проти польського панування). Розвиткові занепадницьких думок сприяла й есхатологічна концепція, висунута християнською церквою, згідно з якою світ настільки зіпсований, що його неможливо виправити, і тому Бог просто створить нову землю, а стару знищить.

Але це не означає, що світосприйняття письменників XVI-XVIII ст. було всуціль безрадісним. Неприборканій і всюдисущій жорстокості тогочасні митці протиставляли милосердя, грішному світові і його князю сатані – Небесний Єрусалим, де житимуть праведники, неминучості й невідворотності смерті – воскресіння Ісуса Христа і Його обітницю вічної радості спасеного людства в раю.

3.2.2. Смуток і радість. Судячи з тематики багатьох віршів, Климентій Зіновійв неодноразово замислювався над природою людських почуттів. Сам поет зазнав у своєму житті чимало нещастя і кривди, що зумовило песимістичний характер більшості його творів. Климентій дійшов висновку, що люди з'являються на світ не для того, аби зазнавати втіхи й радості: («Не жиет бо в мирѣ сем правдива потѣха, / леч в небѣ заслужоным совершенна вѣтѣха» [51, 39]).

Від самого початку свого життя чоловік починає плакати, так, ніби відає про вготовану йому нелегку долю. Перебуваючи у світі, де не живе «радост», мислитель неминуче стикається з потребою дослідження цілком протилежного їй почуття, а саме смутку (печалі, скорботи). Климентій присвячує цьому явищу низку віршів, у яких він намагається дати якомога більш точну й вичерпну його характеристику, і, що головне, знайти спосіб боротьби з ним (вірш «О печали»):

Дивная рѣч, що в хатѣ пѣч, так повѣдают:

о котрой печи правят и самы не знают.

Пѣч бо именується печал непотребна:

котрая и каждому завше безпотребна [51, 78].

У вірші ми бачимо гру співзвучними словами, каламбур, який базується на схожості двох лексем, що мають зовсім різну семантику («Печаль» - «піч»). Автор не зміг утриматися від цієї інтелектуальної забавки, незважаючи на невеселу тему свого твору. Печаль, на думку Климентія, є для людей «безпотребна», але попри це вона «ся лучит» багатьом з них, а деяких навіть зводить зі світу «Печал іногда з свѣта губыт человек, / и разълучает душу у посродку вѣка» [51, 78]. Скорбота у вірші має риси невідворотного фатуму, якого чоловік не в змозі уникнути, покладаючись на власні сили.

У наступному вірші «О скорби і се, токмо не о великои» [51, 78] Климентій вказує на одне з джерел смутку – перепони на життєвому шляху. Пошук, мандри, дорога – це характерна для барокової особистості

форма буття (див. I розділ). Людина Бароко, за Д. Чижевським, постійно перебуває в мандрах [141, 276], при цьому це може бути не лише звична подорож у просторі (з міста до міста, з країни в країну), а й подорож «внутрішня», тобто мандрівка закутками власної душі, самозаглиблення і самодослідження з метою знаходження істини як вищої мети існування. Ці внутрішні мандри можуть бути виражені не лише в міркуваннях, а й у певній духовній (молитва), інтелектуальній (літературна творчість, наукові студії) та навіть фізичній діяльності; вона сприяє розумовому розвитку особи і сприяє її морально-етичній градації. Нездолання перешкода на путі барокової людини неминуче породжує песимістичний настрій, оскільки вона гальмує процес пізнання й освоєння світу (як макро- так і мікрокосму). Слід також згадати, що Климентій сам був мандрованим ченцем, філософія дороги як життєвої матриці була йому по-особливому близькою, тому зрозуміло, чому поет, говорячи про перешкоди на шляху, впадає у крайність, стверджуючи, що ліпше було й не починати йти, якщо подорож не змогла відбутися, і з гіркотою констатує, що багато хто з мандрівників «же не справивши к дому ся поворочает» [51, 78].

Продовжуючи розмірковувати на тему людської скорботи, Климентій протиставляє їй веселощі (вірш «О скорби»), порівнюючи ці два явища з огнем і водою:

Яко огонь пред водою хоч не рад смиряет;
тако и радост изъ смутком житыя не маест.

А веселіє през себе само ликовствуєт;
и обрѣтшии є окол вдячно торжествуєт.

І мнѣ подаи Господи так торжествовати;
бым изъбывши печал могл ты благодарствовати [51, 79].

Щоб краще зрозуміти цей твір, слід звернутися до біблійної символіки. Вогонь у Святому Письмі часто символізує Господню кару і гнів: вогнем буде мучено грішників і сатану в пеклі, вогнем буде знищено

грішну землю в останні часи людства, вогнем Бог покарав міста Содом і Гомору, в яких Авраам не знайшов і десяти праведників [1М. 19: 24-25]. Тому скорботу Климентій зіставляє саме з вогнем, який спинається перед іншою стихією - водою. Образ води у Біблії нерідко є символом небесної благодаті. У Новому Заповіті Ісуса названо живою водою, сам Христос порівнює з водою свою милість, говорячи, що той, хто її скуштує, не буде спраглий повік. Слід звернути увагу і на фізичні властивості обох стихій: скорбота, ніби той вогонь, випалює людину зсередини, в той час як веселощі, подібно до води, дарують людині життя. Подібно до Сквороди, Климентій вказує на самодостатність веселощів («през себе само ликовствує») і наголошує на їх важливості для кожної людини.

У вірші «О скорбящих людех збытне» поет розповідає про згубний вплив печалі на людський організм («Писано бо же скорбным засыхают кости...» [51, 79]), а також нарікає на те, що праця людини часто є марною («А що горшеи часом же тшы труды бывають...» [51, 79]).

Смуток для Климентія є чимось подібним до хвороби, що вбиває фізичне тіло. Надійними ліками від такої недуги є дружня взаємодопомога, а також Божа милість (вірш «О злополучіях, сирѣчь о тых же скорбех»)

Окаянен тои іже в скорбех дни провождает;

а отрады на радост себѣ нѣды не маєт.

Таковому годится сердцем соболѣзноват;

а ратунку гды мощно милостивно подават.

І єго хранил бы Бог от злополученія;

и стокрот возмездил, и сподобил спасенія [51, 85].

Письменник проявляє християнське почуття милосердя до знедолених і закликає читача допомагати тим, хто опинився у скрусі «Прето подаваи помощь людем побѣденным; / не будеш зрѣти себе також де озлобленням» [51, 85]. Цим Климентій наслідує Ісуса Христа, який наказував людям робити ближнім те,

чого вони зичать самим собі. Проте найнадійнішим захистом від печалі, на думку автора, є все ж таки Божа опіка. Зазначмо, що більшість присвячених скорботі віршів письменника містять звернення до Всевишнього з проханням уберегти його від смутку.

Автор не оминає увагою і такий феномен, як безпричинний смуток (вірш «О меланколичных людех: сирѣч яко бы теж о смутных всегда, же іному и добре ся поводит, а он нѣт вѣдома, чего смутится») [51, 85]. Даний вірш може викликати враження, ніби головним джерелом радості для Климентія є матеріальні блага. Це може навести на думку, що поет був меркантильною та обмеженою особистістю, для якої мають цінність лише мирські задоволення і гроші. Але розглянувши вірш в контексті усієї творчої спадщини митця, зіставивши його з іншими текстами, бачимо, що матеріальні блага не були для нього вершиною всіх прагнень. Понад те: говорячи про смуток заможних людей, поет ніби наводить читача на думку, що матеріальний достаток не є панацеєю від печалі («Гды ж жадная вѣм нендза не жиет; / а он власне в фрасунку або в скорби жиет» [51, 85]). Якщо людина вбога своїм духом, її не врятують ніякі земні скорби. Як християнин Климентій Зіновійв добре знав про примарність земних багатств і завжди ставив на перше місце духовність і тісний зв'язок з Богом. Причина нерозуміння Климентія, швидше за все, криється в іншому: не будучи ніколи заможним, поет міг бути переконаний, що забезпечена людина має набагато більше підстав для веселощів, ніж бідняки, тому що всі її базові потреби (житло, одяг, їжа) задоволені, і тому вона має більше часу, щоб замислюватися над питанням духовності й порятунку душі.

Що стосується віршів, які присвячені радості, то їх у доробку Климентія зовсім небагато, недаремно ж сам автор, подаючи відомості про своє життя, говорить, що йому довелося зазнати чимало лиха («Вѣрш вторый о мятежном житіи: кого Бог не хранит от скорбеи»): «Велик свѣт

да нѣгде дѣт, зѣдавна повѣдают; / злыє люде безскорбно пожит не давают» [51, 77]. Ким саме були оті «злыє люди» можна лише здогадуватися. Побувавши у багатьох місцях, Климентій зустрічав різних людей, і не всі вони були чесними і доброзичливими. Душевний смуток митця викликає відсутність можливості розмірковувати, відчувати зв'язок з Богом. Поет переймається через життєві негаразди, які віддаляють його від Христа, тож просить Всевишнього про заступництво: «Токмо сам, проміслениче благии, даи пожити; / и не даи мнѣ душѣ грѣшнои погубити» [51, 78-79]. І все ж, потерпаючи від людської наруги, поет знаходив у собі сили писати і про світлі сторони життя (вірші «О щасливом кому Бог дал житіи человеческом» [51, 78], «О благополучностях человеческих» [51, 85]).

У двох вищенаведених віршах поет закликає всіх, хто почувається щасливим, не забувати про інших людей (своїх ближніх) і про Бога («Токмо молися Господеви прилежно; / да пожієш и ты в вѣку своем безмятежно» [51, 85]), утверджуючи тим самим дві найбільші заповіді, що їх, згідно з Євангелієм, прорік Ісус: возлюби Господа Бога всім серцем своїм і возлюби свого ближнього, як самого себе, адже Климентій на своєму власному досвіді переконався, як тяжко, коли поруч нема нікого, хто міг би допомогти (вірш «О внезапной або теж о напрасной скорби, и о внезапной радости»):

В rozmaитых припадках и писец сый бывал;

аж ни от кого часом надежды не мѣвал.

Тылко на Бога мусѣл скорбы возверзати

и того Єдинаго о помощ благати [51, 84].

Автор стверджує, що скорбота згубно позначається і на фізичному, і на духовному стані людини. У вірші «О четверочисленной скорби человекской: (и моеи)» [51, 83] поет виділяє три джерела скорботи, кожне з яких має своєрідну природу: морально-етичну або ж духовну

(гріх), соціальну (злидні) і суто природню (недуг). Таким чином скорбота ніби набуває триєдиної природи, стаючи своєрідною не-святою трійцею, яка замість спасіння несе людям загибель. Показовим є те, що Климентій демонструє свою вірність Богу, віддаючи Йому в руки своїх кривдників і наперед висловлюючи повну згоду з Його вироком щодо них – і з карою, і з милосердям. Така позиція автора зумовлена християнським принципом смирення і прощення, за яким людина має беззаперечно прийняти Божу волю і визнати Його право карати й милувати кривдників [Рим. 12: 19]. Але головна думка твору полягає в усвідомленні автором того, що скорбота заступає людині дорогу до неба. Недаремно апостол Павло закликав перших християн безперервно радіти в Божій любові [Фил. 2:16 – 18], тому що, коли душа зранена горем, вона неспроможна хвалити Бога за Його благодать. Тому Климентій остерігається печалі як великого лиха і просить Усевишнього оборони від нього «А от обыдящих мя отсель сохраняи, / и от злобы их от мене як можеш отвращаи» [51, 93].

Як бачимо, Климентій Зіновійв прагне дістати остаточне звільнення від смутку як від небезпечного зла. В цьому його позиція відрізняється від позиції іншого барокового автора, поета Лазаря Барановича. Баранович демонструє більш зважене ставлення до скорботи як до неминучої данності, невід'ємної складової земного буття (вірш «Czas iest wszystkimu, dobremu i złemu»):

Na wszystko czas iest, tak mędrzec powiedział,
 Wszystkiego tego sam na sobie zwiedział.
 Rodzić się był czas, umrzeć czas zostaie.
 Pan u nas bierze, Pan nam zaś daie.
 Płakać czas, czas śmiacz, czas budynki stawić,
 Czas ie obalić, czas milczeć, czas prawić,
 Czas postić, czas ieść, czas spać, czas w czulości
 Zostać, na wszystko trzeba gotowności [152, 531].

Баранович бере за взірєць настанову Еклезіяста («час розкидати каміння – час їх збирати») [Екл. 3:5], хоч і конкретно на це не вказує. Але взявши до уваги рядок «...tak mędrzec powiedział, / Wszystkiego tego sam na sobie zwiedział» [152, 531], робимо висновок, що поет має на увазі саме цього біблійного персонажа. Плач (а, отже, і печаль як його джерело) посідає у житті певне місце і навіть виконує певну корисну функцію, оскільки для нього є час, що відведений самим Богом, від якого людина має приймати все: і благо, і випробування. В іншому творі («W miru nie masz mira») автор з відстороненістю стоїка констатує факт панування у світі зла:

Miru bez mira iest niestroino zgoła,
 Mir mira sobie y z imenia woła.
 Dziś mor, a nie mir, na świecie panuje,
 Ieden drugiego na świecie morduje.
 Mir nie mir dzisiaj, nie ma mira w sobie.
 Dziś w świecie chodzi, jutro będzie w grobie [152, 414].

Як і Климентій Зіновіїв, Баранович вдається до гри словами, в даному випадку омонімами «mir» (світ, земля) – «mir» (душевний стан супокою і блаженства), а також паронімами «mir» – «mog» (хвороба) задля якнайповнішого вираження головної думки (тут зустрічаємо і барокову любов до парадоксу – тотожні за своєю вимовою слова мають різне, а то й протилежне значення).

Проте Барановичу не завжди вдається зберегти спокій у хаосі лихоліть, про що свідчить вірш «Świat zapalony na wszystkie strony», який містить благання про мир і Божий захист: «Zgaś, Panie, ogień, niech nie będziem w dymie, / powinni będziem chwalić Twoje imię» [152, 414].

Климентій Зіновіїв, на відміну від Лазаря Барановича і багатьох інших барокових поетів, майже не описував сучасних йому суспільно-політичних подій, тому людські почуття постають у його творах як

абстрактні поняття, а не як певні наслідки конкретного лиха (епідемії, грабунку тощо).

3.2.3. Гріховність і праведність. Набагато більше уваги поет приділяв рисам людського характеру. Попри те, що антропоцентризм не був властивий бароковій культурі, людина в очах українських поетів кінця XVI-XVIII ст. все одно залишалася цікавим об'єктом дослідження. Маючи спостережливе око і гострий розум, Климентій у своїй творчості охарактеризував різноманітні людські достоїнства і вади із запалом допитливого вченого, який заповзвся подати якомога повніший психологічний портрет сучасного йому соціуму. І знову ж таки недолікам (негативним явищам) у доробку автора присвячено набагато більше віршів, ніж позитивним якостям. Письменник, вочевидь, хотів змалювати порок у всіх його проявах. Тема людської гріховності посідає одне з чільних місць у доробку Климентія, про що, зокрема, говорить той факт, що на початок віршів про різноманітні моральні вади автор виносить заголовок «От zde починаються вѣрши о людех злих», в такий спосіб виокремлюючи цей масив текстів. «Злих людей» поет називає ворогами і просить у Бога захисту від них (вірш «О вразех видимых: то ест о человекѣх злых»):

Писано ест: сохрани мя от враг видимых;
 барзѣи паче нежели от тѣх невидимых.
 Бо от невидимаго крестом оборониш:
 а от видимаго горш, ничим не отмолиш.
 Ни крестом святым ни теж всякою прозбою:
 а ни впят же якою твоєю грозъбою.
 Тylko аще не господь Бог тебѣ поможет:
 ниякая жадная рѣчь ти не поможет [51, 44].

Отже, письменник ділить всіх ворогів на видимих і невидимих. Кого саме письменник називає невидимим ворогом, у тексті точно не вказано. Можна припустити, що мова йде про нечистих духів, які, за християнським вченням, служать сатані і спокушають людей і зводять їх з праведного шляху. Слід згадати, що біси (злі янголи), на відміну від тих янголів, які залишилися вірними Усевишньому, не приходять явно. Якщо Божі посланці у Біблії повсякчас вступають у контакт з представниками різних народів і поколінь (наприклад, поява ангола у гробниці Ісуса [Ів. 20: 12-13]), то слуги диявола не потрапляють людям на очі, провадячи свою діяльність потай. Також можна припустити, що Климентій говорить не про бісів, а про мирські спокуси і перешкоди (хвороби, війни, злидні), тобто про явища, які не мають конкретної фізичної форми. Як би там не було, але незримі вороги видаються поетові менш страшними за видимих, а саме за небезпечних декласованих елементів, тому що від убивці, розбійника або шахрая не врятує ні хрест, ні «всяка грозьба», хіба що один Господь:

Тъм святыи Давид цар так до Бога молился;

и нимало въ молитвъ тои не омилился.

Еже ізми мя от всѣх лукавых челоуѣк

през вѣвес мои всесмиреннии от тебе даннии вѣк.

І от всенеправедных мужей мя избави;

и милость господскую свою мнѣ пробави.

І наши Боже молбы грѣшныя услыши;

чего от тебе просим того нас не лиши [51, 44-45].

Вищенаведений уривок містить два епітети, протилежні за своєю суттю – «всесмиреннии» та «всенеправедных». Обидва вони виражають повноту і всеохопність означуваних ними якостей: абсолютне (повне) смирення й абсолютну гріховність. Поет опиняється між двох крайностей і робить вибір на користь однієї з них. При цьому абсолютне смирення не

означає для Климентія абсолютну духовну чистоту, тому що у передостанній строфі автор називає свої молитви «грішними», бажаючи уникнути самоправедності, а з нею і гордині.

«Злі люде» у творчості Климентія поділяються на різні види, в залежності од того, який саме переступ вони чинять. Іншими словами - грішника визначає гріх. У вірші, присвяченому брехунам («О клеветниках») поет уже прямо вказує на головного Божого ворога - сатану, з яким він і порівнює усіх неправдомовців («Кому рцы ми подобен клеветник: сатанъ...» [51, 45]). Автор називає диявола «начальником всякої вини», фактично повторюючи Святе Письмо, де його названо «брехуном і батьком усієї брехні» [Ів. 8: 44]. На думку Климентія, зла натура неминуче породжує злі вчинки: якщо біс творить бісівські діла, то й зла людина мовить олжу (пор. з біблійним «добре дерево приносить добрі плоди, а лихе дерево приносить лихі плоди» [Матв. 7: 17]). Від тих, хто переступає заповідь «Не свідчи криво» письменник переходить до тих, хто порушує заповідь «Не укради» (вірш "О не хотящих трудатися честным трудом. То есть о злодѣях"):

Въжд о лънive. Іже не хочеш трудати;
и тои же навѣк чужды труды присвояти.
Обою бо тѣх ждеѣ скорб певнаѣ премнога;
зъготованная навѣк от Господа Бога.

...

А тепер намножило всюда душ безбожных;
бо не мѣють карностии от людеи побожных [51, 45].

Знову маємо антитезу, виражену в епітетах «пoboжних» - «безбожних», а також образ скорботи, який, однак, символізує тут не земну печаль, а вічне покарання грішників, про яке попереджає Святе Письмо [Мт. 25: 46]. Варто зазначити, що цей образ фігурує в багатьох

віршах, присвячених «злим людям», зокрема й у наступному творі, де автор теж говорить про злодіїв («И се о злодѣях»):

Не обличай Боже всѣх точію крадящих;
людем звлаща убогим пакости творящих.

Котрыє и богатых въ нищету уводятъ;
и даремне на свѣтъ оныє и плодят.

Зачим Боже таковых скореняи изъ свѣта;
и як можеш прекрацаи тых злых людеи лѣта [51, 46].

Розглянувши цей вірш, звернімо увагу на те, що Климентій, всупереч християнській ідеї всепрощення й любови до своїх ворогів, просить у Бога «викорінити» крадіїв. Це наводить на думку, що письменник зазнав од цих людей багато лиха, неодноразово був їхньою жертвою, тому й не зміг утриматися від того, щоб висловити гнів бодай у власних віршах. В іншому творі («О не хотящих труждатися честнымъ трудом...» [51, 46]) Климентій засуджує не лише крадіжку, а й лінощі - джерело цього пороку. Бажання уникнути тяжкої чесної праці підштовхує людину до пошуку легкої наживи, до прагнення жити за рахунок чужої праці.

У християнській традиції грішних людей часто називають тими, хто заблукав. Ісус Христос порівнював таких нещасних з вівцями, на пошуки яких вирушає пастир. До теми заблукалих людей звертається і Климентій, оскільки для нього, як було сказано раніше, ідея дороги (мандрівки, подорожі) мала особливе значення («О заблуждающих в дорогах людех»):

Злыи челоувѣку и тои трафунок бываетъ;
гды в великои дорозѣ часом заблуждает.

І въ малои въ несвѣдомои тоє ж ся лучаетъ;
если добре дороги кого не распытает.

А хоч и распытает гды хто злыи зле справитъ;
и на пут певныи жеб не зблудив не направит.

А так того крыи Боже и смерть постызает;
 же в зымныи фортунныи час блудящи змерзает.
 А в лѣтныи час въ пустыни разбоиник забивает;
 або теж споткавшись и звѣр изъядает.[51, 50].

Цей твір можна потрактувати по-різному: і як опис звичайного земного шляху (скажімо, подорож з одного села до іншого), і як метафору усього людського життя. Цілком можливо, що твір було написано Климентієм внаслідок реального випадку: мандрівний чернець заблукав і не знайшов нікого, хто міг би вказати йому правильний шлях або ж просто чув історію про загибель іншого подорожнього, що й викликало нарікання «О злыи человеѣе жес пут добре не сказал: / да для тебе человек смертію пострадал» [51, 50]. Та для дослідника є більш цікавим другий варіант, тож зупинімося саме на ньому. Поет стверджує, що людина може збитися на манівці з правильного шляху і не знайти потім доброго порадника, який допоможе віднайти утрачену путь. Образ лихого порадника («кого не роспытает») є символом невдалого морально-етичного і духовного орієнтиру. Надійним маяком у життєвому морі, за християнським вченням, є Святе Письмо, Божа воля і Божий план. Згадаймо, що «Дивним Порадником» у Біблії названо Христа [Іс. 9: 6-7]. Іншим орієнтиром може стати мирська мудрість, наука диявола, яка зачаровує людей, але водночас навіки отруює їхні душі. Наявні образи розбійника, звіра й суворих холодів («зымныи фортунныи час») можуть означати як життєві негаразди, так і власне гріхи, які знищують людину, її духовність. Однак хибний орієнтир – це ще не єдина причина загибелі в дорозі:

А под час на свѣтъ и тоѣ прилучает;
 же и не зблудя в дорозѣ зъ свѣтом ся жегнает.
 Гды кон норовистыи будет, або пристанет;
 а затым человеку взымѣ духу не станет.

Прето коней упрямых въ злом разѣ не ощажаи;
але здорове свое наилучшеи уважаи.

А гды будеш в злом разѣ коня ощажати;
то певне приготуися зъ свѣтом ся прощати [51, 51].

Отже, людина може пропасти ще й через свого коня, причому з двох причин: якщо тварина буде норовиста і неслухняна і якщо їздець надміру її жалітиме. Образ коня символізує людське тіло (Франциск Ассизький, наприклад, називав своє тіло «вислюком» за аналогією з Ісусом, який в'їхав до Єрусалиму саме на цій тварині; подібну метафору вживав у своїх листах і Григорій Сковорода), а їздець в такому разі символізує душу. Свій земний шлях людина долає во плоті, вона залежить від її потреб і бажань, однак Святе Письмо вчить, що на першому місці завжди має бути дух. Таким чином видима оболонка людини не є найважливішою складовою її природи, це лише тимчасовий притулок, призначений на вмирання і тління. І від того, чи зможе людина приборкати бажання плоті, залежить її подальша путь.

Норовистий кінь означає невгамовну хіть (зажерливість, марнославство). Такий кінь здатен занести душу у хаші гріха і покинути її там напризволяще. Якщо ж людина надміру його жалітиме, вона дуже скоро обернеться на раба свого тіла. Завершується вірш доволі дивно: автор висловлює побажання, щоб добрій людині ніколи не довелося пробувати в дорозі («І лѣпш бы никому доброму дороги не знат: / да при безпечности в дому всегда пробуют» [51, 51]). Вочевидь Климентій мав на увазі те, що Господь не має посилати праведним людям тяжких випробувань. Також слід взяти до уваги тогочасні життєві реалії – піша подорож могла бути дуже небезпечна з причин, про які згадано у вірші (розбійники та ін.), до того ж людині нерідко доводилося мандрувати не з власної волі, а під тиском різних обставин. Образ дому, до якого треба повернутися («...але даи щасливе к дому ся возвратити» [51, 51]),

символізує останній притулок для всіх відданих Богу людей - Небесне Царство.

Дуже цікавим і своєрідним є вірш «О катах» [51, 67], тому що за своїм настроєм він стоїть осторонь багатьох інших текстів Климентія. Письменник говорить про роботу ката як про заняття нечисте, негідне бути прирівняним до інших ремесел, що цілком вписується в гуманістичну концепцію християнства з його відразою до фізичного насильств і вбивства. Але наступні рядки твору просто шокують читача закликом жорстоко карати нечестивих:

А і ката потреба всюда свого часу:

жеб давав тым злодѣям и забоицам прасу.

І прошу вас мистрове, добре таких справляйте:

чвертуите и палѣте и бѣте и стынаите [51, 67].

Поет не лише вимагає страшної розправи над злочинцями, а й виправдовує катів у Господніх очах («Вам то юж досконале такая власт дана; / не будете грѣха мѣт от вышняго пана» [51, 68]).

Тут ми маємо несподіваний парадокс: письменник, який у більшості своїх творів декларує відданість Богу, картає себе за гріховність і просить милості для своїх ближніх, схвалює жорстоку розправу над злочинцями і благословляє тих, хто її здійснює. Це можна пояснити як суто людською емоційністю автора, так і жорстокістю часу, в якому йому довелося жити. Климентій, як уже було сказано, зазнав чимало лиха од «злих людей», тож часом йому було важко стримувати свої образи. Цілком можливо, що віршописець і сам був жертвою розбишаки або ж злодія, причому поетовим кривдникам вдалося уникнути відповідальності за свій злочин. Схвалення катівського ремесла зовсім не означає, що поет закликає порушити заповідь «Не убий»: автор не виступає за свавільне позбавлення людини життя, а за справедливу кару. Кат ніби стає знаряддям Божого промислу. Чимало прикладів справедливого покарання можна знайти в Біблії (напр., загибель Ананія і Сапфіри [Дії 5: 1-11]).

Інший виокремлений автором масив текстів присвячено пияцтву - одній з найпоширеніших суспільних вад, щодо якої поет займає категоричну позицію: зловживання хмільних трунків - зло, з яким треба боротися (вірш «От zde починаються вѣршы, о пѣнѣствѣ и о пѣницах»)

Останся человекѣ пѣнства проклятого:

бо часом нагле люде умырают з того.

А хоч пии да помѣрно жеб не много тратыл

або жебыс и всея худобы не зтратыл.

Бо пѣному здастся же и козы в золотѣ:

а сам валяється як свинія в болотѣ... [51, 86-87].

Своє зневажливе ставлення до цього явища Климентій виражає антитезою «kozy в золотѣ» - «свинія в болотѣ», демонструючи тим самим неабиякий гумор і версифікаційну майстерність. П'яниця не лише шкодить своєму матеріальному становищу, а й грішить перед Богом та іншими людьми, про що мова йде в наступному вірші («О хоробѣ з пѣнства бываѣмой» [51, 87]). Алкоголь вводить людину в оману, позбавляючи її адекватного світобачення і ясного розуму. І хоч Климентій застерігає читача насамперед від пияцтва як такого, можна припустити, що вищенаведений вірш має дещо глибше значення: гріх, проти якого неодноразово виступав автор, діє на людину подібно до вина: додає упевненості в дерзанні, наділяє почуттям безкарності і примарної могутності. Таким чином образ вина можна потрактувати як метафору нечестивого життя, що ним упиваються люди. Але слід звернути увагу на два останні рядки вищенаведеного уривку – у них поет наче обмовлюється, даючи у такий спосіб своєрідну індульгенцію хмільним трункам: тут автор, вочевидь, спирається на слова апостола Павла, який радить уживати трохи вина молодому християнинові Тимофію [1Тим. 5: 23]. Схожу думку містять і деякі інші тексти

Климентія (їх буде розглянуто пізніше), у яких віршописець виправдовує і дозволяє помірно вживання алкогольних напоїв.

Той, хто обрав гріховну стежу, не здатен тверезо оцінювати реальність й усвідомити всю повноту своєї відповідальності перед Богом. Пияцтво у тогочасній Україні набуло настільки великого поширення, що непитущі люди викликали у Климентія щире здивування (вірш «О незажывающих вина сирѣч горѣлки або теж и всякого хмѣльного напитку»): «К подывенью особном и тыѣ бывають, / що жадных трунков пяных нѣгды не вжывають» [51, 87-88]. У даному вірші автор уживає польське прислів'я, яке влучно характеризує природу пияцтва: «Знат то ведлуг слов лядзских нещенное гарло: / вшытко добро, цо было у дому пожарло» [51, 88]. Разом з тим поет усвідомлює, що згубні наслідки має не просто пиття вина як таке, а надмірне споживання сього трунку («Тым то мовят не вино леч пянство проклято, / даи Боже жеб от всѣх оно было отнято» [51, 88]). Алкогольний дурман є серйозною перешкодою на шляху духовного очищення. Молитва п'яного, на думку Климентія Зіновієва, не важить в очах Всевишнього нічого (вірш «О пянствѣ, и еше»):

І хоч бы пянии нѣгды Богу ся не молил:

воістынну в тои речи вовѣк бы не згрѣшил.

Гди пяного таково мовят моленіє:

як фарысеиско негдыс было хваленіє [51, 89].

Звернімо увагу на епітет «фарысеиско». Фарисеями за часів Ісуса Христа називали учителів закону, книжників, людей, що мали право наставляти інших. Парадокс полягає в тому, що саме вони стали найбільшими ворогами Христа, видали Його римській владі і наполягли на винесенні Йому смертної кари. Ісус говорив про них як про лицемірів і попереджав про кару за лжеправедність. Багато фарисеїв, як говорить Святе Письмо, провадили подвійне життя, дбаючи про зовнішню чистоту і будучи всередині як гроби, повні кісток й усілякого тліну [Матв. 23: 27]. Відтоді слово «фарисей» означає нещирість і підступ.

Молитва п'яного для Климентія – це молитва людини, яка не розкаюється у тому, що вчинила, але все одно хоче удостоїтися Божого благословення. Фарисейське хваління гідне відповідної нагороди:

Прето вдостои нас Боже часты мытареискои:

быхмо не отрымали платы фарысеискои.

І даи Господи всяким людям пит помѣрно:

абы не оскорбляли тя Творца безмѣрно [51, 89].

В цьому уривку бачимо алюзію на євангельську притчу Ісуса про священика й митника, що одночасно молилися до Бога [Лк. 18: 9-14]. Священик був сповнений самовпевненості й гордині, він зневажав митника, який, однак, розкався у своїх гріхах щиро, тому й дістав од Всевишнього прощення. Таким чином поет натякає, що смирення і вміння визнати свої помилки є важливішим за суспільну повагу, високий соціальний статус і навіть духовний сан.

Цікаво, що Климентій, виступаючи за помірковане вживання хмільних напоїв, навіть стверджує, що пити можна і во славу Творця: «Тылко абы во славу твою выпивали / и трезвым смыслом тебѣ хвалу отдавали» [51, 89]. У вірші «О винѣ або теж о горѣлцѣ» поет говорить, що алкогольні трунки дані людині Богом:

Дав Бог и горѣлчаныи трунок на пожиток:

а хто збытне будет пит не идет у пожиток.

А ін хоч бы и мало пив то не пануєт:

але власне руками сылу одиимуєт [51, 88-89].

Отже, вино й горілка також можуть бути корисні. Сам Христос на весіллі в Канні Галилейській обертав воду ни вино [Ів. 2: 1-12]. Також варто згадати притчу Ісуса про старі міхи й молоде вино, де цей напій символізує мудрість і Боже вчення [Лк. 37-39]. Проте Климентій одразу попереджає читача: пиття хмільних напоїв добре лише тоді, коли людина знає міру. Тим, кому вони шкодять навіть у невеликих дозах, краще не

вживати їх узагалі: «Звлаща хто на голову будет хоровати, / добро б такому отнюд єи не вживати» [51, 89].

Письменник усвідомлює, що дві протилежності – пияцтво і тверезість, не можуть ужитися одна з одною. Цю думку Климентій висловлює у вірші «О трезвых и о пияных»:

Если мовят трезвому мощно зь пяным жити:

то может и пороса изъ вовкомъ пожити.

Тылко ж не мощно сему слову вѣровати:

жеб мощно поросяти з вовком пробувати [51, 89].

Будучи переконаним у неможливості такого добросусідства, автор робить вибір на користь тверезості («Прето даи Боже быхмо вь трезвости кохали: / бы тебе ныды, и твои люд не оскорбляли» [51, 90]).

Продовжуючи порівнювати тверезість з пияцтвом, поет у двох наступних віршах ставить тавро на першому з цих явищ і звеличує друге. Ось уривок з твору «І сие тому ж подобное, о пяных, и о неписменных»:

Яко тяжко трезвому изъ пяным обьятат:

такo и писменному из простым пробьват.

Бо в простого мужьика простьи ест обычаи:

а в писменных особнии полѣтычныи звычаи [51, 90].

Як бачимо, тверезих людей автор прирівнює до письменних, а п'яниць – до невігласів. Освіченість (знання грамоти, історії, літератури тощо) в багатьох народів асоціювалася зі світлом ще з давніх часів (напр., в античних греків і римлян). Корисні знання і розвинений розум дають змогу помічати те, що приховане від звичайного ока. Ті, хто відмовляється від алкогольного дурману, бачать світ набагато чіткіше, ніж пияки, що, подібно до неписьменних варварів, перебувають у темряві своєї глупоти. Освіта була у великій пошані і серед християн. Біблійний цар Соломон, діставши од Бога мудрість, став одним з найвизначніших інтелектуалів свого часу. Христос обирав собі послідовниками не лише рибалок і митників, а й добре освічених людей, як фарисей Савл (апостол

Павло), що цитував грецьких поетів [Дії 17: 28]. Климентій, будучи грамотною людиною, полемізує з тими, хто виступає проти «письменних». Важливим є те, що поет, порівнюючи п'яниць із невігласами, не гордує ними, а просто говорить про їхню інакшість. Автор усвідомлює, що такі люди теж мають право на Божу милість і до них треба ставитися з любов'ю.

Вірш закінчується низкою народних прислів'їв, що закликають до помірності у питві:

Добро тому пит, в ком хмѣл спит.

и паки: пий да ума не пропии.

и еще: пии да не выи.

и зънову ж, пий да не вливаися, меж чужыми людми выстерѣаися:

бо хмѣл мовит безпечне, да не статечне [51, 90].

Прагнучи бути об'єктивним у своїх оцінках, Климентій стверджує, що поняття «тверезість» не є тотожним поняттю «праведність», і що п'яні люди так само здатні на добрі вчинки. Але все ж поет доходить висновку, що шкоди од вина набагато більше, ніж користі, тому для спасіння своєї душі слід перебувати у тверезості: вірш «О обычаях людских, же въ пяных іныє обычаи, а в трезвых іныє, або добрыє, або теж злыє». У цьому творі автор вдається до іронії, щоб підкреслити його головну думку: поет стверджує, що хміль може збороти навіть Божого посланця: «Іли зас гды аггел Божии з неба пришол, / да на земли ся упил, то без штуки б не одыишол» [51, 91]. Автор навмисне говорить про янгола не врочисто й піднесено, а з уїдливою гіркотою – якщо вже він не встояв перед алкогольним дурманом, то слабка і грішна людина не встоїть і поготів:

Бо хмѣл здавна такую в собѣ справу маеть:

же наибольшей на злое людеи привождает.

А до доброго барзо мало он приводит:

тылко все людеи разных до лихого зводит [51, 91].

Вірші, присвячені пияцтву, знаходимо у доробку інших барокових віршописців, зокрема Лазаря Барановича (збірка «Lutnia Apollinowa»). У книзі Барановича бачимо своєрідний міні-цикл «O pijaństwie», що складається з двох невеликих за обсягом творів – «Chmiel – mel» та «Śpiewasy-pijasy». В обох віршах поет вдається до гри словами і смислами, що видно вже з їхніх назв, обидва тексти просякнуті іронією. Акцентуючи на подібності слів, письменник зіставляє їхні значення і на основі цього зіставлення робить дошкульні висновки (вірш «Chmiel – mel»):

Chmiel w swym imieniu se mel ma schowany,

Kto go rozsycą wodą, bywa pijany.

Za ten grzech postaw na ołtarzu świecę,

Wieszli do cerkwie którędy ulice! [152, 311].

«Mel» – одиниця виміру частоти звуку. У такий спосіб автор натякає на звичку п'яних людей співати, також поет радить тому, хто випив, поставити свічку у церкві – місці, де так само лунають співи. Однак не лише іронія присутня у вірші – в останніх рядках вона поступається місцем урочистості («Słowa twe, Panie, nad miód słodsze pieję...» [152, 311]). Слід звернути увагу на те, що у польській мові слова «pije» (п'є) і «pieję» (співає) є паронімами: поет навмисне заміняє перше слово на друге, вставляючи лексему «pieję» у здавалося б чужорідний контекст. Це також частина мовної гри, за допомогою якої Баранович прагне вразити читача і наштовхнути його на певні роздуми. Дослівний переклад передостаннього рядка твору виглядає так: «Слова твої, Боже, солодше за мед п'ються...». Митець у такий спосіб говорить про сприйняття людиною Божого Слова (Біблії), а також відсилає до євангельського сюжету - розмови Ісуса з самарянкою біля колодязя [Ів. 4: 1-15].

До словесної гри Баранович вдається і в другому вірші («Śpiewasy-pijasy»). У жартівливому тоні поет зіставляє спів з процесом вживання

хмільних трунків («Piją co pieją spiewasy pijasy...» [152, 356]), жонглюючи при цьому не лише паронімами, а й омонімами («kwarta» – спеціальний термін, що означає музичний інтервал, і «kwarta» – кухоль з хмільним напоєм):

Jeśli tercyję znasz – nie znam statecznie,
Gdy kwartę trzymasz – kwartę znasz koniecznie;
Kwartę trzymając, kwartę rachujecie,
Jedna, druga, trzecia, tak pauzujecie [152, 356].

Письменник ніби дивиться на пияків з поблажливою усмішкою і навіть порівнює їх з небесним хором янголів: «Śpiewasy byście wszyscy dostali, / gdzie chor anielski wiecznie Boga chwali; / tam się upiją z obfitości domu...» [152, 356].

На відміну від Климентія, Лазар Баранович більше висміює, ніж викриває п'яниць, і займає не таку жорстку і менторську позицію. Іронізує над пияцтвом і Данило Братковський, який у вірші «O chmielu» робить спробу виправдатися чи навіть висповідатися перед читачем:

Kiedy kto komu piiany co zawini,
Nazajutrz mówi, chmielnicki to czyni.
Wszystko potrzezwu chmiela wymiemy,
A gdy piemy, iak w beczkę liemy [154, 6]

На перший погляд відповідальність за негідну поведінку автор покладає на алкогольні напої, а не на людину, яка ці напої вживає («Spytasz go potym, iak się Pan macie, / Chmiel chmiela pobił, nie iam się bił, bracie» [154, 6]), адже й сам не цурається хмільних трунків і веселої компанії, що видно на прикладі тексту «Autor do siebie», де поет змальовує себе легковажним завсідником корчми, який настільки охочий до спиртного, що гребує ні лицемірством, ні підлабузництвом заради нової порції випивки: «Na słodkowitym gdy winie zasięde, / kto wina kupi wychwalać go będę» [154, 8]. Одначе про цілковиту прихильність Братковського до бешкетників і пияків говорити теж не варто, бо у творі

«Jak piiasy piiaia» поет відмежовується від їхнього середовища, прибравши позу цікавого спостерігача:

Kat go wie, jak to piiasy piiaia,
 Naywiększey pełney nigdy nie maia.
 Brzuch nie beczułka, beczułka się wleie,
 A mnie od serca głowa zaboie [154, 16].

Спираючись як на власний життєвий досвід, так і на досвід своїх сучасників, Данило Братковський, подібно до Климентія, робить щодо алкоголю невтішний висновок: «Wypisać trudno, co ten Pan chmiel robi, / każdego szpeci, nikogo nie zdoobi» [154, 15]. Варто зазначити, що Климентій Зіновійв так само вдається до персоніфікації хмелю у згадуваному раніше творі «Върши похвалныє любячимъ пиво пити...»:

А в головѣ здоровьи, все не перебирай:
 да вшелякии напитокъ заровно выпивай.
 Бо в жорна добрыє що вкинѣ мовятъ то зъмеле:
 похвали и ты мене за то честныи хмеле [51, 209].

Цей вірш має бадьорий і веселий настрій, твердження про користь уживання пива і пораду заставити власні штани, аби роздобути гроші на корчму. Поет звертається до хмеля як до патрона усіх любителів міцних напоїв і навіть вдостоює його епітетом «честныи», у такий спосіб, можливо, натякаючи на те, що алкоголь робить людину більш відвертою у словах і вчинках. Однак даний текст аж ніяк не можна назвати життєвим маніфестом, про що свідчить бурлескний тон, у якому він писаний. Швидше за все це просто данина веселій вдачі автора, який не цурався вдалого жарту.

Не менш поширеним од пияцтва був гріх розпусти. Заповідь «Не чини перелюбу» посідає в християнському вченні важливе місце, тому Церква докладала чималих зусиль для боротьби зі шкідливим вчинком. Сам Климентій Зіновійв теж засуджував це явище, присвятивши йому низку викривальних поезій.

Поет стверджує, що плотський потяг гірший за отруту, бо позбавляє людину свободи волі, закріпає всі її думки («О прелщеніях женских, и о мужеских пристрастіях до жен: зъвеща до чуждых»):

О коликих зол жены виновны бывают;
 гды прелщеніями своими вѣчных благ лишают.
 Лест бо безстудных жен, горш праве от трутизны
 же часом згонит кого изъ власной отчизны.
 Кто бо бывает до ных страстію побѣжден;
 той не скоро впят будет от тоя свободен [51, 100].

Люди, які піддалися своєму плотському потягові, стають на стежку загибелі. Святе Письмо містить низку повчальних історій про мужів, які, будучи слугами Всевишнього, опинялися в лабетах тілесних пристрастей. Так цар Давид зважився на вбивство свого воєначальника Урії, щоб заволодіти його дружиною. Суддя Ізраїлю Самсон став жертвою своєї любові до Даліли, яка, довідавшись про секрет його невразливості, розповіла про це філістимлянам, Самсоновим ворогам. В одній з біблійних притч юнака, який піддався на вмовляння блудниці і пішов до її дому, порівнюють з волем, що йде на забиття [Прип. 7; 6-23].

Одним з осередків розпусти у тогочасному суспільстві була корчма – місце, де багато чоловіків проводили більшість свого вільного часу. При шинках процвітав блуд, що викликало негативну реакцію Климентія (вірш «О женах в корчемницах въ градѣх, а наипаче где в полях в корчемных гостинницах блудно живущих»):

В великои отважности тые жены бывают:
 которые в корчемных дворах где пробуют.
 Бо правду рекши же там в чистости жити трудно:
 только мусят завше в них обходиться блудно. [51, 103].

Як бачимо, головну провину автор покладає все ж на жінок, які, перебуваючи в корчмі, віддаються тілесному гріхові, розбещують відвідувачів

(«...тщится тым грѣхом мног народ оскверняти» [51, 103]). Таким блудницям поет виносить суворий вирок: «І лучшеи бы таким женам и на свѣтъ не быти, / неже разных мужей тым своим дѣлом губити» [51, 103]. Поет займає жорстку і безкомпромісну позицію, стверджуючи, що шинок і побожне життя – несумісні поняття: «А поневаж у корчмах побожност не бывает: / развѣ беззаконіє завше ся умножает» [51, 103].

Той, хто хоче зберегти свою цноту, не повинен відвідувати такі місця. Розпуста в корчмах набула такого розмаху, що навіть затьмарила інший гріх – пияцтво, і деякі люди приходять туди «Не так для напитку, як для тоєи то sprawy» [51, 103]. У викривальному запалі Климентій прирівнює блудливих жінок до прислужниць диявола: «Кому уже такие жены будут подобны, / развѣ держащему их тамо, врагу угодны» [51, 103-104]. Завершується твір звичною для автора дидактикою і нагадуванням про Боже милосердя:

Уже ж окаянницы престанте того хлѣба:

жебы не постыгла вас нагле смертная бѣда.

І отнюд юж тых злых дѣл по правдѣ ся покаите:

ізъ плачем всегда Бога о прощеніє благаите [51, 104].

У вірші «О женах мужных, и болшей в домах своих без мужей пробувающих» Климентій протиставляє два різні типи жінок: тих, хто шанує подружню вірність («У дому своем: без мужа живущи: же іна долог час сама пробувает» [51, 111]), і тих, хто безжально обдурює своїх чоловіків. Про останніх, автор говорить з неприхованою іронією: «А іна в гречку скачет добре без мужа: / аж послѣ працы іногда не дужа» [51, 111].

Водночас поет засуджує не лише невірних дружин, а й чоловіків. Так вірш «О мужех оставляющих, сирѣч, кидающих свои жены, и другими женящихся вѣршы наказательные» присвячено чоловікам, що руйнують власні сім'ї задля шлюбу з іншою жінкою:

Запаяталост и там велика бывает:

где муж свою власную жону покидает.

І если дерзнет в другии раз ся оженити:

о як же его будет Бог благословити [51, 111].

Поет застерігає таких облудників, що спроби обдурити Бога («Поневаж то Богови творят ошуканство...» [51, 112]) є марними і не принесуть їм нічого, крім лиха. Автор нагадує, що звичай мати більше однієї дружини є не християнським за своєю суттю: «По двѣ жонѣ мѣт, звычаи то не христіянскіи, / тылко обел и цѣле так по басурманскіи» [51, 112]. Іслам дозволяє багатоженство, в той час як Біблія гнівно засуджує це явище, прирівнюючи його до розпусти. Щоб усвідомити, наскільки велике негативне забарвлення має у цьому вірші епітет «басурманскіи», слід звернути увагу на тогочасні конфлікти українців з мусульманськими народами, у яких не останню роль відігравало і релігійне непорозуміння. Двоженець неминуче зазнає кари як від людей, так і від Бога:

І карности Божія за то не минают:

и старшіє часто таких крѣпко карают.

А особно до збытнеи приходят утраты:

и до головной теж іные изытраты [51, 112].

Але навіть якщо двоженець вертається до попередньої дружини, він усе одно викликає рішучий осуд Климентія: віршописець застерігає, що такі чоловіки вже не матимуть миру зі своїми родичами («І крєвные од таких ласку отіимуют: / і до крєвности своєи уже не приимуют» [51, 112]), бо, запламували себе навічно. Однак попри це поет все ж радить двоженцям залишатися зі своєю першою родиною і молити Всевишнього про спасіння («Уже ж нехайи з первою зьнову пробувает, / а о прощенство Бога и людеи впрашает» [50, 112]).

Тему чоловічої невірності поет продовжує розвивати у вірші «О мужех упорных и безразсудных: котрыє отнюд не імѣют любовь ку своим женам звлаща ку честным не пудоизренным и побожным», картаючи тих чоловіків, які не люблять чесних дружин: «Много ест неуважных мужей на свѣтъ, / же честных жон не хотят в доброй любовѣ мѣти» [51, 120]. Черствості і розпусті таких

чоловіків автор протиставляє праведність їхніх жінок, здатних своїм прикладом відвернути від лихих діянь:

Будет іныи в всяких дѣлах сам лядашо:
а жену честну щодень карает низащо.
Кром за то же от злого его отвращает:
же не жист зъ своєю да к чуждым вчащает.
А она жист свято и теж преподобно:
и жадное не чинит дѣло неподобно [51, 120].

При цьому автор не ідеалізує хороших дружин, говорячи, що вони так само можуть грішити, однак додає, що їхні негідні вчинки неодмінно заслуговують на прощення: «А хоч бы и постерегл в котрых речах когда, / годило б ся для Христа простити и тогда» [51, 120]. Також поет подає цілу інструкцію правильного поводження з жінкою у сімейному житті:

Як мовят, не все тоє на ноги становит:
мощно и словами ласкавыми научит.
І поражаться жоны на добрые речи:
а богомерзского ся колоту стеречи. [51, 120].

Климентій згадує про християнську основу шлюбу – союз двох людей, освячений Творцем: «Бог вас сочетал, да друг з другом в любовь живѣт...» [51, 120]. Цей рядок відсилає читача до повчань Ісуса Христа [Мк. 10: 9] та апостола Павла [Еф. 5: 25-26], за якими між чоловіком і жінкою мають панувати злагода й мир.

Не схвалює Климентій Зіновійв і жінок, які залишають свої сім'ї:
Хоч то правда на свѣтѣ мало то бывает:
же зъ добра миру жона от мужа втѣкает:
Що ж бы то уже была тому за причина,
не вѣм: знает же ей лихая година. [51, 107].

Таку поведінку віршописець намагається пояснити гріховним свавіллям (адже жінка має коритися своєму чоловікові, згідно зі Святим

Письмом [Еф. 5: 22]): «Подобно для того жеб на лучшей жит воля, / ведлуг самой тылко злои сваяволь» [51, 107]. Дружин-утікачок в очах автора не виправдовує навіть бажання піти в монастир, бо черницею, на думку Климентія, треба ставати замолоду, а не після заміжжя («Вступоват было в честныи тои чин дѣвицею, / а не по браць малженском молодежию» [51, 107]).

Поет закликає жінок-утікачок повернутися до родини і просити пробачення в чоловіків: «Зачим окаяннице знову навернися / к мужу, и прощенья в него сподобися» [51, 107]. Після покаяння дружина має жити з чоловіком «честно и православно» [51, 107], аби мати добру репутацію в очах громади.

Водночас чоловікам цих дружин Климентій радить бути поблажливими до втікачок, як і належить набожним людям:

А ты побожныи мужу, не рачею ся згоршат:

леч гды честно будет жит, звол то навѣк запамятат.

Вѣдаеш же на свѣтъ все тоє бывает:

уже ж живѣте честно нехай вас Бог прощает [50, 107].

Тавруючи перелюб, поет говорить, що од відповідальності за цей гріх не звільняє ані молодість, ані поважний вік (вірш «О людех старых и младых, творящих плотскія грѣхи»):

Дивуется паче Бог старому чловѣку:

нежели живущему собѣ въ молодом вѣку.

Если хто в старых лѣтах тым грѣхом согрѣшает:

тои далеко Господа Бога болш ображает [51, 124].

У творі постає ще одна своєрідна антитеза Святій Трійці (Отець, Син, Святий Дух), яка втілює аморальні якості і є немилою як авторові, так і самому Богу: «Гды сам рекл, ненавидит трех персон моя душа: / богатого, скупого, и пышного голыша» [51, 124]. Особливу увагу тут слід звернути на образ «пышного голыша» як на парадоксальне за своєю суттю втілення духовної убогості людини: епітет «пишний» вказує на бундючність і марнославство,

яким безбожник прагне прикрити власну ницість. Ці рядки перегукуються з уже згаданим уривком з вірша Григорія Сковороди «Пѣснь 28-я»: «Когда ты невесьол, / то всьо ты нищ и гол» [113, 86]. Варто згадати, що стан «веселія серця», за Сковородою, можливий лише за умови душевного спокою і душевної чистоти, свободи від нищих пристрастей і гріховних жадань. Що ж стосується надмірного потягу до любощів, то про нього Сковорода говорить як про явище шкідливе і навіть сміхотворне: «Тѣх беспокоит Венерин амур, / всякому голову мучит свой дур...» [113, 67].

Климентій Зіновійв займає щодо перелюбу безкомпромісну позицію і закликає розпусників покаятися й одвернутися від гріховних діянь: «Єгда змовил похоти плотскія отгрѣбаите / и іных злотореніи сердечно ся покаите» [51, 125].

Письменник не оминає увагою і брехню: її, як і розпусту, автор прирівнює до богоошуканства і попереджає грішників про неминучу розплату:

Хто не по правдѣ когда колвек кленетса ложно:

тому и нагле зѣ свѣта сего зыгинути можно.

Частокротне бо тоє вѣмъ на свѣтъ бывает:

же воскорѣ Божая помста тых не мынает [51, 51].

Брехня, згідно з біблійним ученням, є одним з семи смертних гріхів, переступом, який занапащає людську душу. Заборона брехати наявна серед десяти даних Мойсею заповідей [Вих. 20: 1-17], від неправдомовства застерігав людей Христос [Матв. 19:18]. Також Євангеліє містить засторогу від клятви, оскільки людина не має влади ані над світом, ані над Божим престолом [Матв. 5: 34-36]. Нехтування цією засторогою видається Климентієві безумством: «Але тылко ж то завше въ неразсудных ведется, / же ін не въправду Богом и душею кленетса» [51, 51].

Поет стверджує, що в будь-якому разі треба говорити лише правду, бо тільки так людина може уникнути Божого осуду:

Нехаи волю ся таии не кленет да признает

бо гнѣв Божии на єго тут же то собѣ знает:
 Лѣпшеи стокрот на себе єму правду признати:
 да прощенну быт: неже гнѣв Божии отримати [51, 52].

В іншому вірші («О присягающих не по правдѣ») Климентій говорить про людей, що кажуть неправду Божим іменем. Цих неправдомовців так само має спіткати лихо, якщо вони не схаменуться:

Присяжност не по правдѣ дармо ся не минаєт:
 хоч нагле вмерет або як ся кленет так ставаєт.
 Бо то великая реч єст кому присягати:
 а неправдою імя Божіє призывати.
 Хочаи и по правдѣ то єднак дѣло то страшно:
 же кляти себе смертно аж вспомнѣти ужасно. [51, 51].

Автор наголошує на тому, що лжесвідчення може завдати не лише тілесної, а й духовної шкоди. Гріх, згідно з християнським ученням, знищує не стільки фізичну, скільки духовну природу людини, її душу, через що духовна загибель є завжди гіршою за тілесну. Тому у вірші «О свѣдителях неправдивих» Климентій закликає утриматися від фальшивих свідчень і тим самим уберегти себе не лише від фізичного, а й духовного занепаду:

Же то вас за неправду будет Бог судити:
 и памят вашу зъ свѣта может скоренити.
 Родит бо вам неправда тѣлесную згибел:
 и душевну наносит втож вам же погибел [51, 92].

Разом з брехнею Климентій Зіновійв засуджує і смертовбивство. Це явище дістало негативну оцінку не лише в християнській, а й у багатьох інших культурах. Самовільне позбавлення життя людини трактується як тяжкий переступ, виклик усьому соціуму і злочин проти самого Бога. Убивці часто ставали вигнанцями без будь-яких прав і можливостей поновити нормальне життя в суспільстві. Першим душоубом на землі, згідно з Біблією, був Каїн, старший син Адама і Єви. Він забив Авеля, свого меншого брата, тому що

жертва Авеля більше припала Господу до вподоби. В покарання за свій злочин Каїн був приречений на життя у вигнанні [Бут. 4: 1- 16]. Ім'я цього біблійного чоловіка стало символом жорстокості і братовбивства. У вірші «О мужех злых, убивающих жоны своя до смерти...» Климентій Зіновійв засуджує чоловіків, які зважилися підняти руку на своїх ближніх, зокрема на своїх близьких та родичів: («А родытелеи своих іли жен забоицы, / не узрят лица во вѣк престои троицы» [51, 70]) і нагадує, що кожен убивця дістане заслужене покарання, якщо не покається і не зречеться свого гріха. Водночас поет розрізняє такі явища, як убивство з примусу і вбивство з власної злої волі. Перше він виправдовує, друге – таврує:

Всякийи забоица будет от Бога сужденный:

и до безконечных мук будет осужденный.

Іно бо невѣрного вмѣсто звѣря убит:

а іное вѣрного зъ свѣта сего згубит.

Іно зас мечник творит, что люд розказует:

за то себѣ велика грѣха не приимует [51, 70].

Тут доречно згадати наведений вище уривок з вірша «О катах», де Климентій висловлює лояльність до тих, хто карає злочинців насмерть, виконуючи свої професійні обов'язки. У даному ж творі поет, вочевидь, говорить про вартових, які стережуть суспільний порядок (мечник, що виконує волю люду, тобто громади), а також про воїнів, які боронять край від нападників: на користь цього припущення свідчить згадка про «невѣрного», якого можна вбити замість дикого звіра – тут, швидше за все, автор має на увазі мусульман (зокрема татар), які здійснювали набіги на українські землі. Таким чином віршописець визнає право влади чинити насильство заради збереження порядку й законності, причому це визнання не розходиться з біблійним ученням: так апостол Павло стверджує, що начальству дозволено карати людину за переступ [Рим. 13: 1-10].

Не менший осуд Климентія викликають і ті, хто вдається до шахрайства, аби мати від того зиск. Вірш «О утѣкающих з долгов» говорить про людей, які не бажають віддавати ближньому свої борги. Поет порівнює таких нечестивців зі злочинцями і закликає на їхні голови Господню кару: «Знает нехай же будет Бог его за то карать, / же такую важився пакост людям сотворят» [51, 55]. У цьому тексті наявна згадка про апостола-зрадника Юду («Бо власне украв, и проч окаяннии втѣкает, / со Юдою такий уже собѣ часть масть» [51, 55]), який в християнській традиції втілює всі підлі й ниці риси людської натури. Боржники, на думку Климентія, мусять якщо не сплачувати позичену суму, то бодай відпрацьовувати її задля спокутування своєї провини, а невдячних боржників прирівнює до злодіїв, які навіть не гідні називатися християнами («И не треба такого мѣт за християнина, / але за жыдовына мерзского поганина» [51, 56]). Щодо самого злочинства, то звичка брати чуже майно була затаврована як церквою (біблійна заповідь «Не укради» [Вих. 20:15]), так і народною мораллю, адже простий люд, який здобував хліб важкою працею, завжди зневажав тих, хто прагнув пожитися за чужий рахунок. Сам Христос порівнював зі злочинцем сатану, який «приходить до овечої кошари вночі» [Ів. 10: 1, 10], щоб заподіяти лихо. Ось що говорить про таких грішників Климентій («О не хотящих тружdatися честным трудом. То есть о злодѣях»):

Вѣжд о лѣннive. Иже не хочеш тружdatи:

и тои же навѣк чужды труды присвояти.

Обою бо тѣх ждет скорб певная премнога:

зѣготованная навѣк от Господа Бога. [51, 45-46].

Отже, злочинство, як стверджує письменник, нерозривно пов'язане з лінощами – явищем, яке у християнстві так само дістає рішучий осуд [Прип. 12:24, 2 Кор. 5:17]. Також поширенню злочинства, вочевидь, сприяла нестабільна політична ситуація, часті повстання, міжконфесійні, міжкласові і міжнаціональні конфлікти. Внаслідок Великої Руїни багато людей залишилося без засобів для існування, тож кожен виживав, як міг. Але навіть

скрутні обставини не виправдовують того, хто чинить переступ. Климентій висловлює категоричний осуд крадіям і просить Бога захистити від них порядних людей (вірш «И се о злодіях»):

Не обличаи Боже всѣх точію крадящих:
людем звлаща убогим пакости творящих.

Котрыє и богатых въ нищету уводят:
и даремне на свѣтъ оныє и плодят.

Зачимъ Боже таковых скореняи изъ свѣта:
и як можеш прекрацаи тых злых людеи лѣта [51, 46].

Засуджує Климентій Зіновіїв також і розбійництво. У творі «О козаках, не годных похвалы...» мова йде про козаків, які вдаються до грабунку («...идучи у воиско, людеи где обдырают» [51, 60]), занедбавши тим самим свої християнські обов'язки боронити нужденних і допомагати їм. Климентій попереджає цих лиходіїв, нагадучи їм про Божу помсту і посмертне покарання за скоєні в цьому світі гріхи: «И нехаи тоє собѣ злыє рабы будут знат, / же зъ помстою своєю Христос не будет минат» [51, 60]. Злі вчинки не сприятимуть щасливому поверненню додому з далекого походу, адже всім грішникам неодмінно воздасться за їхніми ділами:

Побиют бо слезы навѣк, от ных оскорбленных:
и всяких хочаи мало от ных же оздобленных.

И у воиска пошедши ку домом не возвратят:
але будут ганебно головами накладат [51, 60].

Образ сліз невинних людей виступає в цьому тексті символом незаслуженої кривди, яка волає про помсту. Климентій не дарма говорить, що ці сльози «побиют» навіки, тому що Господь ніколи не залишається байдужий до страждань невинних. Тут ми знову бачимо християнську ідею явлення сили через смирення й покору, через слабкість і незлостивість: відплата за вчинене віруючому зло належить тільки Всевишньому [Рим. 12: 17-19], тож поет

сподівається на Його правосуддя: «Що і козакам таким Христе Спасителю даи, / и таковых от меча и куль не сохраняи» [51, 60].

Одну з причин гріховних діянь Климентій вбачає у поганому вихованні, тому звертається до теми напучування і наставлення батьками своїх дітей. Люди, які не хочуть навчати своїх нащадків моральним принципам, є, на думку автора, їхніми ж ворогами, оскільки позбавляють дітей можливості від самого початку йти правильною дорогою:

Которые родичи дѣтеи не научают:

тыє nepřиятели дѣтем своим бывают:

Бо нѣгды без цвычєня дѣты добры не будут:

и выросшы хоч красоты хоч разбивати будут [51, 125].

Дитина, що виросла без належної уваги з боку старших, може дійти не лише до крадіжки і бійки, а й зневаги щодо власних батьків («І такии и батка часом за груди хватает / або теж пуд час и в шию кулаком давает» [51, 125]). Християнське вчення суворо засуджує такі дії, тому що шанування отця й матері є однією з основ біблійної моралі («Шануй батька й матір свою, щоб довгі були твої дні на землі...» [2М. 20:12]). Письменник наполегливо закликає не обділяти увагою власних дітей, щоб у майбутньому уникнути осуду як від Бога, так і від людей: «А так малых добре цвыч ведлуг твоєи уваги / и не будеш терпѣт за ных от людеи зневаги» [51, 126].

Цікаво, що Климентій, розмірковуючи над природою людських вад, доходить висновку, що гріх потаємний кращий від гріха, що був учинений явно (вірш «О явногрѣшниках»):

Публичными бо грѣхъ душѣ тяжчаишы бывает:

и Бог за публичными грѣхъ горшѣ правѣ карает.

І что схочеш сотворит велика и мала:

утрыс и запырс жеб сыч и сова не знала [51, 125].

Автор пояснює свою позицію тим, що відсутність візуалізації лихого діяння зменшить осуд з боку громади, тоді як публічний переступ потягне за собою значно гіршу кару:

Кто бо захочет часом что колвек зыгрѣшити:

должен пилно от людзских очей хоронити.

Бо мозят хоч вѣдают да нехаи не видят:

и так грѣшником люде не барзо обрыдят [51, 125].

Можливо, поет мав на увазі, що явний гріх є поганим прикладом для багатьох людей, тому становить значно більшу небезпеку, ніж гріх потаємний. І все ж Климентій не виправдовує лихе діяння як таке, що видно з останніх рядків твору («А єднак даи Господи злого не чинити, / але з ласки своєї рач от грѣх хоронити» [51, 125]).

Та все ж головною причиною гріховності для Климентія Зіновієва є сама людська природа, її недосконалість, природа, яку не вдасться виправити ніяким вихованням і ніякими законами. Тут письменник знову не виходить за межі барокової традиції і християнського вчення, згідно з яким кожна людина є нечестивою від народження, бо несе на собі карб відступництва Адама і Єви. Через це жоден чоловік не спроможний змінити свою ветху природу самотужки, така думка є однією з провідних у Святому Письмі, особливо у Новому Заповіті. Людину, згідно з біблійним ученням, може змінити лише Бог. Спасіння неможливе без покаяння і духовного переродження. Гріховність була для Климентія невід'ємною частиною людської натури, тому він не мав ніяких ілюзій щодо своїх сучасників (вірш «О повседневных грѣхотворениях чловѣческих»):

Яко не пудкованыи кон в зымѣ поползает:

так и человек до всяких грѣхов латво скланяет.

Бо яко уподоблен розным он речам помню:

сице особливѣише вподобляется коню [51, 126].

Образ непідкованого коня символізує слабкість смертної людини, чоловіка без Божої мудрості і Божого благословення. Такий подорожній не здатен пройти досконало свій земний шлях, тому що він не може уникнути всіх перешкод. Однак можна припустити, що цей образ символізує людину як таку: кожен нащадок Адама приречений на падіння, поразки і помилки, адже він не є досконалим, на відміну від свого Творця. Святе Письмо сповнене численних прикладів того, як люди, що вершили Божу волю і діяли під Божим керівництвом, впадали в непослух, втрачали віру, робили хибні кроки: апостол Петро тричі зрікся Спасителя після Його ув'язнення [Мт. 26: 69-75], пророк Йона схотів утекти від Бога морем, щоб не виконувати Його веління і не проповідувати ворожому народу [Йон. 1: 1-3], Христові учні інколи заважали Його місіонерському служінню [Мт. 19:13-15]). Тож оступитися на життєвій дорозі може навіть та людина, яку веде Святий Дух. Сам апостол Павло називав себе першим з грішників, будучи при цьому одним з найвеличніших місіонерів в історії. Тому гріх – неминуча данність у людському житті: «Гды ж еси не тым дѣлом, то другим съгрѣшаєш, / же аж пуд час множества ради ни памятаєш» [51, 126].

Поет говорить, що часто лихі діяння є непомітними для людського ока, чимось звичайним і повсякденним. Але Всевишній бачить усі без винятку вчинки, тому Климентій молить Господа бути милостивим до грішників і вберегти їх від неприємностей:

Тѣм молим ти ся Боже грѣхи наша забуди:

а на добрыя дѣла всѣм нам наставник буди:

Да непорочны тебѣ всевидцевѣ явнымся:

а з ласки твоєї оных вѣчных добр не лишимся [51, 126].

Як і кожен християнин, Климентій Зіновійв був свідомий того, що людина несе відповідальність перед Богом за свої вчинки. І хоча Бог в християнській традиції постає насамперед як милостивий і люблячий Отець, він також є суворим і справедливим суддею, який воздасть кожному «по ділах

його» [Одкр. 21:12]. Тому поет не лише молив Усевишнього про милість і прославляв його за доброту й ласку, а ще й застерігав читачів про неминучу відплату за скоєне зло. Вже згадуваний раніше вірш «О помсть Божои, до злых запамяталых людеи» містить перелік низки лихих діянь, за які грішники неминуче дістануть відплату:

Помстится Христос Господь за кривоприсязство:

помстится Христос Господь и за стокрадство.

Помстится Христос Господь теж, и за убиство:

и пошлет на самого его тож убиство.

Помстится Христос Господь тож и за клевету:

пошлет ему хромоту або теж слѣпоту [51, 302].

Оригінальний погляд на творчість Климентія Зіновієва пропонує Микола Сулима у своїй праці «Гріхи розмаїтїї (Єпітимійні справи 17-18 ст.)». На підставі аналізу текстів письменника та архівних джерел учений переконує, що Климентій «у поетичній формі по суті каталогізує гріхи і злочини, що підпадали під розгляд консисторійних судів», оскільки був «досить добре обізнаний з єпітимійною проблематикою» [120, 203]. Задля подальшої аргументації своєї думки дослідник звертається до відомих нам фактів про життя митця: «Таке твердження певним чином умотивовується його біографією: рано осиротівши, Климентій навчався і жив у церковній школі, потім навчався в Києво-Могилянській академії, жив у бурсі, постригся у ченці і був монастирським писарем, через руку такого писаря проходила більшість документів і різнопланової кореспонденції, в тім числі, очевидно, й тих паперів, що стосувалися єпітимійних покарань і відбування єпітимії в монастирі. Мандруючи Україною, він міг служити в якості нижчого церковного клірика або є бути співучасником тодішнього світського судочинства (така людина цілком могла певний час служити писарчуком в одному з судів). За будь-якого варіанту створити своєрідний каталог гріхів і злочинів, вчинених супроти християнських норм моралі, могла лише добре і свідомо адаптована до тодішнього судочинства людина» [120, 203]. Таким чином вірші Климентія про

переступи і гріхотворіння мають виразно епітимійний характер. Підбиваючи підсумки, М. Сулима пише: «За сучасною термінологією, своїми віршованими викладками Климентій Зіновійв претендує на те, щоб його визнати фахівцем з питань "епітимійного законодавства". Климентій Зіновійв, безперечно, добре відчував свою реальну чи потенційну читацьку аудиторію, тому його тексти були суголосними моральним нормам і віросповідним приписам того часу» [120, 204].

Однак описуючи людські гріхи, Климентій не міг не згадати і про позитивні риси людської вдачі. І хоча в його доробку не так уже й багато віршів на цю тематику, всі вони написані з неприхованою симпатією і теплом. Поет розумів, як багато важать милосердя, доброзичливість, щедрість та інші християнські чесноти в сучасну йому неспокійну епоху, тому охоче писав про людей, що були ними наділені, і навіть присвятив їм невеличкий розділ («Се же о людех добрых побожных милостивых ласкавых и о странноприемных»).

Допомога нужденному, здатність безкорисливо підтримати ближнього завжди була в пошані серед християнського люду. Тому низку своїх віршів Климентій присвятив тим, хто дає ялмужну або милостиню (вірш «О людех милостивых, сирѣч, о творящих ялмужны...»):

Блажен милостивый иже помилован будет:

милостини бо ради вѣчної казны збудет.

Ни за что убо так як болш за милостыню:

будет мѣти себѣ Божию благостыню [51, 71]

Твір, як бачимо, починається словами з Нагірної Проповіді Ісуса Христа, де говориться, що кожен, хто виявив співчуття до знедолених, дістане ласку від Небесного Отця [Матв. 5:7]. І хоча благі діяння віруючий має чинити безкорисливо, його заслуги не залишаться непоміченими Богом і будуть Ним належно поціновані («Сторыщею бо рече милостивый приимет, / и живот вѣчный от Бога воспримет» [51, 71].). Климентій, будучи мандрівним монахом,

очевидно, не раз приймав допомогу від добрих людей, яка будила в його серці щирі вдячність:

Мы же повсегда за тых Господа благаем:

от котрых милостыню іногда приимаем.

Благодѣтелем нашим Боже нагороди:

и от скорбеи временных и вѣчных свободы [51, 71].

Климентій справедливо вважає, що допомагати милостинею треба насамперед найбіднішим і найнужденнішим людям (бідакам, жебракам, хворим), адже той, хто має достаток, значно легше переносить життєві незгоди. Цю думку автор висловлює у вірші «О творящих милостыню»:

Бо так мовят еже мѣет хто свои достаток:

тои завше мѣет совершеннии и статок.

А хто таков ялмужны творит многомогущим:

ему жеб паче мѣт взгляд достоино къ неимущим [51, 72].

Як бачимо, письменник просить Бога спонукати багатших ділитися з бідними, тим самим наслідує Ісуса Христа, чиї заклики до безкорисливості знаходимо у Євангелії: це й історія грішника Закхея [Лк. 19: 2-8], який після зустрічі зі Спасителем покався і заповзявся роздати своє майно вбогим людям, і діалог Ісуса з багатим юнаком, під час якого Господь закликав хлопця зректися своїх статків на користь бідних [Мк. 10: 17-31]. Водночас Святе Письмо засуджує тих, хто є байдужим до страждання злидарів (Притча про багатія і Лазаря [Лк. 16: 19-31]), однак про людей щедрих Біблія завжди говорить зі схваленням. Тож і Климентій молить Бога благословити «творящих милостыню» (вірш «О человекѹ которыи ялмужну давает...»):

Всяк побожны творити милостыню може:

их же імена ты сам знаєш Христе Боже.

І за милостыннос оним твореніє:

даруй им здравіє и душам спасеніє [51, 72].

У запалі вдячності поет просить Творця наділити цих людей не лише небесними, а навіть земними благами (вірш «О благодѣтелех великих и малых. Молитва»):

І дажд им небесную за то нагороду:
а на земли от всѣх бѣд и скорбеи свободу.
І все по желаніях сердец ім подавай:
и яко зѣницу ока всегда сохраняи [51, 72-73].

Іншою добродієсністю є гостинність, яка була шанована в Україні ще за язичницьких часів. Гостинним людям Климентій Зіновійв присвячує вірша «О страннлюбных, то ест о приимующих странных в дома свои...», говорячи, що той, хто дає притулок подорожньому у своєму домі, сам дістане вічний притулок на небесах («Кто странных и убогих в дом свои приимует, / тои себѣ покои вѣчныи въ небеси готует» [51, 70]).

Тут варто знову згадати, що Климентій сам був мандрованим ченцем, людиною, яка багато часу проводить в дорозі, яка в прямому сенсі залежить від дороги з усіма її непевностями і небезпеками. Також слід зазначити, що для митця бароко дорога була не лише переміщенням в просторі, а й своєрідною життєвою філософією, тому даний твір можна розглядати як текст, що має подвійну семантику. Нездарма у ньому з'являється образ Бога-мандрівника (Ісус, як відомо, під час свого місіонерського служіння відвідав багато земель і сам говорив про себе, що «не має де голову прихилити» [Матв. 8: 20]):

Того сам странствовавши Бог сином наречет:
и вѣнииди в радост вѣчну въ день послѣдныи речет.
І паки, гдыс о нищих ты милосердовал:
приими ж от мене в небѣ мзду, ея жес желал [51, 71].

З не меншою повагою пише поет і про дружбу (вірш «О друзѣх зычливых»). Климентій протиставляє її матеріальним благам світу, вказуючи на марність останніх і звертаючись до народного прислів'я:

З давных часов приповѣст тая то пробувает:

не мѣи собѣ сто коп як сто другов повѣдаєт.

Бо сто коп як то мовят гроши слына:

а друзы не забудут, як якая годына [51, 73].

У Святому Письмі сказано, що блаженним є той, хто віддає своє життя за друзів. Євангеліє містить розповідь про паралізованого чоловіка, якого друзі спустили через дірку в стелі до Ісусових ніг, аби він мав хоч якусь можливість зцілитися [Мк. 2: 3-5]. Поет зазначає, що дружні стосунки повинні бути взаємними, бо лише тоді вони принесуть плоди (тут варто згадати слова Христа «Як хочете, щоб було вам, так чиніть іншим» [Мт. 7:12]):

Прото треба изъ всѣми по дружкии пробувати:

и всѣми сылами их ласки запобѣгати.

Бо хто не хочет людям людскости выявляти:

того и в прыгодѣ мало будут ратовати [51, 73].

Віршописець слідом за апостолом Павлом [Гал. 6:10] закликає людей жити в мирі і злагоді з усіма своїми ближніми: «Зачим прошу вас зъ всѣми пріязливе живѣте, / и друг за друга еще и Богу ся молитє» [51, 73].

Характерне для Климентія Зіновієва різке засудження гріха й оспівування праведності було властиве більшості письменників того часу, що дотримувалися християнського вчення і чітко розмежовували добро і зло. Ось що пише про вину і гріх поет Даміан Наливайко (вірш «До того, хто доброго сумління»):

А еслись винен, прѣти не смѣй.

И наименьшій грѣх тут поправуй,

на всемирный суд не zostавуй,

Бо если ся там грѣх найдет въ тобѣ,

то сам zostанеш неправ собѣ [126, 158].

Безперечно, говорячи про «всемирный суд», Наливайко має на увазі суд Божий, що має відбутися в кінці всіх часів над усіма людьми, що коли-небудь жили на землі [Об. 20: 13-15]. Есхатологічний настрій і властивий бароковий

літературі фаталізм підкреслюють головну думку твору, підсилюють враження, яке вірш справляє на читача.

Про праведне життя як про шлях до Небесного Царства говорить поет-інок Касіян Сакович («Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...»):

Видиш, якъ мір и похоть зъ свѣтом преминает,
А творяй волю Божию вѣчне пребывает.
Учѣмо ж ся чужими приклады карати,
Лакомства и злых дѣл пилне ся варовати.
Гды ж нѣчого спросного не внідет до неба,
Поки ся не очистить душа, як потреба [126, 326].

Останні рядки відсилають читач до Об'явлення Івана Богослова, де сказано, що у Божому Царстві не буде нічого грішного [Об. 21: 27], тому для того, щоб удостоїтися небесних чертогів, людина має бути свята й непорочна.

Ігумен Дубенського монастиря на ймення Віталій вказує на нерозривний зв'язок мирських зваб з духовною загибеллю:

Аще хочещи ся сподобити,
Оных небесных благ насладити.,
Сует и лестій мирских удалися,
Всѣх, яже суть въ мирѣ, блюдися [126, 183].

Протиставляючи гріховність і добродетельність, Климентій так само протиставляє Бога і сатану. Якщо Бог є для автора мірилом усіх речей, всемогутнім Абсолютом, Заступником і справедливим Суддею, то диявол постає лютим ворогом, облудником і бунтівником, який дорого поплатився за власну зухвалість: «Аже ни в чем не зостал злыи Богу соравнен, / и еще зъ прочіими съ небесе извержен» [51, 34]. Спроба сатани дорівнятися до Всевишнього викликає у Климентія обурення та огиду (вірш «О именах бозских»): «Господь Бог себѣ зѣло много імен маєт, / а противныи дїявол єму ся равняет» [51, 34].

Тема протистояння Бога і диявола є однією з ключових у Святому Письмі, починаючи від книги Буття (гріхопадіння перших людей) і закінчуючи книгою Одкровення (фінальна битва між антихристом і Христом). Біблійні тексти містять багато застережень від того, щоб опинитися в лабетах нечистого, якого названо «батьком всякої брехні». Тож не дивно, що всі згадки Климентія про диявола мають підкреслено негативний характер (вірш «О врагу душевном, яко не таков он ест, яко іконописцы его изображают: або теж малюют»):

Подобно правду люде визнавают:

же не таков враг, як его малюют.

Але далеко мѣст быт шпетнѣишии:

и от малярских еще мерзенѣишии [51, 301].

Письменник вживає народну приказку про чорта і переосмислює її, надаючи нового сенсу: якщо народний афоризм закликає не лякатися лукавого, бо він не такий уже й страшний, то Климентій говорить читачеві, що він має завжди пам'ятати про свого ворога і стерегтися його. Подібне застереження є в Новому Заповіті, де сатану названо левом, який «шукає, кого поглинути» [1 Петр. 5: 8-9]. Справжнє лице нечистого, як стверджує поет, настільки бридке, що людина може вмерти від його споглядання: «Прето хто б мѣл живого повидат, / треба б конечно от страху умираат» [51, 301].

3.2.4. Розкіш і вбогість (до проблеми соціальної нерівності). Присутня у Климентія і соціальна тематика, яка, за визначенням В. Колосової, посідає в доробку поета провідне місце: Климентій, на думку дослідниці, розбиває людей на два табори відповідно до їхнього суспільно-майнового стану. І справді соціальне розшарування викликало в письменника подив і обурення, зумовлене несправедливістю, породженою поділом людей на різні суспільні стани, хоча навряд чи тему соціальних відносин можна вважати у творчості Климентія Зіновієва головною: поет сприймав цей факт швидше як одну з химерностей навколишнього світу, як неминучу даність, спричинену гріховністю людства.

Климентій не прагнув докорінно змінити цю ситуацію і в усьому покладався на Божу волю, що ми й бачимо на прикладі вірша «О неравностях людских...»:

Дивная и то чему тварми не еднали:

але хоч и єдноєи метки то інаки.

Дивная и то чему не еднали власы:

а особно речами, або мовлю гласы [51, 300].

Автор розуміє, що розмаїття світу несе людству як добро, так і лихо, що люди не можуть бути рівні за своїми тілесними, розумовими здібностями, за своїм соціальним становищем. Климентій не схвалює ті численні несправедливі вчинки, свідком яких йому доводилося бути, однак він і не прагне міняти порядок, установлений самим Богом, якому поет, будучи християнином, виявляє безмежну покору:

Прето о судбах Божіих мнѣ не дышкурват:

да о всѣх намененных речах сих покои дат.

Бог все знаєт что творит, и будет творити:

а мнѣ болшеи нѣчего о том говорити [51, 300]

Цей твір ілюструє трагедію барокової людини – необхідність протистояти зовнішнім обставинам, і водночас усвідомлення власного безсилля проти фатуму. Рівність і братерство, згідно з християнським ученням, чекатимуть на праведників тільки на тому світі, тоді як на цьому до кінця віку пануватиме інший лад. Святе Письмо не закликає віруючих будувати рай на землі, протиставляючи земному царству Царство Небесне. Апостол Павло закликав рабів бути покірними своїм панам [Кол. 3:22], Ісус Христос говорив, що люди мають поважати світську владу [Мк. 12: 13-17], у Старому Заповіті єврейські царі були Божими помазаниками. Необхідність суспільного розшарування усвідомлює і Климентій:

Кождыи бы хотѣл себѣ також богатым быт:

але мусѣтъ на свѣтъ так жит як набѣжит.

І тым рогом чесатыс которым достанет:

и будет троха имѣт, як робити станет.

Бо убогих повсюду болше єст наипаче:

и правдивая то рѣч єст а не іначе [51, 81].

Понад те, автор навіть виправдовує такий порядок, мотивуючи це тим, що бідність спонукає людину працювати, забезпечуючи усім необхідним не лише себе, а й оточуючих: «Бо если б праве могли всѣ богатыми быт, / то нѣкому было бы и хлѣба робит» [51, 81]. Водночас поет не підтримує несправедливу експлуатацію бідних і просить Бога подбати про них:

Ты же Боже не забуд убогих до конца:

его же милости и ласцѣ не маш конца.

А богатым повели вбогих вспомагати.

а небесным царством рач им нагорожати [51, 81].

Климентій сам був людиною незаможною, яка впродовж життя зазнала багатьох незгод, тому він добре розумів становище злидарів. Багатії не мали в його очах незаперечного авторитету, поет був ладен шанувати їх лише тоді, коли вони дотримуються Божих заповідей, що є однаковими для всіх людей. Великі статки не врятують од гніву Всевишнього, про що Климентій говорить у вірші «О убогих и о богатых»:

І що им за корыст іж мзды удержавают:

а зѣ того удержанѣя пожытков не мают.

Бо стокротныи им за то ущербок бываєт:

гды за слезы убогих Бог таких караєт [51, 81].

Щоправда, письменник знає міру у своєму викривальному запалі. Вочевидь, Климентій не хотів сваритися з кимось із можних, тому в кінці твору вміщує своєрідне виправдання за дошкульні слова:

А написавшаго мя се слово простѣте:

и здраво и спасенно вѣ долги и вѣк живѣте.

Бо написах укор, іж неба вам пріяю:

и паки милость вашу о ласку впрашаю [51, 82].

Споглядаючи сучасному йому картину суспільного життя, поет займає позицію суворого, хоча й дещо обережного наставника, який, не виступаючи проти Божої волі, вказує людям на їхні недоліки й вади, а також на причини, що їх породили.

Позиція Климентія не відрізнялася від позиції багатьох інших барокових поетів, які так само звертали увагу на соціальну нерівність і висловлювали скорботу з приводу жалюгідного становища нужденних. Так поет Лазар Баранович виражає настрій свого вірша вже самою його назвою – «*Że ieden bogaty, na drugim łaty*». Весь твір побудовано на антитезах:

U bogatego mole szaty iedzą,
A żebracy zaś w rynku nago siedzą.
W ziemie swe bogacz srebro, złoto wnosi,
Szelaga żebrak nędzny nie uprosi.
Różne napoje zamknięte w piwnicy,
Z pragnienia żebrak kona na ulicy [152, 345].

Подібно до Климентія, Баранович закликає багатіїв поділитися з бідними («*Ktory ma nad to, niechay co mu zbywa, / Odda litości, niech szłuszney żażywa*» [152, 345]), цим закликком автор наслідує Ісуса Христа [Мк. 10: 17-22]. Поет принагідно згадує Ісусову притчу про Лазаря і багатія [Лк. 16: 19-31] як попередження всім скнарам:

By zbytki swoje bogacze rozdali,
Swoie by nędzni łaty połatali.
Co zginie u nich, to wyrzucić wolą,
Y nic na nędzy swej nie bolą.
Łazarzowi przyimie łono Abramowie,
Nie litościwym zaś piekło gotowe [152, 346].

На тему соціальної несправедливості і суспільного розшарування розмірковує і Данило Братковський. Доробок цього автора містить ряд текстів, що мають одну й ту саму назву «*Świat*». Поет розглядає сучасну йому дійсність як чудернацьку мозаїку, складену з різноманітних, часто непокєднєваних за

своєю суттю елементів. Плач і сміх, здоров'я і хвороби, багатство і злидні утворюють дивну картину буття, яка відштовхує і водночас зацікавлює:

Czy coś dziwnego na świecie się dzieie,
 Ten zdrow, ten chory, ten drwi, ten łąy leie,
 Ten k niebu krzyczy, ten wesele głosi,
 Ten je pasztety, ten zaś chleba prosi [154, 8].

Заінтригований неоднорідністю суспільства автор ладен вдатися до експерименту: зібрати «do iednei izby» усіх «zdrowych, chromających, piianych i głodnych, śmiejących, płaczących» [154, 8], аби з пристрасстю досвідченого колекціонера людських типажів милуватися цією строкатою публікою. Братковський, як і Климентій, здивований розмаїттям людських доль і характерів, тим паче що іноді таке розмаїття доходить до різючих контрастів:

Iednym niedola, drugim szczęście płuży,
 Brat rodzonemu bratu swemu służy.
 Iedney że matki, a nie iedney doli,
 Ieden syn wesół, drugi często boli [154, 40].

Не останню роль в описаних вище відмінностях відіграють гроші, матеріальний стан людини. Чудодійній силі дзвінких монет письменник присвячує саркастичні твори «Pieniądze grunt» і «Bez pieniędzy milcz», у яких стверджує, що «Góra nie litać, chodzić między Pany / możesz, gdy złotem mieszek jest napchany» [154, 18], і навпаки – «Nie masz pieniędzy, nie szyrzże się w mowie, / nie masz rozumu spełna w twoiey głowie» [154, 13]. Що відбувається, коли чоловік без грошей все ж наважується розтулити свого рота, видно на прикладі твору «Diskurs z panem ubogiego»: на відміну від Лазаря Барановича і Климентія Зіновієва, Братковський просто констатує факт безправ'я бідних і свавілля багатіїв, однак робить це з неприхованою іронією, крізь яку проглядає жаль і співчуття:

Pan z panem głupie dyskutował wiele,
 Ubogi mądry wtręci się w to śmiele
 Nie tak to rzeczy dyskurią, panie.

Pan mu da w gębę, wnet questia stanie.

Nie śmiał ubogi questyey sołowować,

Nie umiał z panem więcej dyskursować [154, 2].

У вірші убогого названо бараном, а багатого вовком («Radzę, Baranie, nie dysputui z wilkiem, / Gdy ogień urwie, to stoczysz z chyłkiem» [154, 2]). Тут доречно згадати євангельські повчання і настанови Ісуса Христа, у яких Спаситель називав своїх послідовників вівцями [Мт. 10: 16], щоб зрозуміти натяк автора на те, що убогі ближчі до Бога і Небесного Царства. Братковський не закликає багатіїв бути людянішими, а навпаки – радить злидарю не втручатися у суперечку можних, щоб не накликати на себе зайвого лиха. Показовим є те, що до вбогого пан у диспуті (інтелектуальній дискусії) застосовує кулак, тобто грубу фізичну силу як єдиний аргумент. Такий контраст сприяє кращому вираженню ідеї твору.

Як бачимо, двоїстість світу знайшла своє відображення у багатьох віршах Климентія Зіновієва. Письменник сприймав життя як арену боротьби між двома початками, одне з яких неминуче переможе інше. Тема дуалізму навколишнього світу є однією з провідних в українській літературі барокової епохи. За своїм характером двоєдність у творчості письменників бароко можна поділити на такі різновиди: чуттєво-емоційний, морально-філософський і науково-природничий. Спадщина Климентія Зіновієва містить усі ці три види. Письменник бачить людину як вмістилище двох протилежних одне одному начал – гріховного і Божого, себто праведного, і доходить висновку, що зазвичай у людях перемагає начало гріхове. Митець протиставляє позитивні риси людської вдачі негативним, при чому негативним він приділяє набагато більше уваги. Климентій говорить про брехню, крадіжку, пияцтво, перелюб, смертовбивство, розбій, ошуканство та інші недоліки, деяким з них він присвячує цілі корпуси своїх текстів, щоб якомога повніше охарактеризувати дане явище і показати читачам усі його негативні прояви. Митець усвідомлює, що ці пороки шкодять не лише окремим людям, а й усьому суспільству. Климентій звертається до тих, хто чинить всупереч біблійним заповідям, закликаючи їх оговтатися і

відмовитися від гріховного життя. Водночас поет не забуває і про гостинність, дружбу, милосердя, побожність – ці риси він подає як еталон поведінки для кожного християнина. Поезія Климентія має виразно дидактичний характер: автор постійно апелює до текстів Святого Письма і нагадує читачам про відповідальність перед Богом. Також письменник протиставляє Бога і диявола, різні соціальні верстви, що поділені за своїм майновим станом на дві великі групи – заможних і нужденних. Останнє викликає в автора жаль та обурення, хоч він і розуміє, що абсолютна рівність усіх людей неможлива, бо суперечить Божому задуму. Але це не заважає йому вимагати гуманного ставлення до бідних і знедолених, адже таке ставлення є однією з основ християнської доброчинності.

3.3. Песимізм як настроєва домінанта поетичної творчості Климентія

3.3.1. Недосконалість світу. Песимізм, за твердженням Д. Чижевського, прийшов у барокову культуру на зміну властивому для ренесансного світогляду оптимізму з його вірою в людину, її таланти і здібності, її кращу долю [141, 275]. Значною мірою цьому сприяло те, що барокова культура мала релігійний характер, тяжіла до теоцентризму. Оскільки людина – Боже створіння, то в миру, який Бога відкидає, вона приречена на постійні поневіряння, блукання, страждання і боротьбу. Апостол Іван закликав перших християн не любити «світу, ані того, що в світі» [1-е Ів. 2: 15]. Ісус говорив своїм учням, що у вони у світі матимуть скорботу. Не варто забувати і про есхатологічну концепцію християнського вчення, згідно з якою світ невпинно рухається до свого кінця, тому всі його цінності і скарби є дочасними. Митці доби бароко бачили численні приклади людської несправедливості і жорстокості: од війни до повсякденної експлуатації багатшими (себто сильнішими) бідніших (себто слабших). Це все лише переконувало їх в істинності біблійних тверджень про гріховність і скороминучість світу й утверджувало їхню думку про потребу готуватися до майбутнього потойбічного життя, знехтувавши мирськими благами. Це зовсім не означає,

що людина Бароко не вірила в диво, у перемогу добра над злом. Просто своє щастя така людина бачила не тут, а там – за межею, у кращому і досконалішому світі.

Тому цілком закономірно, що перший вірш, вміщений у книжці Климентія Зіновієва (але не перший вірш з усіх ним написаних), починається аж ніяк не оптимістично: «А человек человека рад бы въ един час зыгубит: и гды б мощно то могл бы живаго поглотит» [51, 31]. Поет ніби обіграє відому латинську приказку «Людина людині вовк» («Homo homini lupus est»), протиставляючи людській жорстокості Божу милість:

А Господь Бог не хочет грѣшных людеи смерти:

леч хранит жебы кому и нагле не вмерти.

І нас же въ грѣхах суцых спасе не погуби:

але отческую свою милость къ нам всугуби.

То ест жебыхмо своих и грѣхов позбыли:

и небесную твою радост наслѣдили [51, 31].

3.3.2. Тема смерті: страх і залюбленість. Одним з найбільших лих для Климентія була смерть. Але, як говорить Чижевський [141, 275], для барокових письменників був характерний не лише страх перед цим явищем, а й своєрідна закоханість у тему невідворотного кінця. Недарма Климентій присвятив їй низку своїх віршів, де він говорить про фізичну загибель не лише з жахом, а й з деяким пафосом (вір «О смерти»):

О смерте смерте чему ты так естес страшна:

не тылко ты, леч твоя и память ужасна.

Гды ж богатых и вбогих нѣгды не минаеш:

але равно зъ душами всяких разлучаеш.

Яко то rozmaитых панов благородных:

такъ славных и преславных и великородных [51, 36-37].

Як бачимо на прикладі цього тексту, смерть постає для письменника не лише неминучим і грізним фатумом, а й тим явищем, що робить рівними всіх

людей, незалежно від статків і суспільного становища. Таку ж думку згодом висловить інший бароковий митець – Григорій Сковорода (вірш «Всякому городу нрав і права...»):

Смерте страшна, замашная косо!
Ты не щадиш и царских волосов,
Ты не глядиш, гдѣ мужик, а гдѣ царь, –
Все жереш так, как солону пожар [113, 67].

Смерть лякає Климентія, поет сприймає її як щось таке, що не піддається розумінню й остаточному поясненню, відштовхує і водночас вабить своєю незабагненністю. Людина не відає, коли прийде її остання година, і це незнання робить її ще вразливішою і беззахиснішою перед обличчям долі («О видимых смертех человеческих, случающихся, яко страшны ест»):

Яко не дал Бог смерти челоѡку знати:
и которою будет смертю ся кончати.
Ежели бы пригoду свою челоѡк знал:
то б ся стерегл, и злою смертью не погибал [51, 38].

Несподівана загибель страшна для Климентія ще й тим, що вона не дає можливості підготуватися до зустрічі з Богом. Кожен християнин має бути готовий до свого кінця, що примиритися з Христом і одержати прощення, бо немає на світі людини, як б ніколи не грішила:

І не готового смерть кого застыгает:
и без покаянія зъ свѣта изхождает.
Хоч то писанно, будьте готовыми всегда:
а неподобно жеб кто не згрѣшил никогда.
Еднак же поневаж так, и тых души приимаи:
и бывшія им грѣхи милостивно прощаи [51, 38].

Усвідомлюючи, що кінець неминучий, автор просить Усевишнього подбати про те, аби той кінець був «християнський», тобто такий, що дає змогу відійти в інший світ з чистою совістю:

І можеш вѣрных от тѣх случаев ховати:

И хрстіянскія кончины сподобляти.

І нехай быс невѣрным давал тыя смерти:

а вѣрному всякому даи хрстіянско вмерти.

Церков хрстіянских в тя кончин всегда просить:

и безпрестанно о том к тебѣ молбы вносятъ:

І аз окаяннѣишии о тоє ж тя прошу:

дажд и мнѣ конецъ благии, молитвы приношу [51, 38].

Та хоч як поет не жахається смерті, як не просить Бога уберегти себе від неї, а все одно продовжує розвивати цю тему, розглядаючи різні види людської загибелі, які були можливі на той час – і від огню («О согаряющих во огни» [51, 42]), й од води («О утопающих во водах морских, и на малых рѣках разных» [51, 42]), і від диких звірів («О снѣдаемых звѣрми» [51, 40]), і від холоду («О змерзающих мразом» [51, 42]). Треба, однак, зазначити, що всі ті види смертей викликають у автора переляк, тому Климентій завжди просить Творця уберегти людей від цих напастей, що ми бачимо на прикладі твору «О змерзающих мразом»: «І ратуи нас Господи от того и храни, и ты Мати Божія всѣх вѣрных борони» [51, 42].

І вже геть нерозумними видаються поету ті люди, які самі зичать собі смерті і здатні на самогубство. Суїцид є страшним гріхом: саме в такий спосіб скінчив своє життя Юда, апостол-зрадник, що видав Спасителя ворогам. За однією з легенд, Понтій Пілат, римський намісник Ізраїлю, який засудив Христа до страти, хоч і знав, що за Ним немає ніякої провини, теж наклав на себе руки. Людина не вільна розпоряджатися своїм життям, бо те життя дано їй Богом. Тому говорячи про нерозумних, які прагнуть умерти, Климентій не приховує іронії (вірш «О желающих себѣ смерти»):

Много таких ест в свѣтѣ что смерти жадают:

котрым жаданем своим Богу наругают.

Бо желают и просят у Господа смерти:

а і без прозбы гды час приидет мусят вмерти.

...

Зачим смерти вовѣки не треба желати:

приидет як кому юж Бог изволит послати [51, 36].

Але парадоксально те, що в іншому творі поет закликає чительника... вчитися умирати (!) (вірш «О учащихся умирати прежде смерти»). На перший погляд може здатися, що Климентій суперчить сам собі. Та якщо розглянути цей вірш в контексті інших творів, присвячених темі фізичної загибелі, можна побачити, що автор просто радить читачеві готуватися до неминучого. Кінець неодмінно прийде, скільки б людина не жила на цьому світі, а далі буде зустріч з Богом, який і визначатиме посмертну долю чоловіка. Справжній християнин може прийняти смерть будь-де і будь-коли, бо він певен у своїй близькості з Творцем:

Бо готового душа всѣ мытарства проидет:

и пред маестать Божию безпакостно доидет.

Зачим даи Боже бысмо всѣ готовы были:

жебы по смертех наших на небесех жили [51, 37].

В одному з віршів, присвячених смерті, з'являється образ годинника як символ фатуму, невідворотного кінця («О зегару або теж о годиннику и о годынь смертнои»). Крім того цей образ також виступає і втіленням непевності людського існування:

Егда зегар години в свои час выбіает.

в то время смертныя намъ часы презначает.

Бо вѣкъ наш хоч бы долгиі власне як година:

ах не вѣмы что справит минута єдина. [51, 39].

Далі автор розвиває вже добре знайомі нам думки про невідворотність кінця, який спіткає і грішних, і праведних:

І неминущая то смертная дорога:

котрою влучит Боже даи до тебе Бога.

А колко жывучи, єдно ден смертныи приидет:

и душа хоч грѣшна хоч свята, зъ тѣла выидет [51, 40].

Цікаво, що інший письменник доби Бароко, Іван Величковський, назвав на честь годинника цілу збірку – «Зегар з полузегарком» [19]: низка творів у ній так само присвячена темі кінечності всього сущого, як, зокрема, цикл «Минути», що розпочинається такими рядками:

До Зегарка належать еще і минути,
прето подобно і тих не треба минути [19, 10].

У даному тексті поет обіграє співзвучність омонімів «минути» (хвилини) і «минути» (пройти, щезнути, перестати) і в такий спосіб вказує на нерозривний зв'язок часу і тлінності. Величковський говорить про скороминучість людського життя і пір року (вірш «Мѣнути всѣх общіє»), гріхів та мирських утіх (вірш «Минути злых»), страждань, поневірян і переслідувань (вірш «Минути добрых»), а завершується цикл твором «Двѣ страшные минуты», у якому поет підбиває підсумки:

Мовит бо вѣм Господь: «Небо и земля
Мимо идут» [19, 12].

Ці рядки – чергова алюзія на Святе Письмо [Мк. 13: 31], де сказано, що Боже Слово, на відміну від тлінного світу, існуватиме вічно, а, отже, є більшим і ціннішим за всі земні скарби. Загалом ставлення Величковського до смерті так само негативне: поет стверджує, що смерть є гіршою від злодія («татя»):

Смерть, яко тать, ба, еще і горшая татя;
в том, яко тать, же нагла, чоловіче, на тя;
Горшая зась, бо злодій крадіж часом вернет,
а смерть не ворочает, що к собі завернет [19, 124].

Але й цей автор не відмовляє собі в іронії, говорячи на таку, здавалося б, непросту тему:

СМЕРТЬ

Що єст смерть, питаєш мя? Если би-м знав, уже

був би мертвим. Гди умру, прийди в тот час, друже [19, 124].

Про підступність і невідворотність смерті говорить і Лазар Баранович, проте й тут він не нехтує можливістю епатувати читача, про що свідчить сама назва твору «Śmierci liękajcie a spodziewajcie». Баранович, як і Сковорода, вдається до образу нищівної коси («A związać trudno, co raz przetnie kosą, / Śmierć opłakiwać chyba slezną rosą» [152, 286]), а також, слідуючи традиціям християнського вчення, закликає готуватися до потойбічного життя і не журитися через неминучу загибель тіла:

Coraz nam ziemny piasek przypomina,
Z ziemiście wyszli, ziemia wam dziedzina.
Ziemi koniecznie oddać ciało trzeba,
Rzecz mieć o duszy, by poszła do nieba [152, 286].

Настанову боятися і сподіватися свого земного кінця (парадокс, типова риса літератури бароко) переформулюється зі словами апостола Павла «Бо для мене життя то Христос, а смерть то надбання» [Фил. 1:21]. Християнин має дбати насамперед не про свою тлінну плотть, а про своє майбутнє у вічності, куди неминуче відійде кожна людина [Мт. 10:28].

3.3.3. Скорбота як недуг людської душі. Однак фізична загибель – це не єдина прикрість, яка чатує на людину впродовж її життєвого шляху. Барокові письменники, в тому числі і Климентій, неодноразово зверталися і до теми скорботи (печалі, суму) – як скорботи всесвітньої, так і скорботи окремої людини. Чоловік, як уже було зазначено, приречений смуток. Климентій Зіновійв прожив нелегке життя, тож це відчуття було йому добре знайоме. Поет вважає скорботу непотрібною і шкідливою, такою, що занепащає людину і зводить її на манівці (вірш «О печали»):

Печал іногда зъ свѣта губыт челоуѣка:
и разълучаетъ душу у посродку вѣка.
От чего сохраняи нас всѣхъ Ісусе Боже:

да жадное нам злое одолѣт не зможе [51, 78].

Образ людини, що журиться, присутній і в Біблії: варто згадати старозаповітних пророків (Єремію, Ісайю), стражденного Йова, який з волі Божої опинився у лабетах диявола, зрештою й самого Ісуса Христа, який пережив ніч у Гетсиманському Саду, що передувала Його страті. Климентій усвідомлював неминучість печалі, особливо у житті віруючого, однак не мирився з нею і вважав її ворогом, якому не має бути місця в людській душі (вірш «О скорби»):

Яко огонь пред водою хоч не рад смиряет:

такo и радост изъ смуткомъ житыя не маест.

А веселіє през себе само ликовствуєт:

и обрѣтшии є окол вдячно торжествуєт [51, 79].

Поет звертається до образів вогню і води як до двох протилежних одна одній стихій, що не можуть ужитися разом. Логічно припустити, що вогонь символізує радість, а вода – смуток, тому що в житті самого автора, судячи з усього, було набагато більше лиха, аніж щасливих годин; так вода, зустрівшись з вогнем, завжди зможе його погасити, в той час як навіть найлютіша пожежа навряд чи спроможна випарувати до кінця всю воду. Тему печалі, яка витісняє радість, Климентій розвиває і в наступному вірші, що має назву «О скорби паки, и се»:

Утѣха от очію моею сокрыся:

а вѣмѣсто оной скорб и печал открыся.

Котрую можеш Боже в радост претворити:

и безъпечално мнѣ дат на земли пожити [51, 83].

Проте важко не помітити, що у вищенаведених уривках все ж присутні певні оптимістичні нотки: поет сподівається на здатність Творця обертати на благо будь-яке зло. Климентій упевнений: негативний вплив скорботи на людину такий сильний, що згубно позначається не лише на душі, а й на тілі («О скорбящих людех збытне»):

От збытных скорбеи скорбным лица увядают:

и особенно зъ тѣла внѣвеч изпадают.

Писано бо же скорбным засыхаютъ кости:

от опечаливших их презълная злости. [51, 79].

Вочевидь, у житті поета траплялися особливо важкі періоди, коли він почувався настільки кепсько, що переставав відчувати підтримку з боку Всевишнього, у якого він, мандрований інок, щиро вірив і на якого уповав. Твір «Върш до Бога молитвенный о премъну скорбии и печалеи» є сповненням відчаю зверненням до Творця, зверненням людини, що втратила будь-яке відчуття опори: «Ісусе боже почто мя такос опустыл, / еда ли юж за грѣхи до конца мя забил» [51, 80]. Водночас Климентій не нарікає на Бога, не звинувачує Його у несправедливості, а лише просить зглянутися на його страждання і запевняє Всевишнього у своїй відданості. Митець пам'ятає і шанує Творця попри всі негаразди, які випали на його долю («Іныи бо бог кром мене не может тя спасти, / разъвъ может въ пагубу по смерти въвести» [51, 80]).

Такі вірші, сповнені скорботи і душевного болю, знаходимо у доробку інших барокових поетів. Вже згадувані твори Лазаря Барановича ілюструють душевний смуток християнина з приводу жорстокості й кривди, які поглинули світ (вірш «Co w świecie dzieie, rzadki nie smieie»):

Každy się z łada przyczyn rozgniewa,

Ztąd się na świecie biednym krew rozlewa.

Niech w małym gniewie Słońce nie zachodzi

Rzekł Pan, dając znać, że gniew bardzo szkodzi.

Czy raz zachodzą słoneczne promienie

Y ieden z gniewu zaś drugiego żenie [152, 435].

На відміну від Климентія, Баранович виводить на сцену образи з античної мітології, зокрема образ римського бога війни Марса (давньогрецького Ареса), якому він протиставляє образ Бога християнського (тут: Пана Господа), що символізує злагоду й мир:

Day, Panie, pokoy, niech kłotnie ustana,
 Ktora zadana nam, uzał się raną.
 Z ieśli więcey błyskać szabla będzie,
 Narobi ludzkich mogił ieszcze wszędzie.
 Mars mor porobił, Mars niechay na mary
 Y sam się kładnie, iak rozboynik stary [152, 435].

Бог – єдиний захисник од всюдисущої скорботи, до Нього поет звертається з проханням зупинити криваві конфлікти (вірш «Iak woіna nie stroіna?»):

Inny nikt tego nie może,
 Sam się nad tym uzał, Boże,
 Daruy wdzięczny pokoi ziemi,
 Bo wiem, że zła woіna, złe mi.[152, 414].

Ще один бароковий віршописець, Феофан Прокопович, змальовує душевний стан людини, яка опинилася в скрутному становищі, причому не стільки з власної вини, скільки через підступну гру долі: вірш «Запорожець кающийся» написано від імені козака, що розкаюється у нерозумному вчинку, яким він накликав на себе немилість сильних світу сього:

Что мнѣ дѣлать, я не знаю,
 А безвѣстно погибаю:
 Забріол в лѣси непроходні,
 В страни гладні і безводні;
 Атамани і гетьмани,
 Попал я в ваші обмани [125, 34].

На відміну від творів Климентія, цей вірш має виразний політичний настрій: герой кається в тому, що він «прогнівил самодержця» (тобто царя) і сподівається на те, що «милосердний» монарх його пробачить. Але найпершим покровителем і заступником для героя все ж є Господь Бог:

Да мой же в том разум твердый,
 Что Бог і цар милосердый:

Государ гнѣв свій отставить,
І Бог мене не оставить [125, 34].

Куди більш песимістичним за своїм настроєм є вірш Прокоповича «Плачет пастушок о долгом ненастьї». Герой твору навіть не висловлює ніяких надій, а лише констатує факт своєї скрути і молить Бога про поміч:

Прошел день п'ятий, а вод дождевних нѣт отміни.
Нѣт же і конца воплей плачевних і кручини.
Потщися, Боже, нас свободи ти от печалі,
Наші нас дѣди к тебѣ вопити научали [124, 36].

Схожі за настроєм твори наявні у спадщині багатьох інших тогочасних поетів – напр., Іллі Бачинського («Пѣснь свѣтова») [125, 48], Левицького («Пѣсня свѣцка») [125, 66], Мелетія Смотрицького («Тренос») [124]. Незалежно від того, присвячені вони конкретним історичним подіям чи просто виражають внутрішній стан автора, їх усіх об'єднує з віршами Климентія одна ідея: протиставлення грішного світу, який породжує страждання і несправедливість, і Святого Бога, що на нього уповає кожен праведник.

Висновки до третього розділу

Песимізм в українській бароковій культурі був зумовлений такими важливими чинниками, як вчення про вроджену гріховність людини, яка, згідно зі Святим Письмом, від народження є відлученою від Бога через переступ непослух Адама та Єви, і потужною есхатологічною концепцією, за якою весь світ приречений на неминучий кінець.

Тема песимізму у творчості Климентія Зіновієва дістала вираження у своєрідному зацікавленні темою смерті – слід зазначити, що це було властиво не лише Климентієві, а й багатьом іншим авторам тих часів. З одного боку, письменник боїться смерті, говорить про неї як про нещастя, присвячує їй низку своїх творів, розглядає різні способи загибелі людей (смерть від огню, води, надмірного холоду, хвороби, суїцид) і навіть закликає читача готуватися

до свого кінця, проте варто зауважити, що тут мова йде радше про життя посмертне, потойбічне, про зустріч з Творцем і готовність відповідати за свої земні вчинки. З іншого боку, важко не помітити, що митець демонструє химерне замилювання цим моторошним явищем; поет ніби грається з ним у кращих традиціях літератури епохи Бароко. Не менш важливе місце у доробку Климентія займає тема скорботи (печалі, смутку), який переслідує людину від самого початку її життєвого шляху. Це явище автор прирівнює до хвороби: вважає його шкідливим, непотрібним, таким, що губить людину і зводить її на манівці. Водночас поет демонструє готовність прийняти від Бога усі випробування і негаразди: Климентій скаржиться на свої біди, проте не звинувачує у них Господа, лише просить Його про заступництво і покровительство у вирі перипетій. Щоб краще зрозуміти душевний стан поета, слід звернутися до сучасних йому історичних подій: період Бароко був періодом тривалих і жорстоких міжетнічних, міждержавних і міжрелігійних конфліктів, які спустошували тодішню Україну і сусідні з нею землі. Це лише зміцнювало тогочасних митців у їхньому переконанні, що світ приречений і годі шукати спасіння і щастя у земному, не-Божому царстві.

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ НАУКИ У РОЗВИТКУ БАРОКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Доба бароко була періодом розвитку науки. Барокова людина, маючи допитливий розум, досліджувала не лише внутрішній, а й зовнішній світ, прагнучи пізнати його закони і розгадати Божий замисел. Ось що говорить з цього приводу Д. Чижевський: «Любов до натуралізму, до зображення природи і в її низьких елементах, до конкретизації, за якою бароко завжди бачило духовне, божественне, привела барокове мистецтво... до фольклору. <...> Епоха бароко... епоха розквіту природознавства і математики» [141, 275-276]. І хоча, за визначенням того ж Чижевського, однією з особливостей української барокової літератури була відсутність низки жанрів, зокрема й природознавчого трактату, тема природи, її суті і проявів не лишилася поза увагою українських митців, про що свідчить творча спадщина Климентія Зіновієва. Він, як і багато письменників тих часів, був глибоко занурений у стихію світу, тому не міг бути байдужий до того, що відбувалося навколо. Однак, крім роздумів на філософські теми і духовні рефлексії на різні життєві ситуації, доробок Климентія містить ще й огляд низки природних і соціальних явищ. Обсервуючи довкілля, поет фіксував різноманітні природні і соціальні процеси, прагнучи пояснити сутність тих чи інших речей, охоче описував те, що бачив і розумів (або ж намагався зрозуміти). Так Володимир Перетц стверджує, що «ієромонах Климентій, як на ті часи, був людиною освіченою: він щиро цікавить ся питаннями науки і наочання...» [94, 16], а Василь Доманицький відзначає прихильність цього автора до анатомії і фізіології і також зауважує, що він «не був чужий до науки медицини» [33, 60]. Климентія справедливо називають енциклопедистом тогочасного українського життя — цей автор, як ніхто інший, подає чительникові панораму тодішнього соціуму, ремесел і суспільних станів. Якщо розглянути творчість Климентія Зіновієва як

спробу наукової обсервації світу, то вірші на цю тематику можна поділити на кілька груп:

- 1) Натуралістичні (про тварин, рослин, природні явища);
- 2) Соціально-побутові (присвячені суспільству, його структурі, розмаїттю людських занять, різним народностям).

4.1. Натура очима поета

Слід розглянути два вже згадувані раніше твори (див. розділ I) – вірші «О вѣтрѣ» та «О огнѣ». Так про стихію вітру Климентій говорить з неприязню і страхом:

Подобно створил Бог вѣтр болш людем на пакост:

неже на выгоду: гды ж чинит многу и напаст.

То ест бѣду творит, іж огнем храмы запалает:

и множество въ водах людеи потопляет [51, 32].

При цьому, поет не забуває вказати на деякі специфічні властивості цього явища, які, однак, все одно пов'язані з негативними для людей наслідками:

А особно іногда клѣты превращает

и зъ фундаменту стремглав часом обращает.

А часом на людеи зъ стран многии вред приносит:

на скоты и на быдла заразливост вносит.

...

А іногда особо зас кого и зморозит:

аще и зъ мразом въ зымном часѣ ся умножит [51, 32].

Але все ж Климентій, як і належить дослідникові, визнає за вітром і позитивні для господарської діяльності риси: «А признаем правда ест часом хоч малая / от вѣтра выгода, гды бывает въ солнечном паленью охлода» [51, 33].

Із зовсім іншим настроєм віршописець говорить про вогонь: хоча ця стихія приносить людям багато користі, вона також буває вельми небезпечною.

Вірш починається не з переліку способів використання вогню в побуті, а з опису властивостей цього явища, які дивують автора:

На збыт створил Бог дивно огненный элемент:

который растлѣвает и крѣпкий фундамент.

А нѣст мощно никогда пламен в руки взяти:

иж бы пламенну тяжест возмогл кто дознати [51, 33].

Поет демонструє талант справжнього натураліста, звертаючи увагу на зовсім незвичні ознаки полум'я: («А что чуднѣе же с каменія родит...», «Кром особно въ кристалех жителствуєт таино, / и променем солнечным может выити явно» [51, 33]). І якщо у вірші про вітер Климентій просить Бога уберегти людей від тої напасті, то в даному тексті поет звертається до Всевишнього з проханням не однімати у людей вогню з його корисними властивостями і теплом:

І яко все дал Боже чловечому роду:

такo и oгнь створил еси нам на выгоду.

Котрoя то выгоды от нас не отиимуи:

леч до кончины вѣков в камени заховуи [51, 33].

Не менш дивним явищем для письменника є дим. Климентій не може збагнути, куди він щезає, що з ним стається такого, що призводить до його зникнення («О дымѣ»):

Не домысленная реч, где ся он дѣвает:

развѣ по писанному як дым іщезает.

На высоту бо идет и там ся розхождает:

а на земли не мощно нѣт не зоставает [51, 195-196].

Не маючи змоги пояснити такий феномен, автор робить висновки щодо практичних наслідків цього процесу: якби дим не зникав, то незабаром він закрив би усі небесні світила: «Аще б не іщезал то солнца б не видѣти, / а нѣ месяца нѣ звѣзд не мощно бы зрѣти» [51, 196].

Климентій намагається трактувати незриме для нього явище, спираючись на свої релігійні переконання. Таку ж картину можна побачити у вірші «О громъ»: поет навіть не пробує розтлумачити суть цього феномену, а просто радить читачеві сприймати його як даність:

Прето всякии человек не может грому знати:

развъ каждыи ушыма может его слышати.

І яко не всѣ дѣла Божія нам свѣдомы:

так особно громныє сылы недовѣдомы [51, 196].

Головною причиною такої позиції автора є факт, що про грім нічого не писав апостол Іван Богослов: «О rozmaityх речах святыи Іоан писал, / а ведлуг грому како он гримит, не докладал» [51, 196]. Тож якщо Святе Письмо не дає ніяких пояснень, то й скромному вірянину нема чого замислюватися на цю тему «Зачим не требѣ мѣти того и помышления, / жебы кому пришол гром цѣле до зрозумения» [51, 196]. Але навіть такий невтішний висновок не зменшує дослідницького інтересу Климентія: там, де об'єкт опису є цілком матеріальним і доступним для візуального сприйняття, поет дозволяє собі цікаві і подеколи навіть парадоксальні думки, в чому можна переконатися на прикладі вірша «О древах всяких, и о всяких зеліях, же дыхании в себѣ не мают, а яко животна возрастают и плоды творят»:

Древа и зелія духу в себѣ не мают:

а бездушныє як живыє возрастают:

І не тылко тоє, же они возрастают:

але что животные и плоды раждают.

І дывнѣи же зсѣченно іно древо отрастает:

а человек умерши впят жив не бывает [51, 199-200].

Письменник щиро вражений тим, що бездушні дерева можуть не лише рости, а й мають здатність регенеруватися, на відміну від наділених душею і волею людей.

Проте значно більше за флору Климентій цікавила фауна: віршам про тварин поет навіть присвятив окремий розділ – «От zde починається о звѣрех розных, и о скотах и о быдлах, и о бестіях». Говорячи про різних звірів, віршописець по-справжньому розкошує, описуючі їхні властивості, спосіб життя, розповідаючи про їхню придатність чи непридатність у домашньому господарстві. Ось якої думки Климентій про хижаків (вірш «О лвах, и о медведях, яко силни сут зѣло»). У цьому вірші автор висловлює міркування, що мають доволі зухвалий характер: письменник дозволяє собі (хоч і доволі м'яко), критикувати Бога за його творчий замисел («Хочаи быс тых двох бестии на свѣт и не створил, / а то на шкоды людям оных еси влодыл» [51, 163]) і навіть висловлює власні припущення щодо покращення людської природи: «Лучшеи бы человека тебѣ, так вшановат, / яко звѣреи рачилес сылою вдарствоват» [51, 163]). Найбільше печаль автора викликає те, що створіння, наділені великою силою, застосовують її на шкоду людям:

Поневаж човеков и скотов зъядают:

и иные пакости многи сотворяють.

Яко то медвѣдь пчелы в пасѣках збивает:

и человека хоч не зѣст, то прешрашаєт [51, 163-164].

Климентій навіть звертається до сюжету зі Святого Письма [1М. 7: 1-23], щоб повніше виразити той жаль, який він відчуває з приводу існування тварин-шкідників: «Гды быс медведии в ковчег не повелѣл брати, / нехаи бы в потоп моглис з нащадком скореняти» [51, 164]. І хоча Климентій протиставляє ведмедеві коня, як тварину корисну і необхідну для роботи, у вірші, присвяченому коням, він говорить про цих звірів як про непокірних істот, з якими треба завжди бути пильними («О конях злых, и о добрых, и о женах злых еще мало тут же ся в рѣчи слушнои припоминаєт»):

Хто колвек хочет конѣ у себе держати:

нехаи не будет нѣгды вѣры доимати.

І не так не доимати вѣры в своем дворѣ:

як наипаче у степу и на всяком полю [51, 165-166].

Для обґрунтування своєї думки посилається на народну мудрість: «Бо многіи присловии таких заживають, / и велми тоє добре здавна повѣдают» [51, 166]. Кінь, на думку автора, ворожий людям за самою своєю природою. В поводженні з цим звіром треба бути уважним і покладатися насамперед на кий:

Жена злая мужевъ не велик пріятел:

а господаревъ кон общем непріятел.

Годуи пои, а он тобѣ злоє помышляет:

и слушно чинит тои, хто києм затынаєт [51, 166].

Передостанній рядок вищенаведеного уривку нагадує народне прислів'я «Скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться». Імовірно, причиною такого упередженого ставлення є нещасний випадок з конем, свідком або ж учасником якого був письменник. Говорячи про інший різновид світської худоби – про кіз, Климентій оцінює їх з гастрономічної точки зору («О козах»):

Тылко ж и козы хочаи створеня Божіє:

еднак они барзо вѣм непригожіє.

Бо от ных мяс в вареню смердят и потравы:

а що наигорш бывають часом и отравы [51, 166-167].

Крім того поет згадує, що у Святому Письмі козами (точніше - козлами) названо нечестивих людей (на противагу вівцям – праведникам) [Мт. 25: 31-46], ця згадка лише посилює негативне ставлення автора до цих тварин:

І людеи также грѣшных козам вподобляет:

а свято живущих овцами нарыцаєт.

І тыє то козлыща по лѣвицы станут:

а овца о десную на судѣ предстанут [51, 167].

Набагато більше «пощастило» риbam і свиням (твори «О рыбах», «О свиніях»). Їх Климентій так само розглядає, як їжу, причому в обох віршах

яскраво виражено релігійний підтекст: риба, наприклад, добра тим, що її можна їсти під час посту:

Рыба як что іное также в себѣ кров маєт:

еднак же вѣрным постным ся брашном бывает.

А часом и постное тоє уступаєт:

гды благовѣщеніє на страстной бывает [51, 167].

А свиня, на відміну від кози, має смачне і придатне до вжитку м'ясо, яке споживають багато народів (Климентій навіть згадує давній Єгипет: «І вь Єгиптѣ мясо то негдыс заживали...» [51, 168]), за винятком тих, що сповідують іслам або ж юдаїзм («А жида и турцы мяс свиных не вжывают...» [51, 168]). Водночас письменник не забуває додати дещо про властивості описуваних ним істот: риба, напр., «также в себѣ кров маєт» [51, 167], свиня «не зрит горѣ, и солнца не видит, / и що мѣєт ясти, то ничим ся не брыдитъ.» [51, 168].

Трохи більше Климентій розповідає про котів, які, однак, теж не уникають осуду через деякі свої звички (вірш «О котах»):

Извикли коты очи жмурыт главы ховат:

им ся видит ни хто их юж не будет видат.

І дух любят на печѣ собѣ потягают:

а зъскочивши изъ печи по горшках никают [51, 168-169].

Поета дратує звичка котів красти людську їжу («...а болш таких що вмѣют з мысок восхищати» [51, 169]), замість того, щоб приносити користь у господарстві («А повинност бы котам мишы уловляти ...» [51, 169]).

Але найбільше ненависть Климентія викликають собаки: пси постають у його віршах втіленням зла, нечистої сили, демонами у звірячій подобі. Автор сміливо зізнається в тому, що свідомо чинить собакам усіляку шкоду і не приховує свого задоволення з цього приводу («О псах, або теж о собаках...»):

Хто в псах кохається, сам ему ся равняєт:

жаден не возлюбившии их тоє признаєт.

І не токмо таковыи псови єсть подобен:

але ляху тои, або демону надобен [51, 169].

Перший рядок вірша являє собою дошкульний вислів, що виражає настрій усього твору. Злість автора настільки велика, що він навіть відмовляється визнати позитивні якості собаки (напр., те, що він стереже господу від злодіїв):

А любо ж то зас и пси створене Божое:

тылко христіяном єст оно негожое.

Бо пес не встережет, гды Бог не заступаєт:

надѣючиися на пса Богу проступаєт [51, 169-170].

Климентій говорить, що біси являлися святим в образі собак: «Гды ж демоны в постаѣ псов къ сватым хождаше, / котрыє их любили прежде, тых прелщаше» [51, 169]. У Святому Письмі Христос закликав не давати святині псам [Мт. 7:6]. Але навряд чи релігійний мотив був головною причиною ненависті автора до псів. Тих же свиней у Біблії неодноразово згадано в негативному контексті (наприклад, епізод, коли Ісус вигнав з чоловіка легіон бісів у свиняче стадо [Мт. 8: 28-34]), але до них поет не виявляє ніякої злості. Швидше за все Климентій, будучи мандрівником, неодноразово ставав жертвою собачого нападу. Тож не дивно, що чоловік, який тримає вдома пса, в очах поета позбавлений Божого благословення (вірш «Слово о псах...»). Поет подає перелік тих бід, що їх чинять собаки людям. Проте слід пам'ятати, що з огляду на упереджене ставлення автора і його емоційність, подана у творі оцінка явно перебільшена:

Бо пси и потаинные часом в кого бывают:

и щоб дябли побрали их, людиє кусают.

І иные пакости на свѣтъ людям творят:

поневаж в rozmaитых речах іным шкодят.

Яко то з воза в кого где що выволокают:

а въ огородах грядки зъ сѣвбою потоптают. [51, 170].

Неприятнь поета до собак настільки велика, що він зичить цим тваринам лиха навіть у тих творах, які не належать до присвяченого звірам корпусу текстів, як от у вірші «О кашлю», де віршотворець просить Бога наслати сю хворобу на псів: «І щоб он от всѣх нас искоренился, / да у псов людских и в наших вселился» [51, 130].

Своєрідним підсумком до всього написаного про звірів є вірш «О скотѣ и о быдлу, и о бестіях», у якому автор поділяє тварин на дві категорії – «бидло» і «бестії». Критерієм такого поділу виступає придатність м'яса того чи іншого звіра до споживання:

Скотом праве рогатыи товар ся называет:

то ест волове кравы, тако повѣдает.

А що быдлом то ест ся конѣ іменуют:

о чесом и славяне так свѣдѣтельствуют.

Бестіями ж волки лвы и пси нарыцают:

и ин звѣр которых крестьяне мяс не вжывают [51, 168].

Цікаво, що до категорії «бестії» разом з хижакими (вовки, «леви», собаки) потрапили такі тварини як гірський баран і сайгак. В кінці твору Климентій говорить, що вірш був написаний спеціально для того, щоб читач міг відрізнити бидло від бестій («А так слушне и тую рѣч также кому знат, / жеб скотов бестіями не могл когда назват») [51, 168]. Отже перед нами постає невеличкий римований природознавчий трактат.

4. 2. Вірші про хвороби

Ще одним об'єктом опису та осмислення для Климентія Зіновієва були хвороби тілесні. Для бідного мандрованого монаха ця тема була вельми актуальна. У своїх творах Климентій описує хвороби як вроджені, так і набуті. Присвячені недугам вірші не об'єднані в окремий розділ, проте вони відіграють значну роль у розумінні життєвого шляху поета. Вбогий чернець, який багато часу проводив у дорозі, нерідко за несприятливих погодних умов, був добре

обізнаний з усілякого роду немощами, які чатують на людину. Враховуючи той факт, що тодішня медицина не могла зарадити багатьом хворобам, а також і те, що сам Климентій не завжди мав можливість лікуватися, це ще більше ускладнювало його становище. Письменник знайомить читача з рядом недуг – від кашлю до вродженої глухоти, і цілком прородно, що жодне з цих явищ не дістало позитивної оцінки автора. Ось що говорить поет про кашель (вірш «О кашлю»):

И кашел злая то немощ на свѣтъ:

бодаи никому и его не мѣти.

Бо в персех кашел так часом спирает:

же аж іногда іныи умирает [51, 130].

Описуючи певну хворість, Климентій з прискіпливістю лікаря фіксує причини її виникнення, тривалість, наслідки і симптоми (вірш «О немощах трясавичных»):

Трасавычная немощ велми ест дивная:

и не тылко дывная леч и предывная.

Студеност бо збытнюю людем приношает:

а послѣ ж де въ малыи час въ огонь въвергает [51, 303].

Твір нагадує щоденник догляду за хворим: письменник говорить про тривалість і періодичність недугу («А мордует же кого през днии два и чрез день, / а іногда бывает же и на всякий день» [51, 303]), про викликану ним спрагу («Тылко все будет воду або борщ глушити...» [51, 303]) та головний біль («І на завтрыи ден сродзе на голову хорѣет ...» [51, 303]). Даний вірш містить дуже важливу автобіографічну деталь: Климентій пише, що «І вѣршопис сеи много того зъ младых лѣтъ дознал...» [51, 303], це дає змогу зробити важливі висновки про його життя (бідність, погані умови тощо).

Поет порівнює пропасницю з іншою напастю – зубним болем («О болѣзних зубных»), який, на думку автора, є набагато страшніший («І в самых дознаванях наипаче и горша, / гды ж от трясавицы мука бывает

болша» [51, 304]), бо завдає більших страждань. При цьому письменник зазначає, що обидві хвороби шкідливі («Бо и то злая болѣзнь пребываеть здавна, / и так злая же аж трясавицы равна» [51, 304]), і покладається на Бога та одного з православних святомучеників – покровителя зубних лікарів та їхніх пацієнтів Антипу, єпископа Пергамського («И гды будет святого Антипы помощь просити» [51, 304]). У цьому творі так само наявна автобіографічна деталь: поет стверджує, що «И автор сии людскіи всѣ немощи позналъ, / кром Бог вкрыл, паральжных, французких, не взнал» [51, 304], і додає, що вважає себе «над усіх людей біднішим», бо він «безродный, и отнюд сырота» [51, 304].

Вірш, присвячений зубному болю, наявний і в доробку поета Лазаря Барановича, він має назву «Na zębów bolienie u Pana zliczenie». Баранович, судячи зі змісту цього твору, так само страждав через цю хворість, яку називав карою, що послана Богом:

Stąd znać żem grzeszny, zęby, Panie, kruszysz,
Kto-ć nic nie winien, zębów mu nie ruszysz;
Niechaj się wola, Panie, twoja dzieje,
W twym miłosierdziu nie tracę nadzieje [152, 312]

Причиною зубного болю, на думку автора, є «Kożdy grzech w mowie» (брехня, лайка тощо). Гріхи у вірші названо зміями (вочевидь, за аналогією до біблійного змія-спокусника [1М.: 1-14]), автор усвідомлює свою провину («Za grzech ust moich gęba jest skarana» [152, 312]) і сподівається на Божу ласку («Stwierdzi, że zęby nie będą kruszyły» [152, 312]).

Цікавими є спостереження Климентія Зіновієва, висловлені у вірші «О хорующих на болѣзн головную»: описуючи симптоми цієї недуги, Климентій робить висновок, що вона страшна насамперед тим, що вражає голову, оскільки «Же то всяким составом мати ест голова, / або теж всему тѣлу голова» [51, 305]. Ефект посилює наявність двох лексем-омонімів («голова» - орган тіла, «голова» – керівник, очільник), що, швидше за все, є не тавтологією, а властивою для

барокової манери письма грою. Схожий за тематикою вірш знаходимо, знову ж таки, у збірці Барановича «Lutnia Apollinowa» (вірш «Na bolienie głowy»):

Jeśli boli łeb,
W gębę kładnij chleb,
Chleb ten, który z nieba,
Na bol tego trzeba... [152, 283].

Говорячи про цілющий хліб, поет має на увазі насамперед Христа [Ів. 6: 48-51], тобто харч духовний, що підтверджують рядки «Pan przyszedł z niebem / do nas i z chlebem» [152, 283], хоча й земним харчем теж не радить нехтувати («I ten nie zawadzi, / co się w ziemi sadzi» [152, 283]). Слід зауважити, що Лазар Баранович, на відміну від Климентія Зіновієва, не вдається до детальних описів хвороб, в очах цього письменника природа недугів має насамперед духовний, а не тілесний характер, тож і ліки від них мають бути відповідні – Божя ласка і праведне життя.

За часів Климентія більшість захворювань припадало на зимовий час. Однією з головних причин захворювання був поганий одяг, який не захищав людей від морозу, а також тривале перебування на холоді і в неопаленому приміщенні (вірш «О перемерзающих людех: іли теж о зараженных в дорогах студеностью збытнею»):

Недобрая пригода ест и то на свѣтъ:
якъ в кого одежда худа муѣтъ терпѣти.

...

І не тылко в дорогах тоє то страждают:
але убогіи и в домах дознавают.

Же нѣоткул привезти дровец и теж нѣчим:

або теж и купити без грошей поити нѣ щым [51, 305-306].

Всі ці умови, як видно з вищенаведених уривків, були Климентію добре знані. Слід зауважити, що поет не в усіх своїх текстах вдається до детального опису тієї чи іншої недуги. Так у вірші «О хорующих на бользни ножныя...» він

просто висловлює жах, який викликає у нього хвороба і просить у Бога від неї захисту:

Не даи Боже и ножных болѣзнии страдати:

храни нас Боже от них, и ты дево мати.

Бо так муки терпят аж не знают що чинит:

же гды б было безгрѣшно могл бы з свѣта зступит [51, 306].

Розглянув Климентій і різні види глухоти (вірші «О глухих и не нѣмых» [51, 129], «О глухих и нѣмых» [51, 130]). Поет щиро співчував тим, кого спіткало це горе, усвідомлюючи, які незручності і випробування випали на долю цих людей. Порівнюючи становище двох хворих – глухого і глухонімого, автор, ясна річ, доходить висновку, що глухому ведеться все ж краще, але не набагато, оскільки навіть можливість говорити не рятує чоловіка від усіх неприємностей, зумовлених вадами слуху («Тылко ж щос мало єму тоє допомагаєт, / же к глухотѣ принамнѣи не нѣмыи язык маєт» [51, 129]).

Міркуючи про хвороби, письменник торкається не лише практично-фізіологічного, а й естетичного аспекту, зазначаючи, що недуга не просто руйнує людське тіло і завдає їй матеріальної шкоди, а й позбавляє людину одного з найцінніших дарів Божих – краси (вірш «О лежащих в немощах»):

Бо мовят на вид глядя здоровья испытуй:

а що не красен хорыи тому ся не дывуи.

І немощ никого отнюд не украшаєт:

тылко згола красоту тѣлесну згубляєт [51, 35-36].

Проте автор не забуває натякнути на те, що захворювання, як не дивно, може мати і позитивний результат: занедужавши, людина часто замислюється над своїм життям, своїми вчинками, над своїми стосунками з Богом. Багато хто, опинившись у небезпеці, починає серйозніше ставитися до християнської моралі, повніше усвідомлювати свою відповідальність перед Творцем. У Святому Письмі хвороба часто виступає Божим знаряддям, за допомогою якого Всевишній вказує людям на їхні помилки і закликає їх виправитися, очиститися

від облуди. Так фарисея Савла, майбутнього апостола Павла, було покарано сліпотою за те, що він жорстоко переслідував перших християн. Нечестивого слугу пророка Єлисея вразила проказа. Прокаженим став Божий чоловік Йов, якого вирішив випробувати диявол. Біблійне вчення не гарантує вірянину абсолютне звільнення від недуги в земному житті, але запевняє, що кожна хвороба може послужити духовному зростанню і сприяти явленню Божої слави. Недарма численні послідовники Ісуса (Симеон Стовпник, Феодосій Печерський) сприймали хворобу як можливість духовно зміцнитися й утвердитися у своїй вірі. Однак недуги не є обов'язковою умовою наближення до Творця, тож Климентій зазначає, що «І требъ и здоровым о смерти памятаѣ» [51, 36].

Як підсумок до теми хвороб можна навести твір, що, як це не парадоксально, розміщений ледь не в самому початку книги – вірш «О болѣзних всякого створеня животного; паче же о человеческих: по словесех апостолских». Цей текст не містить опису якогось конкретного захворювання, натомість Климентій розмірковує в ньому про недугу як таку і звертається до новозаповітної теми страждань Ісуса Христа:

Бо гды Христос глава всѣх, отята бѣше:

тогда все аки без глав до трех днии страждаше.

І по страстех его вес род вѣрнии смутися:

а по воскресеніи зас возвеселися.

Тѣм Христе главо наша болѣзни нам сѣляи:

и от душепагубных грѣхов нас отвращаи [51, 32].

Слід зазначити, що термін недуги у християнському вченні має подвійну семантику: він позначає як тілесні хвороби, так і духовні вади. Православ'я розглядає гріховність людини як хворобу, що передалася їй від Адама і Єви. Недосконалу природу перших людей успадкувало все людство (у Святому Письмі сказано, що Єва стала матір'ю всіх людей на землі [1М. 3:20]). Щоб

зцілитися, позбутися своєї грішної сутності, чоловік мусить звернутися до Бога – єдиного, хто може вилікувати його душу.

Тож цілком логічно припустити, що духовна хвороба була для Климентія набагато страшнішою за хворобу фізичну. І хоч би як сильно його не лякали фізичні немощі, найбільше він боявся духовної недуги.

4. 3. Твори про народні ремесла

Проте найбільше вражає представлений Климентієм огляд тогочасних професій. Архієпископ Ігор Ісіченко стверджує: «Мабуть, ніде в українській літературі до Івана Котляревського поезія народного побуту не відображалася з такою масштабністю і любов'ю» [43, 382]. Десятки своїх віршів Климентій Зіновійович присвятив опису ремесел, тієї важкої і копіткої роботи, яка щодня забирала більшість часу селян і ремісників. Всього у доробку письменника налічується 47 творів, присвячених темі фахової праці. Це найбільший тематичний корпус у творчому доробку поета. Митець говорить про низку важливих професій – гончарство, малярство, млинарство, шевство тощо: майже в кожній з них він бачить дане Богом благословення, тому що всі вони відіграють неабияку роль у господарському і навіть духовному житті суспільства. Так у вірші, присвяченому гончарям, поет висловлює свою симпатію до представників цієї професії тим, що вводить у текст образ Всевишнього як основоположника гончарства (вірш «О гончарях: слово вѣршовое похвалное») :

Первыи на свѣтъ гончар ремесник труждател:

сам Господь Бог, Адама и Євъвы создател.

Которыи дал людем всѣ хытрости умѣти:

и всяку премудрост хотящым разумѣти.

Прето мощно гончарство святым дѣлом назват:

поневаж Бог Адама зволил зъ глины создат [51, 131].

Автор звертається до біблійної оповіді про створення перших людей, хоча слід зауважити, що Адама було створено не з глини, а з земного порошку, проте не варто забувати, що всіх інших сухопутних створінь Бог учинив таки з землі, сиріч з тієї ж глини. Таким чином Климентій сакралізує гончарство, однак не робить гончарів рівними Богу, тому що це, з огляду на віру письменника, було б звичайнісіньким блюзнірством: «І гончарям человека мощно б з глины зробіт, / тылко ж невозможно зробивши душъ влѣпит» [51, 131]. Натомість поет представляє гончарів як спадкоємців давньої традиції творення з глини посуду та інших необхідних у побуті речей: «Єднак сосуды робят напитки выпиват / и всякіе теж горшки що ѣсти готоват» [51, 131]. Та це не єдине, що викликає повагу митця:

Так же и кафлевыє печи выставуют:

и розныє на кафлях оздобы мудруют.

А барзѣи що покощуваными называют:

где фарбами всякоя красы додавают.

Іменно же многіє шмалцами кладут цвѣты:

и велми премудрыє полагают квѣты [51, 131].

У цьому творі письменник демонструє своє естетичне сприйняття гончарства, оскільки звертає увагу не лише на практичну користь виробів, а й на їхнє оздоблення. Климентія не лишає байдужим те розмаїття барв і квітів, що ними прикрашають печі, біля яких потім приємно грітися: «Аж бы безпреч хотѣл на тую дивитися / пѣч: и грѣтись до такои мило притулится» [51, 131]. Але одухотворити створений ними предмет гончарі, як зазначає автор, не можуть: наділити життям здатен лише Творець.

Не менш важливою для суспільства є праця теслярів, які зводять будинки для людей і церкви для Бога. Треба зауважити, що храм посідає дуже важливе місце у християнстві. Ще до приходу Христа Господь звелів ізраїльському царю Соломону побудувати для Нього розкішний храм – символ повсякчасної присутності Творця у житті обраного народу. Ця велична споруда була для

ізраїльтян культовою. І хоча Новий Заповіт проголосив усіх віруючих людей храмом Духа Святого, а в Небесному Єрусалимі храму не буде взагалі [Об. 21:22], традиційні християнські деномінації продовжували шанувати церкви як Божу оселю, святі місця, благословенні Духом Всевишнього. З огляду на це можна стверджувати, що теслярство було для Климентія Зіновієва не просто важливим ремеслом, а й богоугодною працею задля зміцнення християнської віри (вірш «О теслях»):

И теселскіє в чести маистрове бывають:

же мудрыє будинки они выставляют.

Меновите яко то покои панскіи:

або теж іныє и полати царскіи.

І церкви оздобныє въ славу Христу богу:

за что треба творити им похвалу многу [51, 135].

У вірші наявний образ хреста як знак духовного очищення від гріхів і порятунку від кари за нечестиве життя. Для послідовників Ісуса хрест є символом страти Спасителя і Його перемоги над темрявою і смертю. За легендою, цей знак було утверджено імператором Костянтином, який, глянувши перед битвою на небеса, уodrив там хрест і почув голос, що сказав йому «Ним перемагай». Тож не дивно, що процес встановлення хреста на верхівці храму благословляє сам Бог:

А гды ся прилучит крест на церков всстановляти:

тогда мусят всѣ свои грѣхи вспомнати.

А так на банѣ стоя крест постановляют:

Бог им помагаєт, и падат не допускаєт [51, 135-136].

Праця у християнському вченні постає як спосіб того ж таки очищення: не дарма Христос порівнював своїх послідовників з виноградарями і жінцями. Це дає підстави говорити про роботу не лише як про джерело матеріального існування, а й як про шлях пізнання Бога. Тут варто звернути увагу на вірш «О иконописцах...», в якому Климентій протиставляє малярів – тих, хто зображує Божий лик згідно з волею Творця, і богомазів – тих, хто не має хисту до

малярства і бажання вчитися цій науці (вже сама назва цих людей («богомази») говорить про них, як про ледарів, що роблять усе абияк – «мажуть», а не малюють):

І котрыи маляр чисто вѣк свои провождает:

то чудовна от него ікона бывает.

А богомазкіє чуд образки не мают:

бо тылко Богу своим ремеслом наругают [51, 140].

Ікона у православ'ї – важливий культовий предмет: зображення лику Христа (святих, Богородиці): є своєрідним «вікном» до іншого, вищого світу. Від ідолів, поклонятися яким у Біблії суворо заборонено (яскраве тому підтвердження – старозаповітна історія про Золоте Теля [Вих. 32: 114]), ікона відрізняється тим, що не має ніякої цінності сама по собі, а являє собою знаряддя в руках Бога. Створення ікони – не лише важка, а й дуже копітка праця, недарма майстри-іконописці тривалий час постилися, перш ніж розпочати її написання. Для Климентія, вірного православної церкви, мистецтво іконописання – благословення, дарована Усвишнім:

Всяких бо рукодѣлии през Дух Свят научил:

и малярскую мудрост тогда ж людем открыл.

Жеб на чем колвек Єго твар ізъображали:

такожде и всѣх святых твари маліовали [51, 140].

Наявна у даному вірші антитеза «маляри» - «богомази» стає ще виразніша, якщо поглянути на цей твір в контексті євангельської притчі про дерева, які пізнаються по своїх плодах. Плодом майстра, якого Бог сподобив на добре діло, є ікона, тоді як про роботу «богомазів» Климентій говорить зневажливо:

А богомазкіє чуд образки не мают:

бо тылко Богу своим ремеслом наругают.

Гды жадной на іконах их, не маш оздобы:

и малярской теж якои колвек подобы [51, 140].

Беручи до уваги всю значимість ікони у православному віровченні, можна стверджувати, що результати діяльності «богомазів» були для Климентія не лише погано виконаною роботою, а й справжньою профанацією, ледь не святотатством.

Богомази – не єдині, проти кого Климентій Зіновієв спрямовує свій сарказм. Так вірш, присвячений ткачам («О ткачах»), поет починає у доволі зневажливому тоні:

Меж іных ремесников і ткач умѣшався:
і так же як іные ремесником назвався.
Могла б Россія наша и без ных прожити:
іное в турских странах матеріи робити [51, 133].

Автор висловлює думку про непотрібність ткацтва як окремої професії і мотивує це тим, що в багатьох рідинах жінки й так володіють цим ремеслом, і наводячи приклад інших країв: «А в Литвѣ всякіє жоны ткачов и не знают, / развѣ козацкіє іные потворство мають» [51, 133].

Невідомо, чим була викликана така неприязнь Климентія до ткацтва: можливо, письменник справді вважав це заняття другорядним або ж просто мав негативний досвід спілкування з представниками цієї професії (згадаймо нелюбов письменника до собак). Хай там як, але в кінці вірша митець змінює своє ставлення до ткачів, переходячи від уїдливої іронії до сором'язливого вибачення, що свідчить про бажання автора ставитися до всіх по-християнськи доброзичливо: «А за вѣршъ сеи од ткачов прощенія желяю / и ремесла вашего крыи Боже не зневажаю» [51, 133].

У наступному вірші Климентій розмірковує про бондарів, заняття яких, на думку поета, «Честно ест... велми надобно...» [51, 134]. Поет перелічує всі вигоди, що їх приносить людям бондарське ремесло і вказує на ряд цікавих господарських подробиць:

Гды б не они нѣ в чем бы напитков хранити:
и нѣ в чем было б жонкам и воды носить.

А що обрѣзки шевцѣ и кравцѣ покидають:

а бондарѣ обрѣзков своих не викидають.

Як то трѣски котрыми может въ печѣ палити:

также зас особливе и ѣсти наварити [51, 134].

Климентія настільки вражає працелюбність бондарів, що він ладен пробачити їм вживання спиртного («А що заробит мусѣт часом и пропити, / послѣ працы животы троха покрѣпити» [51, 134]), і тютюнопаління («І не будет дрѣмати же то стуки гряди, / а к тому наипаче як потягнет табаки» [51, 134]), хоча у вірші, присвяченому тютюну, сказано, що «Злая вплодылася реч и всяда ест явна, / же розныи люд заживаєт табаку здавна» [51, 48]. Очевидно, Климентій, говорячи про бондарство, розглядає горілку й тютюн не як шкідливе зілля, а як речовини, що стимулюють до роботи, тим паче ніде не згадано, що ремісники вживають їх понад міру; слід зазначити, що автор засуджує не пиття вина й горілки як таке, а саме пияцтво, це видно на прикладі вірша «О винѣ або теж о горѣлцѣ», в якому поет стверджує, що «Дав Бог и горѣлчаныи трунок на пожиток», і постраждає від цього трунку насамперед той, хто «збытне будет пит» [51, 88]. Тож цілком логічно, що і виробники хмільних напоїв не викликають у Климентія Зіновієва гніву й осуду, бо виготовляють корисний (на думку поета) продукт (вірш «О винниках, іли о винокурах, або теж о горѣлчаниках, що горѣлки робят у винницах»):

І винники на свѣтѣ достоины поваги:

а не треба крыи Боже дават им зневаги.

Потребныи бо они вѣм трунок виробляют:

котрого и монархи сыльныє вживають [51, 145].

Але при цьому письменник не забуває зазначити про шкоду, що її може завдати людині спиртне. Однак винороби у цьому не винні, корінь біди слід шукати в поширеному на українських землях пияцтві: «Бо гды ж вино невинно винен злыи обычаи, / же през мѣру хто пиєт, а не так як звычаи» [51, 145].

Тут доречно повернутися до вже згадуваного раніше євангельського сюжету про диво, яке Ісус Христос учинив на весіллі в Канні Галілейській: побачивши, що гостям бракує вина, Він обернув на вино звичайну воду і тим самим врятував господарів дому від ганьби [Ів. 2: 1-12]. Климентій Зіновійв відзначає здатність вина й горілки звеселяти людей, імовірно, поет сам неодноразово уживав ці напої, тому й благословляє винників на подальшу трудову діяльність:

Робят бо они то для веселости людзскои:

а не для причины злои або теж нелюдскои.

І годно б их величат над іных наипаче:

ведлуг самои правды святои не іначе.

Зачим и винник нехаи здоров ся труждаєт:

а горѣлок робити не перестаєт [51, 145].

Таку само позицію Климентій займає і щодо пивоваріння («О пивоварах»), стверджуючи, що «И броварников або пивоваров треба...» [46, 161] і просячи Бога благословити цих людей. У цьому вірші письменник навіть не згадує про загрозу пивного сп'яніння і говорить, що працівник має скуштувати не лише пиво, а й «мед сытячи такъже спробовати».

Будучи людиною книжною і письменною, автор не міг оминати увагою і друкарів. Виготовлення книг на той час потребувало значних зусиль і ресурсів, це була дуже важка і відповідальна робота. В основі пошани Климентія до книги лежала його віра, адже християнство за своєю суттю бібліоцентрично, воно спирається насамперед на Боже Слово, що представлено саме книгою – Святим Письмом. Для кожного віруючого Біблія – сакральна книга, поширення і розквіт християнства в Європі став можливий саме тому, що Боже Слово потрапило на язичницькі землі. Потреба читати і розуміти Святе Писання зумовила розвиток писемності й освіти у низці країн, зокрема й в Україні. Климентій Зіновійв розумів, наскільки важливим є книговидавництво для духовного розвитку суспільства, тому й називав ремесло друкарів святим («О друкарях, що книги друкуют»):

Пишу вѣршы друкарям ремесникам славным:

которые дрюкують книги православным

Людем: бо всѣм дѣло их свято ест и честно:

а барзѣи тым котрые живут благочестно.

Друкують же всякіє церковныє обрядки:

и всѣ христіянскієє розныє порядки [51, 143-144].

З любов'ю і повагою автор розповідає про важкі умови друкарської праці, з повагою перелічує тяготи, що їх зазнають друкарі в процесі роботи – постійне напруження ніг та очей («особливе ногам, очам неспокоюно»[51, 144]), недосипання і виснаження («Зачавши бо мусят ся до поту тру ждати; / аж развѣ в нощи могут из мало поспати» [51, 144]), з метою викликати якомога більшу повагу чительників до цього ремесла.

Деякі види діяльності викликають у Климентія негативну реакцію не через свою непрактичність (як, скажімо, ткацтво), а через сам неприємний процес роботи – вірш «О сытниках, и о решетниках». Сам процес виготовлення сита письменник сприймає з огидою, причина якої – сировинний матеріал:

Мерзено здавало б ся то ремесло и брыдко:

зѣ конских огонов сыта робят вспомнѣти гидко [51, 145].

Проте вже в наступних рядках поет долає відчуття бридливості і визнає, що й таке ремесло потрібне, оскільки без сита не спечеш білого хліба, зокрема й необхідних для церковного служіння хлібців-просфор:

А тылко ж хоч брыдко хоч гидко, що ж мѣем чинит:

гды не мощно хлѣб свѣтлыи окром сыта уходит.

...

І на просфоры муку пшеничну просѣвають:

на которых Богови офѣру приношают [51, 145].

Зрештою автор доходить висновку, що навіть найнеприємніша праця не оскверняє людину, якщо її роблять задля слави Божої і суспільного блага:

А так можем ся и мы и сытництвом не гнушат:

а зъгоршытелност тую на сторону откладат.

Бо що ся у христіян поводит, то все чисто:

и за освященієм премѣняется вчисто [51, 145-146].

Дивує та обережність, з якою Климентій пише про лікарів (вірш «О докторях, и о цѣлюриках»). Поет ніби і визнає, що «Велми и докторство ест потребно на свѣтъ: / же каждыи бы доктора хотѣл собѣ мѣти» [51, 158], але потім говорить, що ніяка лікарська наука не здатна змінити Божий план:

Еднак гды Бог смерти не даст, и доктор поможе:

а приидет кому конец, юж доктор не поможе.

І сам себе от смерти и он не заступит:

як конечна кончина и єму наступит [51, 159].

Як бачимо, для автора сам лікар не є захисником від хвороби, він лише союзник у боротьбі з нею. Це кардинальна відмінність земного «доктора» від небесного Бога: Ісус Христос не лише зціляв недужих і воскрешав померлих, а й сам воскрес і явився людям, засвідчивши тим самим Свою перемогу над гріхом. І якщо Всевишній є вірним Заступником, що дарує віруючим у нього захист і втіху, то ефективність від допомоги лікаря вельми сумнівна:

Тылко ж признаєм, же щос мало помагают:

котрые когда болѣзными изнемагают.

Тылко ж на лѣченом не наѣздится конѣ:

трафлялося тых лѣкарствъ заживати и мнѣ [51, 159].

Останній з наведених вище рядків свідчить, що Климентій сам звертався до лікарів (хоча невідомо, через яку саме хворобу), але вони не змогли полегшити його страждань (тут слід узяти до уваги рівень розвитку тогочасної медицини).

Дещо осторонь він інших текстів стоїть вірш «О дударях, що в дуды іграют» [51, 150]. Діяльність дударів Климентій оцінює негативно, але якщо ткачам письменник закидає непотрібність їхньої праці, робота ситників відштовхує автора тим, що гидка суто в технічному плані, а «премудрість

лікарів» викликає скепсис своєю неефективністю, то промисел музикантів, що грають на сопілці, є, на думку, поета, не просто марним і непрактичним, а й ворожим щодо оточуючих. Климентій трактує гру на сопілці як нечисту забаву, що зводить простий люд: «Повѣдают же та ігра нечестива, / леч гды не от Бога, то отнюд злочестива» [51, 150-151]. При цьому гру на інших інструментах автор не засуджує, а навіть схвалює. Так Климентій говорить, що «безгрѣшно ест въ тренбы и в домѣх трубити, / звлаща въ великих властей и в котлы бити» [51, 151], особливо у зв'язку з великими християнськими святами. Але щодо сопілки поет залишається безкомпромісним:

І бодаи загинула дуда на всѣ вѣки:

жеб болш не видали ю вѣрныє челоуѣки.

І научившымся людем в нея іграти:

треба за тоє крѣпко от сердца каяти.

А си до всѣх дяблов у воду втопити:

або огнем великим у гною спалити [51, 151].

Щоб зрозуміти, що викликало в автора таке несприйняття сопілки, звернімо увагу на рядок твору, у якому мова йде про забави в корчмі («А корчемные игры похвалы не годны» [51, 151]). Корчма, як уже було зазначено в одному з попередніх розділів, була одним головних осередків розпусти, пияцтва і морального занепаду. Тож Климентій міг сприймати сопілкарів як символ безпросвітнього гультяйства, пустопорожніх веселощів і безбожного життя. Християнство не засуджує музику як таку: у Книзі Псалмів сказано, що Бога слід хвалити на всіх інструментах [Пс. 150: 1-5], та й сам Климентій у вірші, присвяченому музикантам («О музыках...»), говорить про їхнє ремесло як про веселе, і зазначає, що вони «іграми своими смутных пудвеселяют» [51, 136], а також «самому Богу похвалу отдаютъ.» [51, 136]. Однак якщо музика стає на службу людським порокам, вона автоматично обертається у зброю в руках нечистого.

Загалом у спадщині Климентія Зіновієва знаходимо твори, присвячені різним, часом цілком протилежним за своєю суттю ремеслам. Перед читачем постають образи ковалів, ратаїв, кравців, перевізників, котлярів, каменотесів, цегельників та багатьох інших робочих людей. Праця є для письменника однією з найбільших людських чеснот. Шанобливе ставлення до роботи було зумовлено не лише сповідуваною автором християнською мораллю, а його питомо бароковим світоглядом, згідно з яким активна діяльність – один з найнадійніших способів пізнання світу.

Свою повагу до праці висловлювали й інші тогочасні письменники. Ось як описує діяльність хліборобів Лазар Баранович (вірш «Polna robota, do niej ochota»):

Iak kopiynicy stoia kłosy w polu
 Y żency pozną zaś onych bez boiu.
 Pot z żencow ciecze, bitwa tu nie krwawa,
 Pozęte kłosy w kopy składać sprawa.
 A z snopow kopy pocieszne mogiły,
 Ktoremi nasze skrzepiaiąc siły [152, 310].

У даному тексті постає весь процес хлібовиготовлення – від жнив до випічки, автор говорить про це дійство з повагою, наголошуючи на важливості польового господарства для повсякденного життя. Слід звернути увагу на вжиті письменником образи: «kopiynicy», «bitwa», «pocieszne mogiły» – попри те, що автор порівнює жнива з боєм, настрій вірша дисонує з настроєм низки інших творів Барановича, адже поет описує не страшну різанину, а копіткий і корисний труд. Вдаючись до метафор, віршописець демонструє переваги мирної праці над збройними сутичками, в останніх рядках уривку наявний цікавий парадокс: автор стверджує, що «mogiły» (охарактеризовані, здавалося б, недоречним епітетом «pocieszne»), живлять людей («nasze skrzepiaiąc siły»), і таким чином образ набуває іншого, невластивого йому значення, що також підкреслює ідею твору.

За настроєм і тематикою вірш дуже близький до творів Климентія, навіть закінчення схоже – автор урочисто згадує Бога і майбутнє потойбічне життя:

Ociec na niebie o chlieb prosić Siebie
 Każe. On w naszej posila potrzebie.
 O chlieb na ieden dzień prosić kazano,
 O iutru co ma być, nie powiedziano.
 Ieśli pomrzemy marnie, chleba trzeba,
 Sam nas niechay Pan prowadzi do nieba [152, 310].

Дещо інший погляд на працю маємо у творчості Григорія Сковороди, який висунув ідею «сродної праці» - заняття тією роботою, до якої людину сподобила сама природа. Особливо яскраво ця ідея виражена у збірці байок «Басни Харковския». Ось що говорить про цю збірку дослідник Леонід Ушкалов: «На "Баснях Харковских", особливо "бабаївського циклу" виразно позначився досвід роботи Сковороди над філософськими діалогами... Філософською також є основна тема, якою переймається Сковорода-байкар – "сродність". Добра половина всіх "Басен Харковских" присвячена саме їй...» [132, 26]. Більшість персонажів сквородинівських байок – тварини, образи яких втілюють різноманітні чесноти і вади. Сюжет байок побудовано за принципом антитези – негативним рисам одних персонажів протиставлено позитивні риси інших. Тавруючи лінощі та оспівуючи працелюбство, Сковорода проповідує ідею «сродности» за допомогою конкретних прикладів, наведених у тому чи іншому творі. Робота, на думку мислителя, є головним заняттям людей у цьому світі. Розгляньмо байку «Кукушка и косик», де автор подає діалог між двома птахами, в кінці якого Дрізд викриває Зозулю як гультьяйку і ледащицю, що гає свій час без діла: «Да ты ж, сударыня, только то одно и дѣлаеш, что, подкинув в чужое гнѣздо твои яйца, с мѣста на мѣсто перелѣтывая, поіош, пѣш и ѣш. А я сам кормлю, берегу и учу свои дѣти, а свои труды облегчаю пѣніем.» [113, 120]. Даний твір, як і більшість байок, складається з двох частин – власне діалогу і «сили», у якій автор розтлумачує читачеві зміст байки. У «силі» байки «Кукушка и косик» письменник говорить:

«Премножайшии, презръв сродную себѣ должность, одно поют, пьют и ѣдят. В сей праздности несносную и большую терпят скуку, нежели работающіи без ослабы. Пѣть, пить и ѣсть не есть дѣло, но главнаго нашего сроднаго дѣла один точію хвостик. А кто на то ѣст, пьет и поіот, чтоб охотнѣе послѣ раздоху взятъся за должность, как за предлежащій путь свой, сему скуку прогнать не многова стоит: он каждый день и дѣлен, и празден, и о нем-то пословица: Доброму чловѣку всякой день праздник. Должность наша есть источником увеселенія.» [113, 120]. Схожу думку бачимо в низці інших байок Сковороди (напр., «Пчела и Шершень» [113, 126]), який, на відміну від Климентія Зіновієва, дивиться на працю крізь призму створеної ним же філософії: робоча діяльність є для нього насамперед невід'ємною частиною розвитку особистості, своєрідним сходженням до вершини пізнання Всесвіту, тоді як Климентій сприймав працю перш за все як джерело матеріального існування соціуму.

4. 4. Збірка фольклору або ж приповістей посполитих

Не менший привід говорити про Климентія Зіновієва як про письменника-дослідника дають зібрані ним народні приказки і прислів'я, вміщені у тій таки книжці «Вірші і приповіді посполиті», з чого видно, що поет вивчав не лише побут народу, а і його фольклор. Як людина освічена, Климентій цікавився афоризмами, приказками, прислів'ями – всіма тими мовними і смисловими «іграшками», якими можна яскраво виразити думку і прикрасити художній твір.

Вислови, зібрані у книжці, розподілені за алфавітним порядком і виокремлені в розділ («Приповіді або теж присловія посполитые ...»). До систематизації висловів за їхнім змістом автор не вдавався. За своїм характером даний розділ книги нагадує перекладну збірку «Пчолоа», що була тривалий час популярна серед освічених кіл українського суспільства і містить вислови відомих людей (античних філософів, Отців Церкви), а також вислови зі Святого Письма. Але між «Пчолою» і «Приповідями» Климентія існують вагомі

різниці: якщо у першій книзі більшість афоризмів, як правило мають авторів (серед яких такі мислителі як Діоген, Сократ, Епікур, Плутарх, Евріпід, Езоп, Іван Златоуст та ін.), то в «Приповідях» автори висловів не вказані. Це можна пояснити тим, що переважна більшість афоризмів, записаних Климентієм, має народне походження, тобто є продуктом колективної творчості. У «Пчолі», крім того, присутній поділ висловів за тематичним принципом («Слово 1. Про життєву доброчесність і злобу», «Слово 2. Про мудрість» та ін.), чого, як уже було сказано, у Климентія немає.

За змістом зібрані у письменником афоризми можна розподілити на дві групи:

1. Морально-дидактичні. Це вислови, які містять настанову, рекомендацію, повчання, вказують, як слід поводитися у тій чи іншій життєвій ситуації. Приклади:

Всякая неправда грѣх [51, 218].

Лучше в бочцѣ, неже в чужои глотцѣ [51, 232].

Мовивши слово, треба бути паном [51, 233].

Але таких висловів у «Приповідях» небагато, вона є більш поширеними у «Бджолі» («Сирах. "Кожен, хто ненавидить брата убогого, той далекий від любові. Ліпше у пільмі перебувати, ніж без друга."»; «Сократ. "У дружбу приймай не всіх, хто хоче, а тих, хто твого єства гідний. "»; «Кратіл. "Не від кожної людини те, що дає, приймай. Благому недостойно годуватися злом. "»).

2. Вислови, що виражають певний досвід. Такі афоризми не містять повчання, натомість просто констатують певне життєве явище, закономірність, виражають ставлення мовця до об'єкту мовлення, результат причинно-наслідкового зв'язку, у збірці Климентія вони становлять більшість. Приклади:

За парою свѣта не выдати [51, 226].

На собацѣ не хотѣв бы слухати таких слов [51, 234].

Не таков Бог як лихые люде [51, 235].

Обѣцав пан кожух да и слово его тепло [51, 239].

Про те, яке важливе місце у творчості Климентія Зіновієва посідали зібрані ним посполиті приповісті, говорить той факт, що він виніс назву цього розділу в заголовок своєї збірки. Живучи серед простолюду, письменник сприймав народну мудрість як одне з джерел свого натхнення.

4.5. Художньо-стильові особливості віршів Климентія

Як досвідчений віршописець Климентій Зіновієв уживає у своїх творах досить широкий спектр художньо-стильових засобів. В арсеналі поета знаходимо епітети, метафори, гіперболи, порівняння та ін. Таке розмаїття тропів було зумовлено низкою чинників, В. Колосова з цього приводу зазначає: «Художнє мислення Климентія, світогляд якого формувався під впливом панівної на Україні кінця XVII – поч. XVIII ст. релігійної ідеології, було ще міцно пов'язане з навіяними біблійними книгами уявленнями, церковно-культовою і релігійно-дидактичною літературою. Та водночас, як ми бачимо, воно живилося народною творчістю, вбирало образні вислови і поетичну символіку, вироблену живою мовою» [52, 155]. Так для увиразнення художніх образів митець активно використовує епітети, одні з яких мають релігійний характер, інші взято з народної лексики, з побуту простого люду і козаків. Часто трапляються порівняння як народного, так і авторського походження. Особливе місце посідає метафора: Климентій нерідко вдається до неї як до способу максимально чітко висловити свою думку і донести її до читача. Що ж до римування, то, за визначенням Колосової (177), перше місце у збірці посідає жіноча рима – 2770 парних рядків з 3355 (тобто понад 80 % від загальної кількості), досить часто зустрічається рима чоловіча (460 парних рядків), рідше – дактилічна (125 парних рядків), зовсім рідко – гіпердактилічна (3 парні рядки). Прикладом вірша з жіночою римою є твір «О злобѣ людиѣ памятозлюбных, урядовых»:

Если кто озлобленных сыротъ не прощает:
такому самъ Господь Бог до зѣла отмщает.
Кром сыротъ скорбному из мосту да в воду:

а нехай бы на свою кождыи позрѣлъ вроду.

А праведный судія въ правду разсуждаєт:

и вышнему судіи Христу подражаєт [51, 65].

Як бачимо, в усіх рядках завершальні слова мають наголос на передостанньому складі. Винятком є закінчення вірша, де наголос падає на останні склади: «Тѣм и памятозлюбных Христе Боже настав / на стезю спасенную: и грѣхи имѣ остав» [51, 66].

Подібна ситуація є у творі «О пеняковатых людех злых»: майже повна домінація жіночої рими, крім останнього речення:

Если мовят на кого, хто пенею лѣзе:

таковыи злыи человек горш ножа рѣже.

І бодаи пенным нѣгды не служило щастья:

же великое людям добрымъ чинятъ нещастья.

Лучшеи бы пенному сыло на шію взложить:

нежели бѣдных людеи правдивых зводить.

І бодаи паки мовлю Бог таких не множил:

же не єдин на свѣтъ от них барзо тревожил.

Бо пенные далеко отстоят от правды:

колко в шелягу сѣбра толко у них правды.

Зачим окаянным лѣпшъ бы по правдѣ жити:

нежели неправдою души имѣ губити.

Мы же братіє прошу вас по правдѣ живѣм:

хоч убоги будем, а зла людям не чинѣм [51, 45].

В окремих творах (напр., у вірші «О убивающих, или губящих смерти самых себе: з своих неразсуждении») жіноча рима не просто домінує, а й становить єдиний представлений у тексті тип римування.

Чоловіча рима у віршах Климентія не є такою поширеною – кількість рядків з таким видом рими заледве перевищує 13%. Її присутність у творі нерідко залежить розмірів того чи іншого тексту: що більший обсяг, то частіше

зустрічаються рядки з наголосом на останньому складі, прикладом чого можуть послужити вірші «О босаках, що босые без обуvenія в зымѣ ходят» (8 пар) і «О золотарах» (4 пари). Щоправда, значний відсоток таких рядків трапляється й у творах, які невеликі за обсягом, як от «Нищенский вѣрш»:

Осе ж панове пришов до вас и я:

що мѣю собѣ хорошеє имя.

А хорошеє такъ, же єсмо Свырид

и сам также хорошии глядѣтес мнѣ на вид.

А правда гречныи єстем и хорошии:

и богатии же много мѣю вошии.

Зволся ж славная мѣщанко мнѣ в голову поискат:

то можеш от мене того ж скарбу ся набрат.

А ты мнѣ за тои скарб ничего не даи:

тылько за мене дочку свою отдаи [51, 68].

Даний твір містить десять пар римованих рядків, з них чотири пари (40%, всі вони представлені у вищенаведеному уривку) мають чоловічий тип римування.

У ряді текстів зустрічається і дактилічна рима (наголос на третьому складі від кінця слова), рядки з нею можуть стояти і на початку, і всередині, і наприкінці твору, в окремих випадках (вірш «О волочащихся поневоле людех ...») вони йдуть один за одним:

Пресѣчет жызнѣ: и нищо доброє не справит:

если его в нendзѣ Бог до конца оставит.

Тѣм о Боже, мѣи на их своеє призрѣніє.

и всемошноє паки вѣ благо хотѣніє.

Да не впадутъ для скорбеи вѣ отчаяніє:

але мѣть будут нехаи на тя чаяніє [51, 83].

Але такі випадки не є поширені, тому зазвичай рядки з дактилічним типом римування з'являються у текстах поодинокі (вірш «О невѣгласах

укоряющих тых людей: котрые писаніем святым выкладывают что полезное на ползу душ их»):

І кгда будете слушат оных то науки:
 певне свободытеся от будущои муки.
 А если от учащих слов тѣх не приимете:
 то чего не зычу вам, подѣлом приимете.
 І если запасную хто собѣ душу маеш:
 воля твоя согрѣшаи як ты собѣ знаеш [51, 66].

До гіпердактилічої рими Климентій Зіновійв вдається лише кілька разів, зокрема її можна побачити у вірші «О клеветниках», який складається з чотинадцяти римованих строф – тут слід звернути увагу на дев'ятий і десятый рядок: в останніх словах наголос падає на перший склад («А сам ся выставует пред всѣх праведником, / а ест проклятым таинным над всѣх ябедником»)[51, 45]. Іноді письменник використовує такий стилістичний прийом як римування внутрішнє, особливо коли вводить у свої тексти народні приказки і прислів'я (вірш «І сие тому жѣ подобное, о пяных, и о неписменных»):

И приповѣсты посполитые людзкіе,
 особно научают трезвости, гды мовят.
 Добро тому пит, в ком хмѣл спит.
 и паки: пи да ума не пропи.
 и еше: пии да не выи.
 и зънову ж, пи да не впиваися, меж чужыми людьми выстерѣгаися:
 бо хмѣл мовит безпечне, да не статечне [51, 90].

Не гребує письменник й асонансом з алітерацією, у чому можна переконатися, ретельно дослідивши твір «О церкви и о людех, молящихся в ней»:

Прето намъ вѣрнымъ требѣ церкви поважати:
 и в них усердно молбы Богу приношати.
 Освѣдчаєт о церквах святых и приточник:

иждь праве спасенію нашему источник [51, 195].

Перший рядок вищенаведеного уривку складається з шести слів, чотири з них містять дрижачий звук «р». Схожу картину видно у вірші «О убивающих или губящих смерти самих себе з своих неразумении» – алітерація (повторення звуку «с») наявна як у заголовку, так і в самому тексті (повторення звуків «с» і «б»):

А самому не треба себе погубляти:

але и в злых пригодах треба уважати.

Бо хто сам себе з свѣта сего погубляет:

тои Юдыной нагороды зарабатывает [51, 44].

Досить цікавим є вірш «О токарях». Твір містить багато слів з глухим приголосним «т» (особливо п'ята строфа), через це виникає враження, що автор в такий спосіб хотів підкреслити свою повагу до представників описаного ним ремесла:

И токарство честно ест дѣло и надобно:

и чирство меж іными маистерствы подобно.

І певне чесно, же то ложки выточают:

котрыми и панове часом užívають.

Так теж оздобные точат и тарѣлки:

зъ которых ядят и пьют зварывши горѣлки [51, 152].

Приклади асонансу представлено у багатьох текстах Климентія, серед яких – вже згадуваний вірш «О злобѣ людиа памятозлобных урядових»: голосний «о» домінує у назві твору, а також у деяких строфах (напр., другій або третій):

Если кто озлобленных сырот не прощает:

такому сам Господь Бог до зѣла отмщает.

Кром сыротѣ скорбному изъ мосту да в воду:

а нехаи бы на свою кождыи позрѣл вроду [51, 65].

Зрештою, віршотворець сам дає оцінку своїй майстерності у творі «Се же паки вѣрш, вѣмѣсто предмовы, до ласкавых и благоразумных читателей...», демонструючи самокритичність і добру обізнаність з тонкощами поетичного ремесла:

Кто вѣршописец зѣволит сию книгу читат:

то где мало омылност взрыт не рач дывоват.

Бо індѣ и не равно сылляв доклададем:

еднак ім приличностеи болшеи поклададем.

Может и сызора где знаити розерванна:

также и катенція где колвек неравна [51, 205].

Слід сказати кілька слів і про гумористичний настрій, притаманний деяким віршам цього автора. У доробку Климентія присутні твори духовного характеру, неодноразово можна зустріти моралізаторство і повчання, нарікання на важку долю і несправедливий світ. Однак це не означає, що в житті мандрівного поета не було місця веселошам, вдалим дотепам і проникливій іронії. Те, що Климентій Зіновійв міг дивитися на життя з усмішкою, доводить вже цитований вище «Нищенский вѣрш», що являє собою один великий заримований жарт і більше нагадує творіння молодого спудея, ніж битого життям поборника традиційної моралі. Однак не варто забувати, що комічні елементи можуть бути використані не лише для розваги, а й для напучування і виховання читачів, оскільки висміювання вад і недоліків часто дає більший ефект, ніж їх відверте засудження. Так у вірші «О женах мужных, и болшеи в домах своих без мужей пробувающих» Климентій не втримується від тонкої шпильки у бік невірних дружин: («А іна в гречку скачет добре без мужа, / ажъ послѣ працы іногда недужа» [51, 111]).

Тавруючи пияцтво і п'яниць (вірш «О обычаях людских...»), письменник вводить у текст чудернацький образ Божого янгола, який став жертвою земної спокуси. На перший погляд це може здатися блюзнірством, але за допомогою

десакралізації небесної істоти Климентій показує деструктивну сутність алкоголізму:

І так бы вѣмъ потреба тоє уважати:

же и святым бы пьяным мощно б ся отмѣняти.

Или засѣды бы аггел Божии зъ неба пришол:

да на земли ся упил, то без штуки б не одыишол [51, 90-91].

Окрему увагу слід звернути на заголовки творів, зокрема на їхній обсяг: одні складаються з двох або кількох слів («О вѣтрѣ» [51, 32], «О людех, осуждающих людей» [51, 35]), інші налічують від п'яти до десяти лексем («О позывающих люди до старших» [51, 52], «О должниках, кто кому должен або теж винен» [51, 54]), також трапляються назви, що являють собою великі складні речення, чий обсяг перевищує десять слів. Наприклад, повна назва вірша №92 виглядає так: «О волочащихся поневоле людех, которые добре ся прежде мѣли, и на едних мѣстах при добрых повожениях сѣдѣли. А потом кого Бог не заступит мусѣт іныи бѣдныи и не хотя волочитися нендзно по свѣту въ своем нещастю, пожался Боже звлаща на старост. Или любо и въ молодости не мѣти станет своего слушного совершенного сѣдѣнія и певного пристанища по отпадении доброй фортуны до зѣла обнизавши» [51, 83]. Заголовки цього типу за розміром не поступаються деяким віршам, а іноді навіть перевершують їх.

Щодо рими, то найбільше Климентій полюбає римувати дієслова, хоча у його творах знаходимо пари, складені з інших частин мови (іменників, прикметників, прислівників, займенників). Різноманітною є і жанрова природа віршів. Низку творів Климентія можна віднести до епіграм, які мають релігійно-філософський («О прошеніи милостыни» [51, 71]), дидактично-побутові («О обычаях людских...» [51, 90], «О корчемных домах...» [51, 196]) і ліричний («О скорби...» [51, 79]). Присутні також елегії («О убогих людех...» [51, 76], «О потребах, конца не имущих...» [51, 185]), а також молитви, псалми, канти, орації. важливу роль відіграє панегіричний жанр. Особливість панегіриків Климентія Зіновієва полягає в тому, що вони

присвячені не представникам панівної верхівки, а простим людям, звичайним ремісникам («О шевцах...» [51, 137], «О теслях...» [51, 135], «О друкарях...» [51, 143]).

Висновки до четвертого розділу

Доба Бароко була епохою розвитку науки. Тогочасні інтелектуали досліджували як внутрішній світ людини, так і світ зовнішній, прагнучи пізнати таємниці творіння і Божий замисел. Що ж до Климентія Зіновієва, то його дослідники називають енциклопедистом тогочасного українського життя – цьому автору вдалося блискуче подати чительникові панораму тодішніх ремесел і суспільних станів. Якщо розглядати творчість Климентія як спробу наукової обсервації світу, то його вірші на цю тематику можна поділити на дві групи: натуралістичні (про тварин, рослин, природні явища) і соціально-побутові (присвячені соціуму, його структурі, розмаїть людських занять). Письменник з живим інтересом говорить про природні явища і стихії – вогонь, вітер, воду, відзначає їхні властивості, дивується ним і навіть робить спробу пояснити їх, спираючись на власний життєвий досвід і релігійні переконання. Не оминає своєю увагою Климентій і рослинний й тваринний світ, причому фауні він приділяє набагато більше уваги, описуючи як свійську худобу, так і диких звірів. З прискіпливістю лікаря митець розглядає різноманітні хвороби. Однак найповніше свій дослідницький хист він розкриває у текстах, що присвячені тогочасним ремеслам – бондарству, малярству, ткацтву, пивоварінню та ін. Слід зазначити, що ставлення поета до різних ремесел неоднозначне: про одні він пише з любов'ю і пошаною (напр. бондарство), про інші говорить у дещо зневажливому (ткацтво), а то й навіть ворожому тоні (напр., про дударів).

Не меншої уваги заслуговують зібрані письменником «посполиті» приповіді й приказки, які теж виділено в окремий розділ. Більшість з них має народне (фольклорне) походження, але й трапляються вислови зі Святого Писання і духовної літератури.

ВИСНОВКИ

Вперше творчість Климентія Зіновієва стала об'єктом дослідження у ХІХ ст., коли на неї звернув увагу Пантелеймон Куліш, який дав першу критичну оцінку спадщині цього письменника, написавши про нього статтю оглядово-критичного характеру. Пізніше життя і твори Климентія Зіновієва досліджував Іван Франко, який зіставив його з іншим видатним митцем і мислителем епохи Бароко – Григорієм Сковородою. У 1912 році вірші Климентія публікує Володимир Перетц: публікація, крім віршів, містить також велику вступну розвідку, у якій автор робить спробу дати якомога повнішу характеристику бароковому поету, взявши до уваги досвід своїх нечисленних попередників. Найоб'ємніша праця, присвячена життю і творчості Климентія Зіновієва, належить Вікторії Колосовій, яка детально розглянула не лише саму спадщину письменника, а й той історичний період, умови і реалії, за яких йому довелося жити, піддавши вірші Климентія прискіпливому літературознавчому аналізу. Всі вищеперелічені праці разом з науковими матеріалами пізніших часів (розвідки П. Білоуса, В. Шевчука, І. Ісіченка, М. Сулими та ін.) стали належним підґрунтям для подальшого дослідження даної теми.

У даній роботі творчу спадщину Климентія Зіновієва розглянуто крізь призму кількох головних художньо-філософських рис, що були притаманні літературі бароко, зокрема й бароко українського, а саме теоцентризму, дуалізму, песимізму і науковості.

Християнська віра (зокрема православ'я) відігравала ключову роль у формуванні і розвитку культури тодішньої України. Оскільки Климентій Зіновіїв, подібно до більшості українських письменників барокової епохи належав до духовних кіл і сповідував християнство, теоцентризм був головною основою його світобачення, що позначилося і на віршах сього митця. Тема теоцентризму у творчості Климентія Зіновієва базується на ідеях Божої всемогутності, цілковитої залежності людини від Творця, а також на ідеї

спасіння людини шляхом покаяння і побожного життя. У своїх віршах митець говорить про загадки природних явищ (вогню, вітру), про велику кількість Божих імен, про дивовижні діяння Господа, описані у священних текстах (Біблія), про потребу смирення перед Всевишнім – все ця тематика поєднана думкою про неосяжність і велич Бога. Подібні мотиви наявні й у творах інших барокових письменників: Петра Поповича-Гученського, Лазаря Барановича та ін.

Тема двоєдиної природи навколишнього світу у творчості Климентія Зіновієва постає в кількох виявах – чуттєво-емоційному (протиставлення різних емоцій і почуттів), морально-філософському (протиставлення людських вад і людських чеснот, гріха і побожності, злочину і благого діяння), науково-природничому (протиставлення різних за своєю суттю явищ природи, тварин тощо), соціальному (протиставлення різних суспільних груп). Говорячи про радість і смуток (печаль), поет акцентує увагу на тому впливі, який справляють ці почуття на людську душу. Цікаво, що смуткові у доробку письменника присвячено більше віршів, аніж радості, це наводить на думку, що світогляду сього митця був властивий здебільшого песимістичний настрій: Климентій постійно розмірковує над явищем скорботи і над людьми, чиї душі це явище полонило, шукає розраду у Божій милості і праведному житті, прагне остаточно позбутися смутку як небезпечної і страшної хвороби. Віршописець переконаний, що справжня радість не живе на сім світі і жадана втіха чекає на душу лише у Небеснім Царстві. Саме ж людське єство Климентій Зіновійв бачив як вмістилище двох протилежних начал, праведного і грішного, причому одне з цих начал – грішне – зазвичай бере у людині гору. З цієї причини поет приділяє увагу негативним рисам людського характеру (брехня, крадіжка, пияцтво, лінощі, перелюб та ін.), деяким з них присвячує по декілька віршів, наголошуючи на тому, що гріхи шкодять не лише конкретним людям, а й усьому суспільству. Розгляд тих чи інших недоліків нерідко супроводжує дидактика, з якою автор звертається до читача, закликами завжди чинити згідно з Божими заповідями і пам'ятати про Божий Суд. Але варто зазначити, що

оцінка Климентія не завжди є однозначною. Так, наприклад, засуджуючи пияцтво, віршописець не забороняє вживати хмільні трунки помірно, а в деяких віршах навіть вихваляє людей, що виготовляють алкогольні напої. Тавруючи гріх перелюбу, митець зазначає, що розпусники все ж мають можливість відійти від блудодіяння і повернутися до нормального родинного життя; сварячи ледарів, поет вказує їм шлях до порятунку – сумлінну працю заради слави Христа. Що ж до убивства, то не завжди позбавлення людини життя викликає у Климентія осуд: ремесло катів він оцінює позитивно, понад те – вимагає жорстокої кари для злочинців, які опинилися в руках правосуддя. Така позиція, що виразно дисонує з християнською ідеєю прощення кривдників і любові до ворогів, вочевидь, була зумовлена гірким життєвим досвідом письменника, який зазнав багато лиха від різних людей. Цим, швидше за все, і можна частково пояснити жорстокість, яку закидають Климентієві деякі дослідники – в процесі творення низки текстів автором керували викликані неприємними спогадами емоції, а не стійкі релігійні переконання. До того ж і саме християнське вчення не заперечує справедливого покарання грішників і відступників; крім того, слід взяти до уваги складні і трагічні реалії української історії періоду XVII-XVIII ст., на який припав життєвий і творчий шлях цього письменника. Водночас віршописець не минає увагою і позитивні якості, такі як гостинність, дружба, милосердя, побожність – носії цих рис викликають у нього симпатію і повагу. Велику симпатію поет відчуває до людей книжних і начитаних, в той час як агресивні невігласи викликають у нього зневагу й обурення. Двоїсту сутність Климентій бачить і в природі, і в духовному світі, де протистоять один одному диявол і Христос. Митець порівнює літо й зиму, погодні і непогодні часи; про сатану віршописець згадує набагато рідше, ніж про Бога, і завжди в негативному контексті, як ворога Всевишнього і всього людства.

Жаль і протест викликає в поета кричущий соціальний антагонізм, поділ суспільства на заможних і вбогих. При цьому Климентій розуміє, що рівність усіх людей за майновим і суспільним станом неможлива, суспільну

несправедливість він сприймає як одну з химер навколишнього світу, як зумовлену гріховністю людства даність. Письменник не прагне докорінної зміни суспільного ладу, але все ж виступає за гуманне ставлення до знедолених і закликає допомагати бідним. Багаті й можливі не мають в очах Климентія беззаперечного авторитету, поет ладен шанувати їх лише за умови дотримання ними Божих заповідей і настанов, що є обов'язковими для кожної людини незалежно від того, яке місце вона займає в ієрархії соціуму.

Ідея песимізму в українській культурі доби Бароко ґрунтувалася на християнському есхатологічному вченні, згідно з яким світ приречений на неминучий кінець. Також слід узяти до уваги суспільно-політичні реалії, у яких тогочасним митцям довелося творити і жити – жорстокі міжетнічні і міжрелігійні конфлікти, які призводили до зубожіння і зневіри населення, а також до знелюднення земель. Численні трагічні події переконували письменників і мислителів у неминучості настання Апокаліпсису. Тема песимізму у творчості Климентія Зіновієва дістала вияв у зацікавленні смертю, хворобами, злиднями і нещастями, багато уваги поет приділяє скорботі, яка була його супутником впродовж усього життя. Говорячи про свою нужду, віршописець виявляє смирення перед Божою волею і готовність витерпіти усі випробування, які випадуть на його долю. Подібно до авторів біблійних книг, Климентій розглядав світ як вмістилище гріха і печалі, як страшну і ворожу до людини і Бога стихію. Така візія позначилася на творчій тематиці – величезний корпус текстів поета присвячено хворобам, нещастям, гріхам і смерті. Однак варто зазначити, що смерть (кінець земного шляху людини) не лише лякає, а й по-своєму приваблює віршописця – він описує різні види людської загибелі (згоряння в огні, замерзання, смерть від падіння з висоти, від кігтів диких звірів, потопання у воді тощо), подеколи виникає враження, що автор просто перебуває під гіпнозом, милуючись цим жахливим явищем. Слід зауважити, що ставлення до смерті у християнській традиції так само не є однозначне: з одного боку її сприймають як ворога, як нещастя й біду, а з іншого – смерть для віруючої людини є надбанням, переходом у кращий світ. Тож барокові митці і

мислителі не лише боялися неминучого кінця, а й закликали готуватися до нього (Л. Баранович, І. Величковський), ба навіть зневажали його (Г. Сковорода). Що ж до теми печалі, яку Климентій вважав страшним недугом, то заглиблення цього письменника у власний смуток й осмислення власного гіркого досвіду є типовим як для біблійного вчення, так і для красного письменства тієї доби. втікаючи від грішного світу, митець шукає розради у Бога, у Його святості й милосерді.

Притаманна творчості Климентія Зіновієва науковість виявлена у низці віршів, які описують явища навколишнього світу, від стихій природи до різних суспільних верств. Якщо розглядати тексти Климентія як спробу наукового аналізу дійсності, то їх можна поділити на соціально-побутові (про структуру суспільства і розмаїття ремесел) і натуралістичні (про флору, фауну і природні стихії). Вогонь і вітер викликають у поета не лише осторогу, а й зачудування: митець звертає увагу на користь або шкідливість цих елементів для людини і господарства, а й говорить про деякі цікаві властивості (наприклад, про здатність вогню народжуватися з каменя). Віршописця дивує здатність диму зникати, здатність грому лишатися невидимим для ока. Але письменник зазвичай обмежується самою фіксацією природних див, не вдаючись до спроб з'ясувати їхню причину. Це можна пояснити як великою набожністю Климентія (смиренням перед Божим промислом і всіма його таємницями), так і браком у нього освіти, необхідної для ґрунтовного вивчення того чи іншого явища природи. Поет не оминає своєю увагою флору та фауну, його дивує здатність до регенерації неодухотворених рослин і те, що такої здатністю Творець не наділив людину. Шкодує Климентій і через те, що Господь не наділив людину великою фізичною силою, натомість дав цю силу хижим звірам-шкідникам (ведмедам). Загалом усіх звірів віршотворець поділяє на бидло – до цієї категорії належить переважно худоба, і бестій, до яких автор відносить різного роду диких хижаків. Низці видів тварин присвячено окремі вірші (зокрема котам, козам, свиням, риbam, собакам). Письменник дає звірам характеристику насамперед за їхньою роллю у господарстві і придатністю до вживання у їжу,

проте й у цьому циклі трапляються емоційні сплески, породжені, вочевидь, невеселими життєвими пригодами (напр., сповнені неприязні вірші про псів). Вельми актуальною для мандрованого ченця-віршописця була тема тілесних хвороб, які, (за свідченням самого ж Климентія), дошкуляли поетові ще з молодого віку. Митець описує різноманітні недуги (головний і зубний біль, кашель та ін.), виявляючи подеколи уважність і прискіпливість професійного лікаря.

Найбільш повно дослідницький хист письменника розкривається у циклі творів, що присвячені тогочасним ремісникам, до яких автор має доволі неоднозначне ставлення. Переважна більшість професій викликає у письменника повагу, а то й захват, з любов'ю і пошаною говорить Климентій про гончарів, теслярів, бондарів, друкарів, натомість про ткачів і «богомазів» він згадує з неприхованим сарказмом, а дударі (гравці на дуді) й зовсім викликають у нього зневагу. Загалом поету вдалося створити унікальну галерею сучасних йому ремесел. Окремої уваги заслуговує розділ книги, який складається з зібраних народних прислів'їв і приказок, а також афоризмів зі Святого Письма і релігійної літератури – матеріалу, що справив дуже вагомий вплив на творчість письменника.

Спадщина Климентія посідає значне і помітне місце у контексті української літератури епохи Бароко, будучи органічною складовою тогочасного дискурсу. Твори цього діяча містять низку властивих для барокового письменства рис, про свідчать результати ретельного літературознавчого аналізу. Найбільше спільного вірші Климентія Зіновієва мають з поезією Данила Братковського і Лазаря Барановича: обидва вищезгаданих митця зображували різні сторони тодішнього життя, звертали увагу не лише на філософські, а й на соціальні теми, досліджували сучасне їм суспільство, розмірковували над його вадами, цікавилися різними природними явищами. І хоча ні Братковський, ні Баранович не змогли перевершити Климентія у своїх спробах подати якомога більш повну картину світу, незаперечним є той факт, що всі три письменники мають між собою тісний

ідейний і тематичний зв'язок. Також варто згадати такі знакові постаті як Іоан Величковський та Григорій Сковорода. З Величковським Климентія ріднить глибока релігійність, схильність до курйозів та епатажу (яке у Зіновієва все ж проявляється значно меншою мірою), велика увага до кінця всього земного і тлінного, в тому числі й людини, рішуче несприйняття переступів і гріха, зі Сковородою – мандрівний спосіб життя, зречення мирських утіх і насолод (що, однак, не доходить до повного аскетизму), сподівання знайти щастя поза земним світом, велика повага до праці, до знань, до розумної та освіченої особистості, несприйняття войовничого невігластва, ледарства і зарозумілості. Доречно згадати про вплив мандрованих дяків, чия поезія мала підкреслено жартівливий, бурлескний характер. Деякі Климентієві твори також містять певні комічні елементи, проте здебільшого віршам даного митця властивий серйозний, часто навіть дидактичний настрій.

Мандрівний ієромонах Климентій Зіновійв постає перед читачами і дослідниками як унікальна творча особистість, непересічний мислитель, прискіпливий оглядач сучасної йому дійсності, як автор, що зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Августин Св. Сповідь. Київ: Основи, 1996. 319 с.
2. Автухович Т. Є. Київський період в творчості Феофана Прокоповича і барокко. *Українське літературне барокко: Зб. наук. праць*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 178-192.
3. Андрущенко Мирослава. Парнас віршотворчий: Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. К.: Українська книга, 1999. 208 с.
4. Аннушкин В. И. Первая русская «Риторика» XVII века. Текст. Перевод. Исследование/В. И. Аннушкин. Москва: Добросвет, ЧеРо, 1999. 362 с.
5. Аполлонова лютня: Київські поети XVII-XVIII ст./Упоряд. та прим. В. Маслюка, В. Шевчука, В. Яременка. Київ: Молодь, 1982. 318 с.
6. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. Практичний курс: Навч. посібник. Львів: Світ, 1993. 376 с.
7. Багалій Дмитро. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. 2-е вид. Київ: Орій, 1992. 472 с.
8. Байки в українській літературі XVII-XVIII ст./Підготовка текстів В. Крекотня. Київ: АН УРСР, 1963. 200 с.
9. Балух Василь. Святий Димитрій – митрополит Ростовський. *Біблія і культура: збірник наукових статей*. Чернівці: Рута, 2004. С. 362-366.
10. Барабаш Ю. «Знаю человека...»: Г. Сковорода. Поэзия. Философия. Жизнь. Москва: Художественная литература, 1989. 339 с.
11. Барокова поезія Слобожанщини/Упор. Леонід Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 524 с.
12. Білецький О. І. Хрестоматія давньої української літератури. Київ: Радянська школа, 1952. 603 с.
13. Білоус П. В. Історія української літератури XI-XVIII ст.: Навчальний посібник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2009. 424 с.
14. Білоус П. В., Білоус О. П. Українська література XI-XVIII ст.: Навч. посібник для самостійної роботи студента. Київ: Видавничий центр «Академія», 2010. 360 с.

15. Борисенко Катерина. Курйозні вірші Івана Величковського. *Київські полоністичні студії: Збірник наукових праць*. Т.6. Українсько-польські літературні контексти доби бароко. Київ. 2004. С. 341-346.
16. Борисенко К. Г. Prosimetrum в українській літературі барокової доби: Монографія. Донецьк: Норд-Прес, 2008. 124 с.
17. Вебер. М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
18. Величко Самійло. Літопис/Переклав Валерій Шевчук. Т.1. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.
19. Величковський Іван. Твори. Київ: Наукова думка, 1972. 191 с.
20. Возняк Михайло. Історія української літератури: У 2 кн. Кн. 1-2 Львів: Світ, 1992-1994. 693 с.
21. Волинський П. К., Пільгук І. І., Поліщук Ф. М. Історія української літератури: Давня література. Київ: Вища школа, 1969. 432 с.
22. Гнатюк О. До переоцінки літературного процесу XV-XVIII ст. *Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С.237-266.
23. Гнатюк О. Українська духовна барокова пісня. Варшава-Київ: , 1994. 188 с.
24. Григорій Сковорода – джерело духовної величі і сучасність. Тернопіль: Астон, 2007. 448 с.
25. Грицай Михайло. Давня українська поезія: роль фольклору у формуванні образного мислення українських поетів XVI-XVIII ст. Київ: Видавництво Київського університету, 1972. 155 с.
26. Грицай Михайло. Українська література XVI-XVIII ст. і фольклор. Київ: Видавництво Київського університету, 1969. 114 с.
27. Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. 2-е вид. Київ: Вища школа, 1969. 432 с.
28. Грушевський М. Історія української літератури. Т.6. Київ: АТ «Обереги», 1995. 708 с.
29. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ, 1990. 525 с.
30. Давня українська література: Хрестоматія/Упор., передмова, коментарі М. М. Сулими. Київ: Освіта, 1998. 655 с.
31. Дашкевич М. Отзыв о сочинении Г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX». Донецьк: Лондон XXI, 2013. 352с.
32. Дейвіс Б. Вступ до філософії релігії. Київ: Основи, 1996. 270 с.

33. Доманицький В. Невідомі вірші ієромонаха Климентія з початку XVIII віку. *Записки наукового товариства імени Шевченка, вип. LXXXI*. Львів, 1908. С. 51-126
34. Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст./ред. О.Мишанич. Київ: Наукова думка, 1993. 373 с.
35. Єфремов Сергій. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1991. 688 с.
36. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Київ: Мистецтво, 1997. 304 с.
37. Журавльова С. С. Жанрова природа агіографічної поезії доби бароко. *Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XXI: Лінгвістика і літературознавство*. Бердянськ: БДПУ, 2009. С. 422-430.
38. Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. Київ: Видавництво АН УРСР, 1957. 88 с.
39. Захара І. С. Стефан Яворський. Львів: Каменярь, 1991. 112 с.
40. Зілінський О. Духова генеза першого українського Відродження. *Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст.* Харків – Київ: Наукова думка, 1993. С.276-299
41. Іваньо І. В. Про українське літературне бароко. *Українське літературне бароко. Збірник наукових праць*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 3-18
42. Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння. Київ: Наукова думка, 1985. 445 с.
43. Ісіченко Ігор, Архієпископ Історія української літератури: епоха бароко (XVII-XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Святогорець, 2011. 568 с.
44. Історія релігії в Україні: навч. пос. за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. 736 с.
45. Історія русів. Київ: Радянський письменник, 1991. 318 с.
46. Історія української літератури: у 2-х томах/Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка; ред. кол. 1-го тому: О. Білецький та ін. Т.1: Дожовтнева література. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. 731 с.
47. Історія української літератури: у 8 томах/Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР; редкол. Є. П. Кирилюк та ін. Т.1: Давня література (XI – перша половина XVIII ст.). Київ: Наукова думка, 1967. 539 с.
48. Історія української літератури: у 2 томах/Гол. редкол. І. О. Дзеверін. Т.1: Дожовтнева література. Київ: Наукова думка, 1987. 631 с.

49. Історія української літератури Х-ХVIII століть: методичні матеріали для студентів заочного відділення філологічного факультету/Укладачі Ю. А. Ісіченко, В. В. Яременко. Харків: ХДУ, 1989. 66 с.
50. Історія української літератури: в 12 томах./Наук. ред. В. Сулима, М. Сулима. Т.2: Давня література (друга половина XIV – ХVIII ст.). Київ: Наукова думка, 2014. 840 с.
51. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. 390 с.
52. Колосова В. П. Климентій Зіновійв: Життя і творчість. Київ: Наукова думка, 1964. 203 с.
53. Компан О. С. Творчість Климентія Зінов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої пол. ХVII і поч. ХVIII ст. *Наукові записки Інституту історії. №9. Київ, 1957. С. 251-277*
54. Корпанюк Микола Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище. Київ: Літопис – ХХ, 1997. 161 с.
55. Коряк В. Д. Нарис історії української літератури. І. Література передбуржуазна. 2-е вид. Харків, 1927. 208 с.
56. Костомаров М. І. Галерея портретів: Біографічні нариси. Київ: Веселка, 1993. 326 с.
57. Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні. *Європейське Відродження та українська література ХVI-ХVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 300-318
58. Кралюк П. Історія української філософії. Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2013. 650 с.
59. Кречотень В. І. Вибрані праці. Київ: Обереги, 1999. 344 с.
60. Криса Богдана. Пересотворення світу: Українська поезія ХVII-ХVIII століть. Львів, 1997. 216 с.
61. Кулиш П. Климентий, украинский стихотворец времен гетьмана Мазепы. *«Русская беседа», 1v., кн. 17.* Москва, 1859. С. 79-140.
62. Кулиш П. Обзор украинской словесности. И. Климентий. *«Основа».* Санкт-Петербург, 1861. Січень. С. 159-234.
63. Лихачев Д. С. Барокко и его русский вариант. *«Русская литература №2.».* Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский филиал ФГУП «Издательство "Наука"», 1969. С.18-45.
64. Лихачев Д. С. Развитие русской литературы Х – ХVII вв.: эпохи и стили. Ленинград: Наука, 1973. 254 с.
65. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Пер. зі староукр. Р. Г. Іваниченка. Київ: Товариство «Знання» України, 1992. 143 с.
66. Літопис Самійла Величка: У 2-х кн./Пер. Вал. Шевчука; відп. ред. О. Мишанич. Т.1. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.
67. Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. с. 207.
68. Лубський В. І. Релігієзнавство. Навчальний посібник. Київ: Вілбор, 2002. 432 с.
69. Лубський В. І. Лубська М. В. Історія релігій: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 694 с.

70. Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В. Релігієзнавство: Підручник. Вид. 2-ге, доп. Київ: Академвидав, 2008. 464 с.
71. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. 288 с.
72. Маслов С. І. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII століття. *Українська література*. 1943. №12. С. 100-103
73. Матеріали для вивчення історії української літератури: в 5 т. Посібник для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів/Упор. О. І. Білецький, Ф. Я. Шолом. Т.1. Київ: Радянська школа, 1959. 650 с.
74. Махновець Л. Григорій Сковорода: Біографія. Київ: Наукова думка, 1972. 255 с.
75. Махновець Л. Давній український гумор і сатира. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1959. 487 с.
76. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: Абрис, 1994. 288 с.
77. Михед П. В. Крізь призму бароко. Київ: Ніка-Центр, 2002, 328 с.
78. Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. Київ: Наукова думка, 1976. 150 с.
79. Мишанич О. Давня українська література (XI-XVIII ст.). *Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Сторінки історії*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 46-85.
80. Мишанич О. В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. Київ: Наукова думка, 1980. 341 ст.
81. Мойсієнко Анатолій Бароковий дискурс української поезії XVII ст.: Іван Величковський//Київські полоністичні студії: Зб. наук. праць. Т.6. Українсько-польські літературні контексти доби бароко. Київ: Видавничо-поліграфічний цкентр «Київський університет», 2004. С.336-340.
82. Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск: Издательство Днепропетровского университета, 1978. 87 с.
83. Наливайко Д. С. Київські поетики XVII – початку XVIII в контексті європейського літературного процесу. *Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1981. С.155-195.
84. Наливайко Д. С. Українське бароко в контексті європейського літературного процесу XVII ст. *Радянське літературознавство*. 1972. №1. С. 30-47.
85. Ничик В. М. Феофан Прокопович. Москва: Мысль, 1977. 192 с.
86. Ніженець А. М. На зламі двох світів: розвідка про Г. Сковороду і Харківський колегіум. Харків: Прапор, 1970. 208 с.
87. Новик О. Історія української літератури (давньої): навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 222 с.
88. Нога Г. М. Звичаї тії з давніх школярів бували...: Український святковий бурлеск XVII-XVIII століть. Київ: Стилос, 2001. 189 с.
89. Огоновський О. Історія літератури руської: в 6 томах/Товариство ім. Т. Шевченка. Т. 1. Львів, 1887. 428 с.
90. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах: навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 328 с.

91. Оріховський С. Твори. Київ: Дніпро, 2004. 672 с.
92. Паскаль Б. Мысли. Москва: REFL-book, 1974. 528 с.
93. Пелешенко Ю. В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. 2-е вид., переробл. і доповн. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2012. 608 с.
94. Перетц В. Вірші ієромонаха Климентія. З передмовою В. Перетца. «Памятки українсько-руської мови і літератури. Археографічного комісія наукового товариства імені Шевченка». Т. VIII. Львів, 1912. 228 с.
95. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Либідь, 1993. 200 с.
96. Пінчук С. П. Козацькі літописи XVII ст. про Богдана Хмельницького. *Радянське літературознавство*. 1957, №4. С. 81-83
97. Пісні Купідона: Любовна лірика на Україні XVI-XIX ст./Упоряд. та прим. В. Шевчука. Вступ. ст. Ол. Мишанича. Київ: Молодь, 1984. 338 с.
98. Полек В. Т. Історія української літератури X-XVII століть. Київ: Вища школа, 1994. 144 с.
99. Поліщук Ф. М. Г. Сковорода. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1978. 262 с.
100. Попов П. М. Г. Сковорода. Життя і творчість: Нарис. Київ: Держлітвидав України, 1960. 171 с.
101. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. 2-е вид. Київ: Майстерня Білецьких, 2008. 256 с.
102. Радишевський Р. Українсько-польські літературні зв'язки XVI –XVIII ст. *Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури*. Київ: Наукова думка, 1984. С. 186-205
103. Религиеведение. Энциклопедический словарь. Москва: Академический проспект, 2006. 1256 с.
104. Рыжук Д. А. О творчестве Климентия Зиновьева. *Ученые записки Даугавпилсского педагогического института*. Т. 4. Даугавпилс, 1959. С. 113-133
105. Рыжук Д. Пословицы и поговорки, собранные Климентом Зиновьевым. *Научные записки*. Москва, 1963. № 3. С. 188-200
106. Рязанцева Т. Змалювати думку... (Концептизм як напрям метафізичної поезії в літературі Європи доби Барокко). Київ: *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*, 1999. 144 с.
107. Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI-XVII століття. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 188 с.
108. Сафронова Л. А. Три мира Григория Сковороды. Москва: Индрик, 2002. 462 с.
109. Сивокінь Г. Давні українські поетики. 2-е вид. Харків: Акта, 2001. 168 с.
110. Сидоренко Г. Українське віршування від найдавніших часів до Шевченка. Київ: Вид-во Київськ. ун-ту, 1972. 141 с.
111. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діялоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ: Наукова думка, 1983. 542 с.
112. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів/За ред. Леоніда Ушкалова. Харків: Майдан, 2010. 1400 с.

113. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 томах. Т.1. Київ: Наукова думка, 1973. 531 с.
114. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Прозові переклади. Листи. Київ: Наукова думка, 1983. 542 с.
115. Соловей Е. С. Українська філософська лірика. Київ: Юніверс. 368 с.
116. Стадниченко В. Я. Іду за Сковородою. сповідь у любові до вчителя. Київ: Криниця, 2002. 176 с.
117. Субтельний Орест Україна: Історія/пер. з англ. Ю. І. Шевчука, вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
118. Сулима В. Біблія і українська література. Київ: Освіта, 1998. 399 с.
119. Сулима Микола Климентій Зіновійв як предтеча нової української літератури. *Верховина: Збірник наукових праць на пошану професора Олексі Мишанича з нагоди його 70-річчя*. Дрогобич: Коло, 2003. С. 330-334
120. Сулима М. М. Гріхи розмаїті: епітимійні справи XVII – XVIII ст. Київ: Фенікс, 2005. 256 с.
121. Тисяча років суспільно-політичної думки: у 9-ти томах / Упор., прим. В. Шевчука. Т.2: Перша половина XVII ст. Київ: Дніпро, 2001. 536 с.
122. Тисячоліття: Поетичний переклад України-Руси / Упор. та передмова М. Москаленка. Київ: Дніпро, 1995. 693 с.
123. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства: підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. 2-е вид., випр. і доповн. К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. 448 с.
124. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упор. В. Кречотень. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.
125. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / Упор. О. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1987. 694 с.
126. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / Упор. В. Колосова, В. Кречотень. Київ: Наукова думка, 1978. 431 с.
127. Українська поезія XVII століття (Перша половина): Антологія / Упор. В. Яременко. Київ: Радянський письменник, 1988. 360 с.
128. Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. В. Кречотень, М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1992. 680 с.
129. Усатенко Г. Полемістика кінця XVI початку XVII ст. як підсумки минулого і предтеча майбутнього. *Медієвістика: збірник наукових статей*. Одеса: Астропринт, 2000. Кн.ІІ. С. 52-60
130. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
131. Ушкалов Леонід. Світ українського бароко: Філологічні етюди. Харків: Око, 1994. 112 с.
132. Ушкалов Л. Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури. Київ: Факт, 2007. 552с.
133. Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. Київ: Наукова думка, 1972. 336 с.

134. Філософія Григорія Сковороди. Київ: Наукова думка, 1972. 311 с.
135. Франко І. Я. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. *Франко І. Я. Збір. творів у 50 томах*. Т. 40. Київ: Наукова думка, 1983. 559 с.
136. Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах*. Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. 682 с.
137. Хижняк З., Манківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ, Академія, 2003. 184 с.
138. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упор. О. Білецький. Київ: Радянська школа, 1967. 783 с.
139. Циганюк О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві. Київ: Педагогічна преса, 1999. 104 с.
140. Чернігівські Афінні: упор. Анатолій Макаров. Київ: Мистецтво, 2002. 230 с.
141. Чижевський Д. Історія української літератури. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 568 с.
142. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Кобза, 1992. 230 с.
143. Чижевський Д. Український літературний барок. Нариси. Харків: Акта, 2003. 460 с.
144. Шевчук Валерій Климентій Зіновійв і його книга буття українського народу. *Хроніка-2000*. 1994. №1-2. С.73-87.
145. Шевчук В. Муза роксоланська: українська література XVI-XVIII століть: у 2 книгах. Кн.1. Ренесанс. Раннє бароко. Київ: Либідь, 2004. 400 с.
146. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима. Розмисли. Київ: Пульсари, 2008. 528 с.
147. Шифман М. Ш. Ветхий Завет и его мир. Москва: Политиздат, 1987. 277 с.
148. Шолом Ф. Я. Соціальні елементи у віршах Климентія Зіновієва. *Матеріали до вивчення історії української літератури*. Київ, 1959. Т.1. С.363-367
149. Эрн В. Борьба за Логос. Г. Сковорода: Жизнь и учения. Минск: Харвест; Аст, 2000. 592 с.
150. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ: Критика, 2002. 415 с.
151. Яковина О. Метафізика в поезії: Україна XVII століття. Львів, 2010. 202 с.
152. Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa każdej sprawie gotowa. Kijów, 1671. 560 s.
153. Baranowicz Ł. Noty pięć ran Chrystusowych. Czernichów, 1680.
154. Bratkowski D. Swiat po części przezyrany. Kraków, 1697. 166 s.
155. Dawczyńska A. Tworczość poetycka Łazarza Baranowicza: refleksje sprzed lat. Kraków: Collegium Columbinum, 2008. 130 s.
156. Radyszewski R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Część I. Kraków: Wyd. Oddziału PAN, 1996. 282 s.

ДОДАТОК А
до дисертації Меркулова Максима Робіновича
на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
(доктора філософії)

ТВОРЧИСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДОБИ БАРОКО

ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНО НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ
ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Меркулов М. Тема праці у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Слово і Час*. 2014. № 2. С. 28–32. (0,4 друк. арк.).
2. Меркулов М. Тема натури як Божого промислу у творчості Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва. *Слово і Час*. 2015. № 4. С. 8–14. (0,5 друк. арк.).
3. Меркулов М. Ідея дуалістичної будови світу у філософській поезії Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва. *Літературознавчі обрії*. 2014. Вип. 21 С.141–147. (0, 5 друк. арк.).
4. Меркулов М. Алкоголь, пияцтво і хміль у віршах Климентія Зіновієва, Лазаря Барановича і Данила Братковського. *Волинь філологічна: текст і контекст. Полоністичні студії: зб. наук. пр. / упоряд. Т. П. Левчук*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. Вип. 27. С. 130-140. (0,5 друк. арк.).
5. Меркулов М. Пантелеймон Куліш як дослідник спадщини Климентія Зіновієва. *Літературознавчі студії: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2020. Випуск 59 (1). С. 133-142. (0,5 друк. арк.).

Публікації у зарубіжних виданнях:

6. Меркулов М. Тема щастя у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Spheres of culture/Maria Curie-Skladovska University in Lublin*, 2014. Vol. VII. P. 184–191. (0,5 друк. арк.)

Додаткові публікації:

7. Меркулов М. Античні образи у творах українських письменників барокової доби (на матеріалі віршів Григорія Сковороди та Феофана Прокоповича). *Слово і Час*. 2016. № 6. С. 56–62. (0,5 друк. арк.)

8. Меркулов М. Тема мандрів у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Слово і Час*. 2017. № 3. С. 61 – 68. (0,5 друк. арк.)

9. Меркулов М. Візія суспільства у творчості Климентія Зіновієва і Лазаря Барановича. *Ізборник 2012-2016*. 2018. С. 85 – 101. (0,6 друк. арк.)